

FOLIA HISTORICA

XX. kötet

1996–1997

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

FOLIA HISTORICA

XX. kötet

1996-1997

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1999

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Főszerkesztő:
Kovács Tibor

Szerkesztő:

Németh Gábor

Szerkesztőbizottság:

Bencze Géza

Gerelyes Ibolya

Haider Edit

Körmöczy Katalin

Rózsa György

Stemlerné Balog Ilona

Szikossy Ferenc

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap anyagi támogatásával jelent meg.

© Magyar Nemzeti Múzeum, 1999

ISSN 0133 6622

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Készült az MNM Nyomdájában, 16,5 (A/5) iv terjedelemben, 600 példányban
Felelős vezető: *Berkes Miklósné*
Szedés-tördelés: *Kovács Gy. Lászlóné*
Műszaki szerkesztő: *Berkes Miklósné*

TARTALOM

Folia Historica 1996–97.

I. Tanulmányok

<i>Körmöczy Katalin</i> : Kossuth Lajos otthon a világban (Zempléntől Turinig)	5
<i>Baják László</i> : Károlyi György közéleti tevékenysége 1825–1849. II. rész	21
<i>Hermann Róbert</i> : Szekfű Gyula és Csalókay Jenő a Görgei-kérdésről	39
<i>Sz. Bányai Irén</i> : Üzemi szociálpolitika és életviszonyok az Óbudai Gázgyár kolóniáján a két világháború között	49
<i>Bencze Géza</i> : Az Oetl-cég története I. rész	69

II. Közlemények – új szerzemények

<i>Cennerné Wilhelmb Gizella</i> : Id. gróf Andrássy Gyula ábrázolások	97
<i>Cs. Lengyel Beatrix</i> : Kossuth legkorábbi itáliai fényképei	109
<i>Aczél Eszter</i> : Pulszky Ferenc szabadkőműves pohara a Magyar Nemzeti Múzeumban	125
<i>Molnár András</i> : Deák Ferenc levelei Dőry Franciskához 1856–1869	131

III. Műhely – elméleti, módszertani, gyakorlati kérdések

<i>Basics Beatrix</i> : Egy fiatalkori Erzsébet-portré a Történelmi képcsarnok gyűjteményében	145
<i>Basics Beatrix</i> : A Magyar Nemzeti Múzeum Képtára	149
<i>Garami Erika</i> : Az 1860–61-es londoni Kossuth pénzjegyeket nyomtató DAY & SON CO	155
<i>Pallós Lajos</i> : Történelmi értékpapírok a Legújabbkori Történelmi Múzeumban II. rész	159

IV. Szemle – kiállítás, könyvismertetés

<i>Kovács Tibor</i> : Cennerné Wilhelmb Gizella ravatalánál Cennerné Wilhelmb Gizella tudományos munkássága (Bibliográfia).	177
<i>Csorba László</i> : Kossuth-kiállítás a Nemzeti Múzeumban (ism.)	183
<i>Baji Etelka–Csorba László</i> : Kastélyok és mágnások – Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon (ism.)	185
<i>Basics Beatrix</i> : Beszámoló három híres londoni képzőművészeti gyűjteményről, avagy milyen is legyen egy kiállítás	189

Körmöczi Katalin

Kossuth Lajos otthon a világban (Zempléntől Turinig)

A címben jelölt téma értelmezési lehetőségei között ott van elsősorban is az eszmei otthonlét a 19. századi Európában, de Kossuth esetében kiterjeszthető ez Ázsiára és Amerikai Egyesült Államokra is. S ehhez mellérendelhetőek a mentalitásbeli tényezők, amelyeket az egyed és a társadalom szintjén is részben meghatároznak az uralkodó eszmei áramlatok, másrészt viszont az az emberi és tárgyi közeg determinálja, amelyben az egyed él, ami körülveszi. A személyiség olyan tárgyi környezetben él, amelyet a maga számára kialakít, tehát a faktorok kölcsön- és visszahatásainak szövedéke adja meg az otthonosságérzet létét, nemlétét, fokát.

1894-ben Kossuth Lajos halála kapcsán a Magyarország című hetilap külön kiadást jelentetett meg. Az ismeretlen cikkíró az életpályát átfogó emlékezés során külön súlyt helyez Kossuth Lajos utolsó lakásának ismertetésére, amelyet kissé fennköltén az alábbi sorokkal vezet be:

„Kossuth Lajos otthona.

– Nagy embereknel a környezet, melyben mindennapi életök lefoly, az otthon, a családélet ezernyi apró vonása, oly tükröt tart a lélekbuvár elé, melyben mintegy kicsinyítve, de hű képét látja az egyéniség legjellemzőbb tulajdonságainak. A benyomások, melyeket valaki legközvetlenebb életviszonyaiból merít, gondolkodásának és képzelmenek is irányt adnak s viszont a lélek egész gondolat- és kedélyvilága alakítólag folyó b é a legjelentéktelenebb elhatározásokra s rányomja bélyegét foglalkozásunk, izlésünk, előszeretetünk tárgyira. Kossuthnál egy futó pillantás arra az otthonra, mely szellemi énjét keretébe fogja be, azonnal elárulja a mélyen gondolkozó bölcsét, a gyakorlati és humanista politikust, a szabadság és egyenlőség puritán jellemű, kristályszívű bajnokát. Immár több mint harmincz éve annak is, hogy a magyar nép nagy hontalanja hazát lelt abban az országban, melynek szabadságtörekvéseivel annyira rokonszenvezett; több mint harmincz éve, hogy Olaszország kebelére fogadta Kossuthot. Kenyeret adott fiainak s ő polgárai becsülésével és ragaszkodásával igyekezett kárpótolni benne az elvesztett haza sajgó fájdalmát.”¹

Kossuth Lajos életének színterei ismeretesek. Egy részük ma is álló épület, zöméről fellelhető korabeli ábrázolás.² Fennmaradtak leírások a kortársak naplóiban, leveleiben, visszaemlékezéseiben, így László Károly, Tanárky Gyula, Asbóth Sándor, Ihász Dániel, Helfy Ignác, Pulszky Ferenc, Perczel Mór, Rónay Jácint írásaiban is. A hírlapirodalomban – főként halála esztendejében, előbb a 90. utóbb a 100. születésnap emlékezések során láttak napvilágot a lakásáról szóló leírások, de készültek az 1867. utáni turini látogatások kapcsán is. Ezekből vesznek át a Kossuth életpályát feldolgozó monografikus történeti munkák és a megemlékező emlékalbumok.

Több százra tehető azon hiteles múzeális relikvia, amely Kossuth közvetlen tárgyi környezetéből származik.³ Az egyszeri és megismételhetetlen politikai, államférfiúi pályának és a hozzákapcsolódó személyes sorsnak tárgyi dokumentumai ezek. Az írott forrásokat jól kiegészítő tárgyi rekvizitumok segítségével színesebb, árnyaltabb és dokumentáltabb kép rajzolható Kossuth Lajos tevékenységéről, személyiségéről. A tárgyi környezet s darabjainak megjelenítő ereje, többretegű jelentéstartalma művelődéstörténeti relációba helyezi a történeti hőst, nemcsak a személyt, de a kort is megjeleníti. A fennmaradt tárgyak zöme az életút utolsó harmadából, az emigráció olaszországi szakaszából aránytalanul nagyobb számban lelhető fel közgyűjteményeinkben – főként a Magyar Nemzeti Múzeum-

ban, a Ceglédi Kossuth Múzeumban –, mint a haza határai között leélt korábbi negyvenhét esztendőből. Érthető, hiszen a már Kossuth Lajos életében meglévő Kossuth kultusznak köszönhetően, 1894-ben utolsó lakásának berendezése, könyvtára, iratai a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonába került, illetve a már akkor Kossuth, avagy 1848–49 emlékmúzeumot szervező Kreith Béla gyűjteményébe szállították Turinból.⁴ Ezt követően a Parlamenti Múzeum (1924–1949) és az aradi emlékmúzeum a közbülső állomások, míg újra a Magyar Nemzeti Múzeumra, illetve a Ceglédi Kossuth Múzeumra testálódtak Kossuth relikviái. A Kossuth gyűjtemény egy részének elárverezése révén a magántulajdonba került tárgyak egy része ismét közgyűjteménybe sorolódott újabb vásárlások útján – így Szentesen, Miskolcon, Cegléden, a Magyar Nemzeti Múzeumban is van ilyen relikvia, zömmel ezek a Kossuth Lujza által hitelesített darabok. Így a száz év előtt elhunyt Kossuth tárgyi környezete: – ágya, asztala, széke, szemüvege, ernyője – tapinthatóan létezik ma is, nem így a turini ház, amelyben ezek között élt Kossuth Lajos.

A csaknem kétszáz év előtti szülőház Zemplénben áll, Monokon, ahova a középnemes atya átszármazott Túróból. Hogy Zemplén határai között mennyire volt otthon a felvidék fia, az északi magyar városi polgári mentalitást képviselve, akinek a nemesi előjogok csupán arra szolgáltak – s ezért hálás is volt sorsának Kossuth –, hogy nemesi mivolta révén volt beleszólási joga az ország sorsába, tanusítják itteni éveinek produktumai.⁵

Nemesi előjogok, polgári foglalkozás – uradalmi ügyészség –, rendi magyar formák, táblabíróvilág, közép-európai biedermeier, byroni romantika az együtt létező, Kossuth Lajos habitusát meghatározó tényezők. Kosáry Domokos megfogalmazása szerint: „Kossuth Lajos gondolkodásának legmélyebb rétegeiben kezdettől 1790. szelleme élt, a rendi nacionalizmusnak és arousseau-i felvilágosodásnak, a kiváltságos nemesi szabadságnak és a francia enciklopédista hatásnak e sajátos keveréke.”⁶

Életének első állomásai Monok, Sátoraljaújhely, Eperjes, Sárospatak, majd rövid pesti tartózkodás után Pozsony. A pozsonyi diétán távollévő arisztokrata követeként jelenik meg – így a kisenemesi mivolt, de inkább a polgári megbízatás ismét a meghatározó.

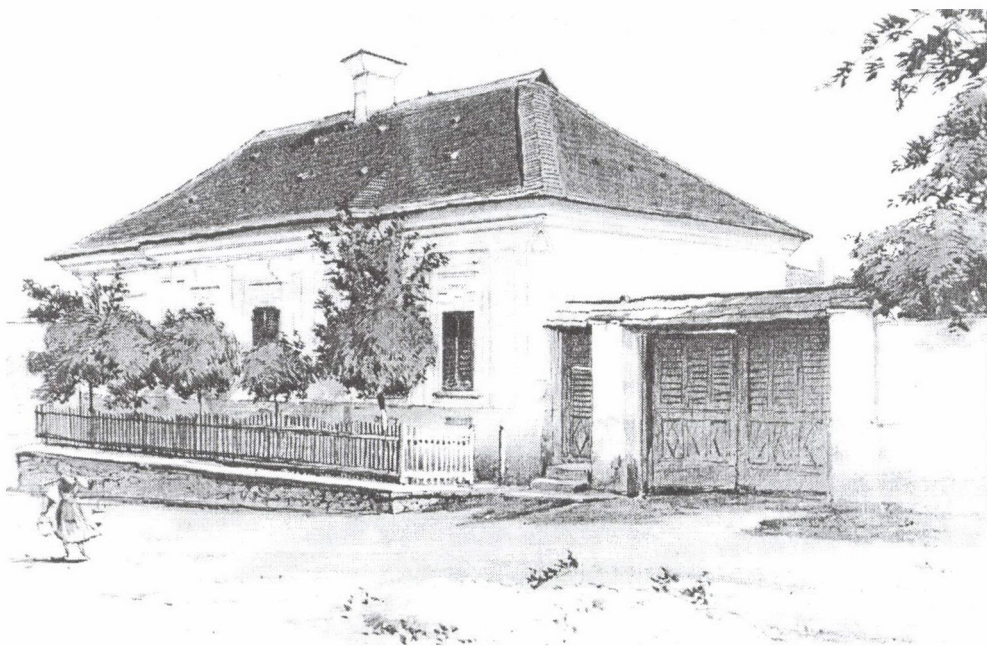
Szerény szállásokon lakik, előbb a Nestiftgassen, a Stampfl-féle házban, „minden kényelemtől ment”, vele lakik a szállásadó, a német gazdálkodó is. Pozsony előkelőbb szállásait az országgyűlések idején a főurak kapják meg, a „távollevők követei” már csak a Kossuthéhoz hasonlókat lakják. Később a Schöndorfergasse 460. alatt iparosoknál száll meg, s az Országgyűlési Tudósítások másolására is helyiséget bérel, ahol gyalulatlan, ácsolt asztalok mellett, hosszú falócákon ülve jurátusok másolják Kossuth szövegeit diktálás után.

A könyomda megvásárlása után Mettemich utasítására titkosrendőri jelentés készül. Wirkner jelentéséből kitűnik, hogy egy Kober nevű nyomdászt alkalmaz, hogy az a bejáratától balra az első szobában zárt ajtók mögött dolgozik, hogy Kossuth a ház első emeletén lakik, hogy kívülre egy szabó, egy szappanos és hátul néhány öreg mosónő lakik, s hogy a házzal szemben Kölcsey, a szomszédos házban Hertelendy követ lakik.⁷

Kossuth számára a pozsonyi évek a politikussá érés tanulóévei voltak, ez más életvitelt követelt tőle, mint amilyet a követek éltek általában. Deák és Kölcsey visszavonultságához hasonlítható, ámbár még annál is szigorúbb mert, mint maga írja: „Mikor mások az ülés után szórakozást kerestek, nekem íróasztalomhoz kellett sietnem, nehogy emlékezetem cserben hagyjon s a csontváz váz maradjon.”⁸

Az üléseken készített jegyzetek után a Tudósítások szövegének megfogalmazása várta szállásán Kossuthot ekkor.

Az állandóan anyagi gondokkal küszködő Kossuth-család – apja, anyja, nővérei; Lujza és Zsuzsanna – 1836-ban a pozsonyi országgyűlés után Pestre költözik, bérelt lakásokban

1. Kossuth Lajos monoki szülőháza. Nyomat, Cserna Károly műve, XIX. század vége

lakik. Előbb a József piacon az óránál a 166. szám első emeletén, majd a Fürdő utcába a Kávéforrás nevű kávéház melletti házba költöznek (ma József Attila u.). A Dorottya utcában a Lloyd palotában lévő Kaszinóval szemben nyit ügyvédi irodát, és indítja el a Törvényhatósági Tudósításokat Kossuth.

1837 tavaszán az állandó túlterhelés, az anyagi gondok, a Törvényhatósági Tudósítások miatti politikai üldözés megviseli egészségét, orvosi tanácsra a budai hegyekbe költözik, a zugligeti Disznófő alatti „Isten szeme” fogadóba, de ide is viszi szolgáját, aki hozza-viszi a postát és a Törvényhatósági Tudósítások új számainak anyagát. Itt éri a házkutatás és a lefogadás 1837. május 5-én. A következő három esztendő a budai József laktanya, az egykori barátok börtöncelláiban telik el, ahonnan testileg meggyötörve, szellemileg és lelkileg phönixként szabadul. Volt lelkierője a rárótt három esztendőt elmélkedésre, történeti, közgazdasági és nyelvi ismeretek gyarapítására fordítani; világra látó, annak tendenciáit felmérő és formálni akaró férfiúként lép a szabad levegőre.

A pozsonyi „tanuló évek” után ezek az ismeretek teszik az egyébként csaknem szokványosnak mondható köznemesi evangélikus családi neveltetés és iskolák után az európai polgárosodás útját és az alkotmányos nemzeti különállás módjait kereső politikussá. A 40-es évek liberális nemesi ellenzékének meghatározó egyénisége, 1848–49 államférfiúja, az emigráció nemzetközi szintű politikusa alapjaiban megformálódott ekkorra. Ismeretei, áttekintő képessége, szónoki és nyelvtelensége teszi képessé további pályáján a világban ott-hon lenni, úgy hogy Kossuth ifjú korában nem tett, nem tehetett külföldi utazásokat, mint Széchenyi István gróf vagy Wesselényi Miklós báró, de még annyit sem, mint a köznemes Deák Ferenc. Negyvenhét éves koráig Bécsig jutott, utána lett világjáró.

Időközben szülei az árvíz sújtotta Pestről Alsódabasra költöznek – Wesselényi és elvbarátainak segítségével – de mire Kossuth Lajos szabadul, apját, Kossuth Lászlót eltemetik, testvérhúga, Lujza férjhez megy.

Megélhetési gondokkal küzd, állást keres, Wesselényinek ír, de Pesten kíván maradni. Öntudata és önértékelése készíti erre „hiszen szegény hazánkban még illy parányi emberre is szüksége van” – vallja. 1841 januárjában házasságra lép Meszlényi Teréziával, a „bátor hölgy”-gyel, ki nem retteg sorsát az övéhez kötni, így látja őt Kossuth, aki ekkor polgári idillt, otthonot talál, s így nyilatkozik: „Nincs ember, ki a családi viszonyt gyöngédebb érzettel tekintse, mint én”⁹

Meszlényi Teréziát a konzervatív, katolikus dunántúli birtokos család sarját a kivülálló eszes, de gőgös és uralkodni vágyó asszonynak látják. A kisnemesi, polgári életvitelű és szemléletű Kossuth-családban elutasítónak, lenézőnek és a szíve mélyén inkább arisztokratának, mint liberálisnak érzik. A Szép utcai László-házban rendezkedett be a házaspár, a Landerer nyomda közelében, és ügyvédi irodát is itt nyitott Kossuth. A lakás háromszobás, békés, kényelmet nyújtó, pompa nélküli, de Teréz hozományát felemészti berendezése. Az ablak előtt rendszeresen fiáker állt, mert bérkocsit fogadott az ifjú férj – sajátja nem lévén –, hogy az ő felesége is fogaton járja a várost.¹⁰ Lakott még a Kossuth család Pesten az Újvilág utca és a mai Kossuth Lajos utca sarkán (akkor Hatvani u.), illetve a Nádor utcában is.

A Landerer céggel kötött szerződés értelmében az 1841 januárjától megjelenő Pesti Hírlap szerkesztője polgári foglalkozást űz, s talán az első magyar, aki tollával jól keres. 1842 tavaszán a Budáról Bécsbe vezető országút mentén harmadfélórányira Pest megyében, a pilisi erdők között fekvő népes mezővárosban, Tinnyén birtokot vásárol. Itt rendezi be első, saját kis birtokon fekvő otthonát, az immár kétgyermekes család. A háromezer forintnyi készpénzen és az ötezer fontos adóslévélen megvásárolt birtok és a ház Kossuth akkori életének kettős okból is szüksége volt. Mert a megszületett gyermekekkel együtt egyre népesebb a családja – ismét velük költözött idősebb Kossuthné és Zsuzsanna –, és mert Kossuth ezzel a birtokkal biztosította a Pest megyei választó- és választható jogát.

A birtokon álló főépület földszintes, igen egyszerű, négy lakószobát, egy fogadó szobát és konyhát foglalt magában. Az oldalszárnyak cselédházak, illetve a „hozzáragasztott külön részlet pedig tekéző szobának szolgált”. Előtte tágas kert filagóriával, amely nyaranta dolgozószobaként is funkcionált.¹¹ Háztartásuk egyszerű, semmiben nem különbözik a környék középbirtokosaiétól.¹² Társaséletet élnek, vendégeket fogadnak; – Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Szemere Pál, Vachot Sándor – neves társaság mint, Fóton is Fáy András szüretén.

A birtokméretből adódóan is, és a gyakorlatlanul gazdálkodó gazda sikertelensége okán is a család eladósodása egyre nagyobb méreteket ölt. Vádaskodás éri – egy Österreich und seine Stadtmänner Lipcsében megjelenő írás nagylábon éléssel vádolja. Kossuth a Pesti Hírlap hasábjain visszautasítja: „Nevetséges, hogy a polgári szabadság és egyenlőség hívének, ha elveihez hű akar lenni, hordóban kell laknia á la Diogenés.”¹³ – írja.

A Pesti Hírlap szerkesztői állásának elvesztése után feladja pesti lakását, maga is Tinynyére költözik, de ez év során a Védegylet megalakulása szükségessé teszi, hogy újból Pesten tartózkodjék. Pesthez köti az iparegyesületi aligazgatóság, az iparműkiállítások, a Gyáralapító Társaság és az Iparegyesület meginduló lapja, a Hetilap. A megyegyűlések rétora helyett megint az íróasztal embere, a 19. századi „munkás szorgalom” megszállottja áll előttünk ismét – írja róla Kosáry Domokos. Irodája valóságos minisztérium.

A Magyar Nemzeti Múzeum becses műtárgya Kossuth iparegyesületi íróasztala, amely azt a Kossuthot jeleníti meg, akiről Jósika Miklós 1845 elején így fogalmaz: „Kossuth jelentősége az utóbbi időben növekedett ... Alig hiszek ministert, kinek előszobája olly folytonosan tele volna mindenféle emberekkel, mint az övé.” Az ellenzék élére kerül, Kossuth és

Széchenyi vitájában Széchenyi István szigetelődik el, Wesselényi Miklós és Deák Ferenc Kossuth mellé állnak.

Tinnyét eladni kényszerül, 1846-ban négyévi birtokosi mivolt után újra városi bérleményekben él. Pedig Kossuth mindig egy természetközeli, kertes, saját birtokú háza vágyik, a tinnyein kívül még egyszer adatik ez meg neki, a Turin melletti Collegno al Baracone-ban töltött, hasonlóan rövid néhány évre. Mindkét esetben az anyagiak és a városi társadalmi és politikai közeg hiánya késztetik az egyébként szívéhez közelebb álló életformát biztosító birtok feladására.

Vagyoni állapotáról 1846. október 15-én írt leveléből értesülhetünk; a tinnyei birtok eladása, az állatok, köztük a Wesselényitől származó két kanca eladása után fennmaradó összegből él a család, de sokat felemészt az újabb pesti lakás.¹⁴

Pest, Pozsony és Bécs tevékenységének színhelyei a továbbiakban, majd az 1848-as toborozó út állomásai és a honvédő háború hadi és tábori szinterei következnek. A kormánnyal Debrecenbe, Szegedre és Aradra, majd a határon túlra vezet útja. Az utolsó rendi országgyűlés idején Pozsonyban már ő is a Zöldfa vendéglőben száll meg, Debrecenben a városházán rendeznek be a számára négy szobát, ez részben lakás, ahol családjával együtt lakik, részben iroda, ahol a nap nagy részét átdolgozza négy titkára segítségével.

A történeti emigrációs irodalom jóvoltából, az emigránsok feljegyzéseiből, naplóiból, levelezéséből ismeretes a Kossuth-emigráció útvonala és állomásai. Kossuthnak és kíséretének utazási, anyagi, egészségi viszonyairól és szállásairól gyakoriak a feljegyzések. Az egy-egy éjszakás, vagy néhány napra kijelölt állomások viszontagságait a török birodalom nyugati határvidékére és az ideiglenes katonai táborokra jellemző vonásokkal lehet tömören jellemezni.¹⁵

Viddinben a Duna mentén állt a menekültek sátoztábor, a magasabb rangú tisztek a várban lakhattak magánházaknál. Kossuthnak egy rendőrtisztnél jelöltek ki szállást, ahol három lakott egy tágas, de „rozoga bútorozatlan szobában. Éjjelre a fekhelyek céljaira a fal mellett húzódó lócák szolgáltak.”¹⁶ Csak a Sumlába szállítás előtt kapott – többszöri kérésre és a stambuli küldöttség közbenjárására – jobb szállást. Ekkor Viddin egyik legszebb emeletes házába költöztették, az egész emelet az ő szállása volt, szolgaszemélyzetet, pénzt és útihintőt is adott Kossuthnak a török. Aki egyébként a magyar határ átlépésekor „Kicsiny poggyászt visz csak magával. De benne egyik díszruháját is és drága pisztolyokat ...” – mert hogy – „A keleti népre hat a díszes megjelenés, az ajándék.”¹⁷ A viddini szálláshelyekről hiteles ábrázolásokat nem ismerünk. Nem így Sumláról, sőt az itt lakott ház ma is áll, Kossuth emlékmúzeum a mai Bulgária Sumen nevű városában. Itt töltötte a telet a magyar emigráció családostan és fázva a fűtési alkalmatlanság nélkül épített házakban. Perczel Miklós naplója így örökíti meg a megérkezést Sumlába, ahol rögtön a kaszárnyába lovagoltak:

„A bejárásnál mindjárt utálatos bűzű tornácokon vezettek át bennünket egy nagy, meglehetősen ronda szobába. A fennen ígért fényes bútortart komisz, kék posztós, szénával töltött kerevet volt minden, mit leltünk, szemben ezzel egy hasonlót adtak a segédek számára ...

Kossuthot és Batthyányt a városba szállásolták, a menekülőket pedig a kaszárnya nagy termeibe zsúfolták, melyekben még csak egy kis szalma sincsen, mire fekhessenek. – Ilyen a török fogadás. November 22-én (...) Igen nyom a bűz és zaj, beteges vagyok.”¹⁸

Sumeni szállása a kétszintes, akkortájt épített kereskedőház, talán a legszebb és legnagyobb az akkori Sumlában, európai mértékkel mégis primitív viszonyokat biztosított csupán, az akkorra megérkező Kossuthnéval itt élő kormányzónak. A leírások és számadások adatai szerint az ablakok üvegét papír pótolta, bútorokban hiányzott a legegyszerűbb kényelem is az első időkben.

„De Kossuth most nagy buzgalommal látott az emigráció szervezéséhez. Aprólékosan gondoskodott a menekültek napi ellátásáról, a számadások ellenőrzéséről. Kieszközölte a töröktől, hogy a tisztek a kaszánya helyett magánházakban vehessenek szállást. Kaszinót, közös étkezőt igyekezett felállítani. Rendelkezéseket tett a kórházi ápolás, a gyógyszerár ügyeiről. Katonai iskolát akart ismét felállítani és e célra Konstantinápolyból könyveket rendelt sürgősen, anélkül, hogy meg tudta volna kapni azokat. Kért török tankönyveket is és maga is hozzálátott a nyelvtanuláshoz.” – írja Hajnal István.¹⁹

Az osztrák birodalom részéről fenyegető híreket hozó Bárdy, aki Sumlába érkezve rögtön Kossuth házába sietett, csaknem idilli hangulatba toppant.

„Az első szobában magyar tisztek pipáztak; kívülről a Kossuth kíséretébe rendelt török tiszt volt még ott és egy aranszegélyű vörös ruhába öltözött arabs szolga, Zia pasa ajándéka Kossuthnak. A szolgálattevő tiszt bejelentése után Bárdy belépett és Kossuthot a szofán törökös kényelemmel elhelyezkedve, csibukozva találta, „mintha ő lenne a világ legboldogabb embere.” Előtte az asztalon szép narancsok. Körül a kereveteken a főbb magyar tisztek. Bárdyt örömmel fogadta Kossuth. „Nos, mi újságot hoz a Nagyúr városából?”²⁰

Az emigráció éveiben ismét kormányzóelnökként fellépő Kossuth a leverettetést időlegesnek tekintette, s csak a megfelelő politikai alkalmat kereste a katonai akcióval való visszatéréshez Magyarországra. A törökországi emigráció idején XII. Károly svéd király példája élte, aki a porta támogatásával tért vissza hazájába. Kossuth a renegálási kényszert, az orgyilkos támadásokat kivédte, leveleivel a nagyhatalmakat ostromolta, de a kutahiai internálást el kellett szenvednie. Csaknem másfél esztendő telt el az ázsiai erődített török városban. A török, osztrák és orosz követelésnek tett eleget az internálással, de időben rövidnek, és az elhelyezést kényelmesnek ígérte. Perczel Miklós leírásában Kutahia „Mész-sziről szép, mint minden török város...” Csinos kókaszányában – amelyet belül igen tisztának találtak, s körül üveges folyosója volt – Kossuth a főkapu felett kapott szállást, Batthyány a városban, a többiek a nagy kaszánya szobáiba telepítették. Perczel így folytatja pár nappal később:

„Április 18-án. Becsületes földingást éreztünk az éjjel, a második rázkódásra még ajtónk is megnyílt. Készítik szállásainkat, nekem is egyik nagy kaszányaszoba egyik felét deszkával elzárják. Egy almáriumot és kerevetet szegeznek össze, mind gyalulatlan deszkából, adtak egypár széket, két asztalt. A kerevetet töltik szalmával, bevonták kétgarasos ciccél – ez minden bútor; a padlatot magam rakattam be gyékénnyel. Úgy látszik, Szolimán uram is a maga zsebében nem feledi el, mindig ígérte, hogy pompásan fog bútorozni, pedig amit ad, alig elégítené ki az utolsó parasztembert. A többiek sokat veszekednek véle, de mi látjuk, hogy nem használ, s ezért hallgatunk.”²¹

Kossuth ázsiai internálásával csaknem egyidőben az osztrákok szabadon engedik gyerekeit Pozsonyban, akik előbb nagyanyjukhoz mennek Pestre, majd Ruttkayné Kossuth Lujzával és nevelőjükkel, Karády Ignáccal Kutahiába indulnak szüleik után. Itt 1850 júniusában teljessé válik a Kossuth család.

Az Országos Levéltár őriz egy kisméretű ceruzarajzot kutahiai lakhelyükről, amelyet az ifjú Kossuth Ferenc rajzolt, és Lujza néjének dedikált 1850-ben. A gyermekrajzon kívül egy Londonban 1851-ben megjelent fametszetről ismert a Kossuth-lakta kutahiai kaszánya.²²

Kossuth kiterjedt levelezéséből is tudjuk – így Telekinek írott s a viszonyaik javítását is kérő levélből²³ –, hogy Kutahia éghajlata és földrajzi viszonyai kellemetlenek és egészségtelenek. Még áprilisban is metsző és hideg a szél, kopárak a hegyek, pedig Palermo magasságában fekszik. Az emigráció tagjai sorra megbetegszenek, Kossuth is betegeskedik, de a helybéliek között is sok a gólyväs. A török kormány őrzésükre komoly gondot fordít,

viszonyaik javítására lehetővé teszi a Kossuth házaspár rendszeres sétalovaglását, s mivel a laktanya udvara kopár, szemben az épülettel félholdnyi gyümölcsöst bérelnek a számukra, ahol emeletes mulatóházat is emelnek az internálás elhúzódó idejére.

Az 1851–52-es esztendő a szabadulást hozza Kossuth Lajosnak, és egyestendős diadalutat Nyugat-Európában és az új világban, amelyet Magyarország kormányzóelnökeként tesz meg, és zömében akként is fogadják. Amerikai Egyesült Államok egyik legszebb és minden kényelemmel felszerelt fregattjára száll, katonai pompa fogadja, ünnepelt díszvendég, megcsodált szónok, a szabadság bajnoka egész körútján.

A körút látszat sikereket hoz politikailag és anyagilag egyaránt. A befolyt pénzek egy jelentős része a rendezvényekre fordítódik. Kossuth ezért az utazás és a személyes kiadás kvótáját a befolyt összeg 20%-ában határozza meg. A nevelővel Londonban maradt gyerekeknek szóló levélben is Karádyt takarékosásra inti. Kossuthné örökségének fennmaradt részét Amerikában befekteti, ennek kamataiból s részben a tőkéből kíván berendezkedni ideiglenesen – a végleges hazatérésig – Londonban. Itt hét szobás lakást kíván béreltetni, szakácsnőt és szobalányt kíván fogadni, de lemond az inas tartásról takarékosági okokból.²⁴

Az első londoni ház a Goover Streeten, előkelő és csendes hely, négy szobából, szalonból áll, nagy ablakos és erkélyes. Szerényen, elszigetelten élnek, de szinte kormányzói szertartásossággal, számysegédekkel – Hajnik és Ihász –, akik egyben a titkári posztot is betöltik. Pulszky Ferenc jellemzi legkifejezőbben Kossuth Lajos ekkori mentalitását: „Kossuth sohasem lépett le egészen azon talapzatról, amelyre őt langesze és a körülmények helyezték. Nem elegyedik a londoni társaságba, csak kivételesen látogatja meg angol tisztelőit. Meghívásokat nem fogad el. Magányosan él családjával, a kevés barát körében, akik őt meglátogatják és szenvedélyesen ragaszkodnak hozzá.” A barátok köre valóban szűk; a Pulszky házaspár, a nevelők; Karády és Tanárky, a titkárok; Ihász és Hajnik. Felolvasó körút, újságírás – polgári foglalkozások. Megint több órás munka a nagy íróasztal mellett, s életük egyre egyhangúbb; Teréz maga főz, étkeik a lehető legegyszerűbbek. Kossuth szórakozása legfeljebb a sakk, olykor whistezik Pulszky, Ihász és Tanárky társaságában, olykor-olykor fuvalázik, mint Zemplénben gyermekkorában egykor. Mindeközben nagypolitikát csinál, császárokkal, miniszterekkel és azok személyes megbízottaival tárgyal, hadsereget szervez, fegyvereket vásárol, pénzt nyomtat, készül haza. 1859 nyarán III. Napóleonra építve Olaszországba utazik; hite és reményei szerint mint emigráns nem kell visszatérnie Londonba. Felszámoltatják lakásukat, családotul haza vagy Svájcba kívánnak áttelepülni. Az olcsóbb megélhetés, a jobb és egészségesebb levegő – Vilma lányuk tüdeje nem egészséges, ennek első jelei már ekkor megmutatkoznak –, s a hazához való közelebb lét motiválja az áttelepülést.

Londoni és olaszországi életük személyes eseményeiről Tanárky Gyula helyenként napra pontos beszámolót nyújt. Így 1859. július 9-én: „Benn voltam délelőtt Kossuthnéval a városban ládákat vásárolni. Ma egy hétre akar Olaszországba indulni, ezt mondá pár nap múlva, később, miután holmiit eladtam, én is utánok fogok menni. A Kormányzó is írt megint ma nekik, de csak röviden, a magyar ügyek székhelye Milánóba fog áttétetni. Már négyezer katonánk van. Az Öreg most az organisatióval vesződik.”²⁵

Aztán két nap múlva arról ír, hogy egész nap Kossuth könyveit pakolta elhagyott lakásukban, s hogy Teréz asszony a két császár találkozója és a békehiresztelések ellenére készül Olaszországba.²⁶ III. Napóleon és Ferenc József kézfogása csapásként érte a magyar emigrációt és személyesen a Kossuth családot. Napokig semmi hír Kossuthról, majd Tanárky naplója szerint: „.... az Öreg Genfben van s egészséges.” Kossuthné utána utazott. „Figyelmessynét, engem s Lajost Kossuthné itt a házban hagyott, Vilma helyettem kiment Pulszkykéhoz. A házat kiüríteni, a jobb bútorokat lerakni, a rosszabbakat eladni, s Figyel-

messynével a sok holmit bepakolni, ez most a feladásom...” Majd július 22-én „Ma takarítunk ki végképp Figyelmessynével és Lajossal a Goower Street-i házból. Kossuthnének utóbbi két német cselédje szörnyű rondán tarták a házat; az asszony betegsége és az utóbbi idők aggodalmai miatt már éppen nem nézett volt utánuk ... Itt porukat s piszkukat motozgatom, s egész időmet arra szentelem, hogy a hátrahagyott romból mentől több pénzt áruljak számukra. Hja, így megy ez a hold alatt.”²⁷ Genfben augusztus 8-án kelt Kossuthné köszönő levele szerint igen eredményesen munkálkodott.²⁸ „Köszönöm, édes Gyulám, hogy bevégezted a csúnya foglalatosságot a házunkban; az eladott kacatokból bejött suma enormitásán elijedtem, és hamar kérdeztem, nem adtatok e el mindent? Mire Lajoska megnyugtattott, hogy maradt még elég zsidónak való dolog.”

A politikai kudarc után a csalódottan Londonba visszatérő család ideiglenes lakásba költözik, Tanárky most az új lakás felkutatásában segítkezik, majd annak bútorozásában is részt vállal.²⁹

1860 nyarán ismét véglegesen véli elhagyni Londont a Kossuth familia, majd 1861 elején az újabb lakásfelszámolás következik. A Cavour támogatására számító Kossuth megszervezi az olaszországi magyar légiót, a család Milánóba, majd Genovába költözik. Tanárky naplója most csupán annyit említ 1861. febr. 15-én, hogy Kossuthnének levélben felelt a bútoreladással kapcsolatos kérdéseire.³⁰ Hogy mit értékesített Tanárky s hogy mit vittek magukkal Kossuthék, tételeken nem ismertek. Az utolsó turini lakásból fennmaradtak közül csupán két bútordarabról tudható biztosan, hogy már Londonban is a család tulajdonában volt; egy 19. század eleji jellegzetesen angol asztaltípust képviselő darab a mahagoni fából készült ún. lepkeasztal, amelyet ma a Magyar Nemzeti Múzeum őriz,³¹ s az angol munkásoktól kapott Shakespeare szülőházának nagyméretű makettje, amely ma a Ceglédi Kossuth Múzeum gyűjteményében lelhető fel.³² Mindkét darab látható Kossuth turini lakásbelsőit ábrázoló fényképein, és a Parlaghy Vilma készítette festményen. Szerepelnek a lakásbelsőit leíró újságcikkekben, visszaemlékezésekben, de minden átadási-átvételi jegyzéken is megtalálhatók, hitelességükhöz nem fér kétség. Mint ahogyan azon ajándéktárgyakhoz sem, amelyeket Kossuth amerikai vagy angliai tartózkodása alatt kapott; fegyverek, a Washington ereklje, az indián tárgyak.³³

Leányuk, Vilma egészségéért küzdve költözik Milánóból a riviérai éghajlatra, a genovai tengerpartra. A ház külsejéről Dörre Tivadar fénykép után készített rajza ismeretes, több képes újságban is megjelent.³⁴ Kossuth korábban, a magyar légio szervezése idején, 1859 nyarán tartózkodott Genovában, az Aqua Sola nevű sétátérre néző háromemeletes ház első emeletét bérelte akkor.³⁵

A politikai csalódások, tragédiák mellé felsorakoznak a családi tragédiák; leányának és feleségének gyógyíthatatlan betegsége. A genovai tartózkodás idején hunyt el Vilma leánya tüdőbajban, majd pár éven belül súlyos műtét után rákban a felesége is. 1860-ban Széchenyi öngyilkossága és halála rendítette meg, 1861-ben Teleki László és Cavour hunyt el, 1862 áprilisában temette leányát, 1865 szeptemberében feleségét, Meszlényi Teréziát. Leánya és felesége halála közötti időből, 1863-ból őriz az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára egy Kossuth kézírásával írott gazdasszonyt kereső hirdetési fogalmazványt.³⁶ Mentalitására, életvitelére, igényeire rávilágító, azt mintegy fénykép pontosságával megörökítő szöveg a következő:

„Szükség van egy jó erkölcsű, szelid természetű, tisztességes; és a gondos Magyaros háztartásban jártas 35–40 éves Nőszemélyre legyen az kisasszony vagy gyermektelen özvegyasszony, ki főzni s varrni tud, és mert a háziasszony beteges az ápoláshoz is ért. A családdal együtt fog enni; annál fogva nem cselédnek hanem a családhoz tartozónak fog tekintetni.

Évi fizetése 400 frank (egy frank annyi mint egy hajdani váltó forint) Uti költsége hazulról idáig megfizettetik. – Három évre kell magát köteleznie, s ha a három évet ki szolgálván haza akarna menni, vissza utazási költséget is kap.

Lesz mellette egy Konyha szolgáló és egy szobaleány. Kötelességei pedig lesznek: főzés a család számára mely négy tagból áll:

fehér varrás

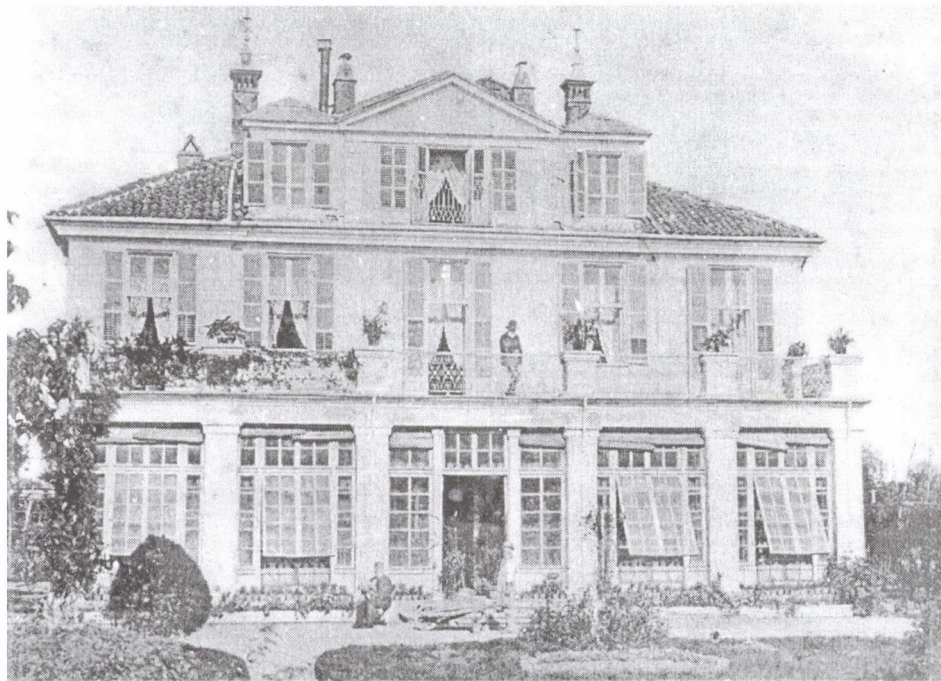
felügyelés a cselédekre, hogy kötelességeiket rendesen pontosan és tisztán végezzék általában: gondviselés a háztartásra

ápolása a házi asszonynak a midőn annak egészségi állapota azt megkívánja a főzést illetőleg: az ebéd rendesen egyszerű de tisztán és jól készített három tál ételből áll. –

Magyaros tésztákat, minők rétesek, palacsinta, fánk stb. tudnia kell készíteni.

A családban mindig magyar beszéd folyik – de a cselédek nem tudnak magyarul.

Ez azonban ne tekintessék akadállynak – majd könnyítünk a dolgon ahogy lehet.”

2. Collegio al Baraccone; Kossuth villája erkélyén. 1870-es évek

Magyarországon a Deák vezette köznemesség a kiegyezés felé tart, Kossuth Olaszországban egyre elszigeteltebb, magányosabb. 1866-ban már elhagyja a csak rosszat hozó Genovát, Torinóba költözik, egyetlen társa marad a haláláig – Ihász haláláig –, kitartó hű társ, a titkár, a sakkpartik játékosa, a pár évig birtokolt kert művelője, a mindenes. Ezeket az éveket, főként Helfy Ignác iratai alapján Szekfü Gyula dolgozta fel.³⁷ Torinóban jártak a Kossuthot látogató magyar küldöttségek, erről írtak a hírlapok, készültek fényképek. Ezek a rekvizitumok öröztek meg a közgyűjteményekben, amelyek a turini években vették körül Kossuthot. Először 1866–1873 közötti időben lakott Turinban, ahol egyik lakásból a másikba költözött. Ugyan mindig közeli parkra vagy kertre néző lakásokat vett ki, de nem érezte otthon magát a

bérházakban; kertre vágyik; „Mint aki sokáig élte az angol középosztály életét, saját házra vágyódik. Pénzügyi gondjainak is az a végső oka, hogy függetlenséget és szabadságot akar, mint amikor Angliában maga kereste meg kenyerét és senkitől se függött”.³⁸ – fogalmazza meg Szekfű Gyula, de hozzátehetjük, valami ilyen motiváció rejlett a 40-es években a tinnyi birtokon való berendezkedésben is.

Jó szemmel, ízléssel, praktikus igénnyel bútorokat vásárol. 1869-ben Helfy feljegyzése szerint már 10 pamlagja és 34 karos, illetve kartalan széke van.³⁹ Majd 1873-ban házat, kertet és kis birtokot vesz, mint harminc évvel korábban. A Turintól néhány kilométerre fekvő Collegno községhez tartozó Baraccone kis házcsoportja között Capuccio mérnök csinos, emeletes és kerttel övezett nyaralóját veszi meg. 1874-ben költözik oda Ihásszal, aki a kert sarkában különálló kétszintes kis házban lakik. A ház előtt és mögött egy-egy keskeny-vágányú vasút vezet, így két vonattal is összeköttetésben állt a várossal. A házat átépíttette, renováltatta a beköltözés előtt. A kétszárnyú főépület szárnyai egyemeletesek, a homlokzata két emeletes egy üvegházzal, amelynek teteje teraszul szolgál. Fennmaradt egy fénykép, amelyen Kossuth Lajos ezen a teraszon állva látható az épület egész homlokzatát átfogó felvételen.⁴⁰

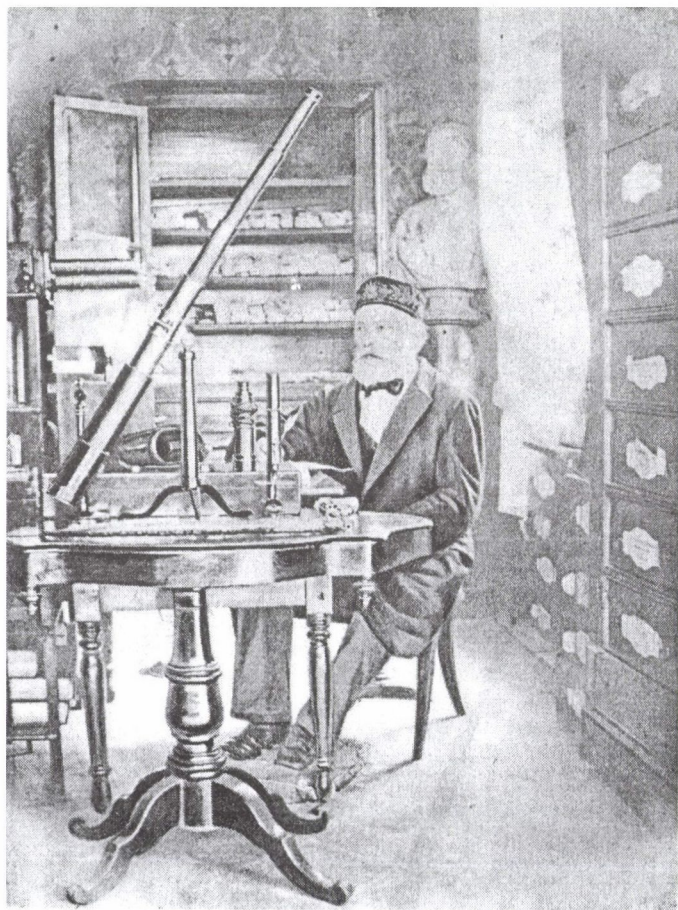
3. Kossuth utolsó turini otthona

A teraszra az első emeleti szobából lehet kijutni. A főbejárat az üvegház közepén egy tágas csarnokba vezet, innen balra az ebédlő, jobbra a tekéző szoba, az innen nyíló kis szobát nyáron Kossuth dolgozószobának használta, ebből nyílik Paolo inas szobája, az ebédlőből pedig a konyha. A csarnokból fel balra Kossuth Lajos dolgozó- és fogadószobája „csinnal, ízléssel, de egyszerűen van bútorozva.” „A teraszra nyíló két ablak között áll az íróasztal, ennek háta mögött a falnál a fiókos szekrény...” könyvgyűjteményével. Az íróasztallal szemben a kandalló, körülötte karosszékek, míg a szoba falait gazdag könyvtárának egy része, szögleiteit pedig kagyló és őslénytani gyűjteményei foglalják el.⁴¹ Ebből a dolgozó és fogadószobának használt helyiségből vezet kijárási a teraszra, mögötte a háló- és a fürdőszoba helyezkedik el. A második emeleten fiai számára és vendégeknek fenntartott szobák találhatók. A Vasárnapi Újság 1877-ben a ceglédi küldöttség látogatása után közölt

leírásaiban szól még a kertről, amely egészen Kossuth műve, ahol ritka virágok, bokrok, rózsalugas, vízililiomos tó, de veteményes, szőlőlugas és őszibarackfák is találhatóak, s a házörző, egy fehér szelindek, amely Kossuth szavával csak „jószágnak” szólíttatik.

A ceglédiek szerint „a lakás elég kényelmes, s ami még lakályosabbá teszi; az a mindenütt jelentkező csín és rend.” Tetszetősek a szárnyas függönyök, az olajfestmények – Kossuth Ferenc művei zömmel. Sigray Pál Vérei Józseffel és Urváry Lajossal 1879-ben járt Kossuth Baraccone-i házában az Athenaeum és Kossuth közötti szerződés megkötése céljából. Az ő visszaemlékezése átértelmezi, hazai közegbe helyezi a látottakat:

„Egész otthonosan éreztem magamat, tekintetem körüljártam: minden tiszta, minden rendes, de a régi bútorok egyszerűek, kopottak, majdnem szegényesek; meglátszik mindenben, hogy itt a bőségnak híre-hamva sincsen, *akárcsak egy kis módú curialis falusi nemes embernél.*”⁴² (Kiemelés tőlem, KK.)

FOTOGRAFIA
TURINO

MONTABONE
S. A. P. 1870

4. Kossuth Lajos turini dolgozószobájában, 1880.

Voit Pál Régi magyar otthonok című könyvének 1993-ban megjelent átdolgozott és kibővített kiadása közöl egy enteriőr részletet Kossuth turini lakásából, és későbbiermeier olasz bútoroknak határozta meg a berendezés darabjait.⁴³ Sigray 1879-ben öregnek és kopottnak, a század első feléből, a magyar táblabíróvilág korából ittmaradtnak érzékeli Kossuth közegét. Nem sokat tévedett, pedig a bútorok tetemes része a D'Angennes, egy piemonti, ősrégi grófi család utolsó ivadékának örökségéből került a villába. Tulajdonosuk érsekként halt meg Turinban, bútorait elárverezték, Kossuth szép asztalokat, székeket, órát, pamlagot, szekrényeket vásárolt.

A költözéskor napokig tart, amíg személyesen csomagolja a hatalmas halomra gyűlt iratokat, könyveket, csigákat, herbáriumokat, porcelánokat. Egyelőre semminek sem találja a helyét, de 1874. március 29-én végre íróasztalhoz ülhet. Levelet ír haza, amelyet csaknem minden lap közöl lakása új címével: Baraccone di Collegno, Provincia de Torino, Italia.⁴⁴

A házvétel nem bizonyult jó üzletnek, – Kossuth éppen nem nevezetes arról, hogy jó üzleteket kötött volna. Időnként vagyonmérlegeket készít, így a költözés után két évvel már tudja, hogy angliai keresete 24 000 frankkal kevesebbre csökkent, s hogy a házat el kell majd adnia, búcsúztatni is kezd virágaitól.⁴⁵ Korábbi adósságát és a ház hátralévő részleteinek kifizetését csak a ház eladásával tudja megoldani. Ihász halála után magára maradvra újra beköltözik hát a városba.

Megint gondosan csomagol, s beköltözik zsellérlékné – mint nevezi magát, hiszen 6000 frankja maradt s hajléktalan, – Turinba parkos környezetbe, a Garibaldi „ezeréről” elnevezett Via dei Mille 22-be.

Bútorainak egy részét magával viszi, dolgozószobáját a kertes házban lévőhöz hasonlóan rendezi be.⁴⁶ 1883-ban Kimnach László a magyar írók és költők látogatásakor készíti el művét a házról, a dolgozó- és hálószobáról. Ekkor és Kossuth halálakor készült leírás a hálószobáról, amelyről meg lehet tudni, hogy nagyon egyszerű, nyughelye vaságy fa elemekkel, mellette éjjeli asztalka, szekrény, melyen házioltárként van felállítva a kormányzó ne-jének arcképe.⁴⁷ Az ekkori hangulatát jellemző mondatot Helfy iratai között őrzik: „Egy hét alatt nem szólok ötven szót, és ez így lesz a sírig, mely lábom előtt tátong.”⁴⁸

Annál több szót ír le iratainak szorgalmas körmölése közben az Athenacum életmentő szerződése nyomán. A másik segítség testvérhuga, Lujza áttelepülése Turinba, aki ettől kezdve vezeti Kossuth háztartását. E háztartás napi gondjaiba enged betekinteni az 1882-es vagyonmérlege⁴⁹ és az 1890–94 között, szinte haláláig vezetett számlakönyve.⁵⁰

Eszerint szakácsnőt és inast tart, a konyhapénz szerény, a látogatók érkezése nyomon követhető az összegek változása alapján. Néha Kossuth maga is feljegyzi miért és kinek a látogatása miatt nőtt az összeg. Posta, könyvkötés, írószer, dohány, havi egy üveg konyak, faszén, tüzelőfa, gáz, petroleum, orvosság ára a számadás adatai között. Fellelhetők a tartozások törlesztő-részlegei, az évi bútorkarbantartás összegei – Rolli bútoros számláját a két könyvszekrényért 1890 októberében fizeti ki –, de az órás is évente jön, és az ablakokra évente fel- és leszerelteti a zsalugátareket. Megtalálhatók utolsó ruhadarabjainak vételadatai, így utolsó és fennmaradt napernyőjéé is. A nápolyi készítésű bélelt selyemernyőt 1890 áprilisában vette, ezzel látható egyik utolsó sétaútján készült fényképén. Az ernyőt ma a Ceglédi Kossuth Múzeum őrzi.⁵¹

Végeztül egy 1894 májusában Turinban keltezett szigno nélküli fogalmazvány.⁵²

„Turin 27. május 1894.

... A család szándéka az adresseket és a tisztelet adományokat oda ajándékozni a Nemzeti Múzeumnak, mint szinte a következő kegyeleti érdekes tárgyakat:

– hajából egy fűrt

- K. íróasztala
- folyvást használt íróasztal előtt álló karosszéke
- író asztala mellett álló karosszék melyben vendégeit fogadta
- író tolla melyet csaknem kivétel nélkül használt évtizedek óta
- tentatartója
- alabastr dohány tartója mely íróasztalán állt és folyvást használta maga csinálván szivarkáit
- egy pár használt szemüvege – papír kése
- papír nyomó mely folyton asztalán állt
- toll és rajziron tartó edény
- nagy pamlagja melyen minden délután nyugodott és a melyen feküdt midőn az utolsó magyar honból jövő küldöttség (Kézdi Vásárhelyi) díszmagyarban, egyenként lábujjhegyen elvonult a szobában hogy lássa a haldoklót: – midőn az utolsók mentek a szobán át, magához jött, és Ferencz fiától kérdé „Kik ezek” – és midőn fia tudatá hogy „magyarok hazánkból” rájok nézve azt mondá „Nagyon beteg vagyok”
- ágya melyen meghalt
- ⋮
- ágya mellett álló hálló szekrény
- egész öltözet viselt ruha, kalap, cipő és fehérnemű példányok
- ⋮
- öltözőszobájából palaczk és pohár melyet folyton használt”

Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi az átvételi elismervényeket. A Kossuth relikviák itthoni sorsa már egy másik, egy 20. századi magyar múzeum és magyar intézménytörténet része.⁵³

Jegyzetek

- 1 Magyarország, Kossuth Lajos halálára megjelentetett különkiadás, 1894. március.
- 2 *Rózsa György*: Kossuth Lajos ikonográfiája VII. Kossuth-tal kapcsolatos helyek In: „Leborulok a nemzet nagysága előtt” A Kossuth-hagyaték Szerk.: Körmöczi Katalin, Budapest, 1994. 40–405. p.
- 3 *Haider Edit* Kossuth relikviái. In: „Leborulok...” i. m. 177–259. p.
- 4 A Kossuth hagyaték szállítólevele Turinból Budapestre 1894. *Országos Széchényi Könyvtár*, Kézirattár, Analekta 10. 818.
- 5 *Hőgye István*: Kossuth Lajosra és családjára vonatkozó iratok Zemplén vármegye Levéltárában. Miskolc 1982. és „Édes szülőtte földem, Zemplén” Zemplén vármegye Levéltárában Kossuth dokumentumaiból. Összeállította: *Hőgye István*. Sátoraljaújhely, 1992.
- 6 *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 1946. 57. p.
- 7 *Vas Zoltán*: Kossuth Lajos élete I–II. köt. Budapest, 1997. I. köt. 67. p.
- 8 Idézi *Kosáry D.* i. m. 104. p.
- 9 Szemere Miklósnak írt leveléből idézi *Kosáry D.* i. m. 187. p.
- 10 *Kossáry D.* i. m. 189. p.
- 11 *Vasárnapi Újság* 1878. jún. 27., *Kossáry D.* i. m. 252. p.; *Vas Z.* i. m. I. köt 125 p; *Rózsa Gy.* i. m. 402. p. kat. 238.

- 12 A ház berendezéséből a Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy empire cserépkályhát *Haider E.* i. m. In: „Leborulok...” i. m. 218. p. és tárgykatalógus 38.
- 13 Pesti Hírlap, 1842. 191. vö.: Kosáry D. i. m. 388. p.
- 14 *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I–II. köt. Budapest, 1943. II. köt. 553. p.
- 15 Vö.: *Perczel Miklós* 1848/49-es honvéd ezredes: Naplóm az emigrációból. I–II. köt. Sajtó alá rendezte: *Závodszy Géza, Papp János*, Budapest, 1977–79.
- 16 *Hajnal István*: A Kossuth-emigráció Törökországban. I. köt. Budapest, 1927. 41. p.
- 17 Vö.: *Eötvös Károly*: Gróf Károlyi Gábor feljegyzései. II. köt. Budapest, 1902. 9. p.; *Hajnal István* i. m. 20. p.
- 18 *Perczel M.*: Naplóm i. m. 74. p.
- 19 *Hajnal I.* i. m. 270. p.; *Rózsa Gy.* i. m. 402. p. kat. 239.
- 20 *Ua.* 341. p.
- 21 *Perczel M.*: Naplóm i. m. 99–100. p.
- 22 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL) R. 122. II. sz. 10–2, 1850. július és *Rózsa Gy.* i. m. 402. p. kat. 240.
- 23 *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. I–II. köt. Szerk.: *Oltványi Szabolcs*. Budapest, 1958. II. köt. 35. p.
- 24 *Hajnik Pál*, Kossuth titkárának feljegyzéseit lásd: *Vas Z.* i. m. I. köt. 631. p.
- 25 *Tanárky Gyula* naplója, A Kossuth emigráció szolgálatában 1849–1867. Sajtó alá rendezte: *Koltay-Kastner Jenő*. Budapest 1961. 80. p. Az Öreg megnevezés Kossuth Lajosra vonatkozik.
- 26 *Uo.* 83. p. 1859. júl. 11-i feljegyzés.
- 27 *Uo.* 85. p. A Lajos megnevezés itt Kossuth Lajos ifjabb fiára vonatkozik.
- 28 *OL*, R. 195/I. *Tanárky Gyula* irathagyatéka, Kossuthné 1859. aug. 8-án kelt levele, ld.: *Tanárky Gy.* naplója i. m. 100–103. p.
- 30 *Uo.* 227. p.
- 31 „Leborulok a nemzet...” i. m. 210. p. katalógus 16. és 62. kép, 283. p.
- 32 *Uo.* 249. p. katalógus 130. és 41. kép, 274. p.
- 33 *Haider E.*: i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 95–96, 128–134.
- 34 *Rózsa Gy.*: i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 241. 403. p.
- 35 Vasárnapi Újság 1894. márc. 25. 41. évf. 12. sz. 195. p.
- 36 OSZK, Kézirattár An. 3237.
- 37 *Szekfü Gyula*: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Kossuth emlékkönyv 1802–1952. Budapest, 1952.
- 38 *Szekfü Gy.*: i. m. 392. p. a bérházak ismertetése lásd Vasárnapi Újság 1894. márc. 15. 41. évf. 12. sz. 125. p.
- 39 *OL*, KI.H. 107. *Helfy Ignác* feljegyzése, 1869.
- 40 *Rózsa Gy.*: i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 51., 352. p. 72. kép
- 41 Vasárnapi Újság 1877. febr. 18. 29. évf. 7. sz. 98. p., *Rózsa Gy.* i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 242–245. 403. p.
- 42 Pesti Napló 1894. márc. 26. 17–18. p.
- 43 *Voit Pál*: Régi magyar otthonok. Budapest, 1993. 341. p. 20. kép
- 44 *Vas Z.* i. m. II. köt. 606. p.
- 45 *OL*, KLH. 172. vö.: *Szekfü Gy.* i. m. 393. p.
- 46 Vasárnapi Újság 1894. 41. évf. 12. sz. márc. 25. 187. p.; *Rózsa Gy.* i. m. Katalógus 249–256. 405–406. p.

- 47 Vasárnapi Újság 1883. szept. 30. 39. sz. 629. p. és 1894. ápr. 1.; Rózsa Gy. i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 251. 404. p.
 48 *OL*, KLH. 251–52.
 49 *OL*, KLH. 266.
 50 *OL*, KLH. B. 29.
 51 *Rózsa Gy.*: i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 54. 352. p. 79. kép; az ernyő: Haider E. i. m. In: „Leborulok...” Katalógus 73. 231. p. 22. kép
 52 OSZK, Kézirattár An. 3245. 1814. május 27.
 53 *Haider E.* i. m. In: „Leborulok...” 177–259. p., *Cs. Lengyel Beatrix*: Az Országgyűlési Múzeum 1923–1949. *Folia Historica* 14. Budapest, 1989. 109–147. p.

Körmöczy, Katalin

Lajos Kossuth in der Welt zu Hause (Vom Komitat Zemplén bis zur Stadt Turin)

Von den Sinndeutungsmöglichkeiten des im Titel angegebenen Themas betrifft der Aufsatz die geistige Anwesenheit von Lajos Kossuth als ungarischer Reformier in Europa des 19. Jahrhunderts. Im Zusammenhang mit dem Themenkreis Wechselwirkung von Mentalität und gegenständlichem Umfeld werden dann die objektive Wirklichkeit, die topographischen Gegebenheiten, Umweltseinflüsse, die erhalten gebliebenen verschiedenen Darstellungen und Reliquien von den einzelnen Stationen der Laufbahn von Kossuth erörtert beschrieben.

Das jeweilige Zuhause von Kossuth wurde mal von ihm selbst gewählt, mal war es gegeben, hing aber immerhin von menschlichen, politischen Absichten, von der Mentalität und den Möglichkeiten ab. Im Charakter seines jeweiligen Zuhause' sind in seinem kleinadeligen Wesen seine von der europäischen Aufklärung und vom Liberalismus bewirkt entwickelte Denkungsart, seine Politik, seine als bürgerlicher Beruf deutbare intellektuelle Persönlichkeit wahrzunehmen.

Adelstitel, Herrngut sind die Bedingungen für den politischen Auftritt für Kossuth in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Deshalb kauft er im Komitat Pest Herrngut und ein kleinadeliges Herrenhaus. Von der Feder lebt er aber als Journalist, genauso wie später in England, oder noch später auf dem kleinen Herrngut bei Turin – wo der Besucher das Gefühl hat, als wäre man bei einem Kleinadeligen auf dem Lande – obwohl er auch hier von der Ausgabe seiner Memoiren lebt. Einen anderen Widerspruch zeigen das ärmliche und einfache Milieu, sowie seine staatsmännische Berufung, deren Gefühl und Ausübung, seine politische Haltung als regierender Präsident während der Emigrationsjahre.

Baják László

Gróf Károlyi György közéleti tevékenysége 1825–1849

II. rész*

Károlyi az OMGE elnöke

A reformkori iparvédő és -fejlesztő törekvésekkel szemben, amelyek nem tudtak számottevő gazdasági sikert elérni, a mezőgazdasági vállalkozások, az ország agrárjellege miatt kevesebb nehézséggel nagyobb eredményre számíthattak. A magyar mezőgazdaság fejlesztése nem ütközött osztrák birodalmi érdekekkel (pl. radikálisabb politikai törekvésekhez nehezebben lehetett eszközül felhasználni), így a birtokos nemesség könnyen felvállalhatta, sőt az arisztokrácia közéleti szereplésének ideális terepévé vált. A mezőgazdaság fejlesztése természetesen nem helyettesíthette az iparfejlesztést, viszont belföldön ez volt az egyetlen lehetséges forrása az ipar megteremtéséhez szükséges tőkének, feltéve, ha azt megfelelő módon visszaforgatták a gazdaságba. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (röviden OMGE), amely számos agrárjellegű kezdeményezést fogott össze, az árutermelő és polgárosodó birtokos nemesség erősítésével, amely egyelőre a gazdasági fejlődés zálogát jelentette, ennek a folyamatnak volt az egyik legfontosabb reformkori szervezőereje. A vállalkozás kiteljesítésében jelentős szerep jutott Károlyi Györgynek, aki a társaság 1839. március 17-i választmányi ülésén, Széchenyi ösztönzésére a leköszönő bátyja helyett elvállalta az OMGE elnöki tisztségét.⁸⁸

Az OMGE előtörténete az 1827-ben alakult, már említett Pályafuttatási Társaságig, illetve az 1828-ban újjáalakított Lótenyésztő Egyesületig nyúlik vissza, amelynek 23 tagú ideiglenes választmányában már Károlyit is ott találjuk.⁸⁹ Az egyesület tevékenysége állandóan bővült, így 1829-ben beolvastotta az Állatmutató Egyesületet, majd 1830. június 11-én felvette az Állattenyésztő Társaság nevet.⁹⁰ Az 1831. március 13-i választmányi ülésen báró Orczi Lőrinc javaslatára többek között Károlyit is meghívták a választmány tanácskozásaira, mivel korábban tagja volt annak a Pest megyei bizottságnak, amely elé, osztrák mintára egy tűzkármentesítő társasággal egybekötött gazdasági egyesület alapjainak kidolgozását tűzték ki feladatul.⁹¹ Az 1832. február 17-i választmányi ülésen vetődött föl egy egyesületi birtok megszerzésének szükségessége és erre a célra Károlyi György 1200 négyszögöl nagyságú Üllői úti majorjának a megvásárlása. Károlyi a majort, amelyet Széchenyi javaslatára utóbb „Közteleknek” neveztek, 36 ezer forintért, azaz annyiért bocsátotta a társaság rendelkezésére, amennyiért korábban maga vásárolta testvéreitől. A vételár hiányzó részének fedezésére 300 darab 60 forint értékű részvényt bocsátottak ki, amelyből 50-et maga Károlyi jegyzett.⁹² 1834-ben sikerült megnyerni támogatoul, illetve tagnak József nádort, aki 1842-ben az egyesület védnökségét is elvállalta, valamint Ferenc Károly és Károly főhercegeket, sőt évi 100 forint erejéig a királyt is, így nem volt akadálya, hogy az 1835. június 8-i közgyűlésen az egyesület tevékenységi körét tovább bővítsék. Az immár Gazdasági Egyesületnek nevezett társaság alapszabálya szerint: „*Miután a tagjainak száma is nevezetesen szaporodott, a köz kívánságainak megfelelően munkálkodása körét a mezői gazdaság többi ágára is kiterjeszteni elhatározá...*”⁹³ Ugyanakkor Károlyi Lajost választot-

* A tanulmány I. része megjelent: Folia Historica 18 (1993) 107–122. p.

ták meg elnökké, míg György bekerült az akkor 497 taggal rendelkező egyesület 48 tagú választmányába. A társaság alapszabályi célkitűzése „*a mezei gazdaság jövedelmezőségének minél magasabbra emelése*” volt igen változatos módszerekkel: mezőgazdasági eszközök propagálása és gyártása, állat-, termény- és mezőgazdasági gépbemutatók szervezése, pályázatok kiírása, a legjobb magyarországi gazdaságok bemutatása, jelesebb gazdák kitüntetése, gazdasági ismeretek terjesztése a nép között, alkalmas ifjak tanulmányútjainak finanszírozása⁹⁴ stb. Széchenyi javaslatára tervezték mintagazdaságok és egy központi gazdasági tanintézet, valamint Andrassy György javaslatára egy „*Nemzeti Lovaglóiskolával összekötendő Nemzeti Gyapjúraktár*” létesítését is.⁹⁵ Károlyi György elnökké választása után az egyesületi tervek megvalósítására a Károlyi testvérek, Lajos és György a szokásos részvényjegyzés mellett⁹⁶ 1839. június 1-jén 4000-4000 forint összeggel, illetve fejenként évi 500 forint kamatfizetéssel alapítványt is létrehoztak. Az alapítvány indoklása szerint: „*Magyarország földművelő tartomány; a mezei gazdaság tehát egyedüli kútforrása jólétének s egyedül ez által emelheti vagyonságát, erkölcsi jólétét. De természetvénei korántsem állnak azon a lépcsőn, melyre éghajlatunk termékenysége s az utóbbi időben ki fejlett s tudományra emelt gazdasági ismeretek mellett jutniuk kell vala.*”⁹⁷ Az alapítvány összege 1840 novemberére 150 befizetés után 38 925 forintra emelkedett, megteremtve a továbbfejlődés anyagi alapjait.

1841-re Széchenyi javaslatára az egyesületet 8 (ismeretterjesztő, földészeti és földművelési, állattenyésztő, erdészeti, szőlészeti, kertészeti, selyem, mű- és géptan) szakosztályra tagolták. A löverseny szervezését viszont fokozatosan elkülönítették a többi tevékenységtől, míg végül 1842-ben önálló Lovar Egylet alakult, amelynek Károlyi is tagja volt.⁹⁸ A Nemzeti Múzeum telkén megszűnt lovaglóiskola pótlása viszont, amelyet holtidényben gyapjútárolásra is felhasználtak volna, mivel a szükséges tőke nem gyűlt össze csak 1858-ban valósulhatott meg. Széchenyi szerint Károlyi egy ideig foglalkozott a gondolattal, hogy a „Lovardát” saját erőből építi fel, de utóbb letett erről, noha az alapítótágok: Keglevich László, Wesselényi Miklós, Prónay Albert és Széchenyi megtették Lovarda igazgatónak is.⁹⁹

Nehezen haladt az 1838. szeptember 10-i választmányi ülésen felmerült Központi Gazdasági Tanintézet és a mintagazdaságok ügye is. 1840-ben 2000 forintért megszerezték néhai Schams Ferenc választmányi tag 1837-ben már felajánlott, Gellérthegy alatti szőlőiskoláját, amelyet később bővíteni is sikerült, és ahová 1842-ben prэшázat és pincét építettek, többek között Károlyi anyagi hozzájárulásával.¹⁰⁰ Szintén 1842-ben ingyen kaptak Zichy Ödöntől egy pesti telket központi faiskola és gyümölcsöskert részére, bár csak három évre. Kezdeményezték József nádornak a ráckevei uradalomhoz tartozó, promontórium határban fekvő kb. 600 holdas allodiumának megvásárlását is (haszonbérletét 1845-ben már sikerült megszerezni), de a vétel végül a forradalom miatt meghiúsult.¹⁰¹

Nem született meg a Gazdaképző Intézet sem, noha 1846-ban Cegléden elkezdtek szervezni, mégpedig a nádor biztatására, többek között Szász-Coburg Ferdinánd és Batthyány Fülöp hercegek, Hunyadi József gróf, Gyürki Pál és Bezerédi István, valamint a Károlyi testvérek, Lajos és György részvételével, részvénytársasági alapon.¹⁰² Végül az intézet felállítását elhalasztották a köztelken felépítendő OMGE székház elkészültéig.

1844-ben csatlakozott az OMGE-hoz a Batthyány Lajos elnökletével megalakult Pesti Cukorfinomító Gyáregylet is, amelyben Károlyi akkor választmányi tag volt. Az egyesület célkitűzései közé tartozott a magyar cukorépatermesztés fejlesztése, amelynek érdekében magas felvásárlási árakat kívántak érvényesíteni.¹⁰³ Itt kell említeni az OMGE-val rokontörekvéseket megfogalmazó, bár ahhoz nem csatlakozó Szentlőrinci Szarvasvadászati Egyesület is, amely 1845-ben Károlyi elnökletével alakult. Az egyesület alapszabálya szerint: „*Hasznosnak találhatván hazánkban több fennálló, s állatok nemesítését célzó intézetek közt*

egy Szarvas-Kopózáti Egylet létesítése is."^{104/a} A társaságnak számos neves tagja volt, így a Károlyiakon kívül pl. Csekonicus János, Batthyány Lajos és Kázmér, Dessewffy Emil, Festetich Géza, Rháday Gedeon, Széchenyi István, Wenckheim Béla, Andrassy Gyula, Almásy Dénes stb. Az 1848-ban elhalt egylet tevékenysége, egy 1846-ban Pest megyéhez benyújtott panaszlevél szerint nem mindig volt áldásos: „*a Lőrinczi pusztán évenként szarvasvadászattal mulatozó (angol öltözetű) lovakok... az üzőbe vett vadakat kergetve... ebeikkel és lovaikkal határunkbeli szőlőkbe hajtának és azokban a birtokosoknak tetemes károkat szoktak okozni.*"^{104/b} Noha a károkat megtérítették, az eset alapján az egyesületet inkább szórakozást biztosító vadásztársaságnak, mint közhasznú vállalkozásnak kell tekintenünk.

Az OMGE igazi jelentőségét, a hamarosan kialakuló országos fiókegyleti hálózata adta meg. Az 1837-ben Szatmár megyében létrejött első fiók nyomán 1848-ig 22 vidéki OMGE egyesület szerveződött, sőt külföldi, főleg stájer, morva és bajor kapcsolatok is kiépültek.¹⁰⁵ Maga Károlyi alapító tagja volt a Békés, a Fejér és a Pest megyei OMGE fiókoknak.¹⁰⁶ A legjelentősebb szerepe az utóbbiban volt, amely 1843-ban Károlyi István elnököklével alakult meg. Az 1847. szeptember 30-i közgyűlésen elhangzott titkári jelentés szerint: „*a megyei közönség ritka részvétlensége*” ellenére is 1847-re a fiókegylet, a Káposztás-megyeren bérelt 60 holdnyi kísérleti telkén épületet állított és mintagazdaságot hozott létre, gyümölcsfaiskolával és szőlőskerttel. Ehhez persze a tagok jelentős áldozatkészségére is szükség volt. Károlyi 42 öl kockakövel, 40 ezer téglával és igaerővel támogatta a munkát. 500 forintot adományozott gazdasági gépminták beszerzésére, továbbá a főtí uradalommal közösen 150 könyvvel szakkönyvtárat alapított a fiók részére. 1845-ben négy ökörral gyarapította az egyesületi vagyont, míg 1846-ban a főtí uradalmi építész közbenjárására egy 5 láb magas bronzsal beavott ön „Ceres” szobrot adományozott az egyleti központ épületének díszítésére.¹⁰⁷

Az OMGE sok fontos tevékenysége között megemlítenő, hogy részt vett országgyűlési törvényjavaslatok kidolgozásában, pl. a cselérendszeréről, a rétek öntözéssel történő javításáról, a mezei rendőrség felelősségéről stb., bár törvény nem lett belőlük. Az évről évre kiírt pályázatok erősen változó eredményt hoztak, míg a nevezetes gazdaságok bemutatása közül csak József nádor alcúti uradalmáról szóló készült el Károlyi anyagi támogatásával 1841-ben.¹⁰⁸ 1843-ban az OMGE vezetősége megkísérelte az egyesületet nemzeti intézménnyé tenni. Memorandumot fogalmaztak, amelyben a szükséges állami támogatást 495 600 forintban határozták meg.¹⁰⁹ Valamivel kevesebb mint a felét az országgyűlés meg is ajánlotta volna. Ám hiába nyerték meg az ügynek József nádort, a közteherviselés elbukásával a terv irreálissá vált, így az országgyűlés 1844. augusztus 5-én eljette a javaslatot. Idő hiányában az ügy nem került napireldre 1848-ban sem.

Az OMGE 1845. június 7-i választmányi ülésén döntött arról, hogy a társaság „Köztelek” birtokán, ahol az állat- és terménybemutatókat tartották, központi épületet kell emelni, ahol helyet kaphat a titkárság, a pénztár, a gyűlésterem (az eddigi üléseket általában a Kaszinóban tartották), a kiállítóterem, a hivatali lakások, a könyvtár (1842-ben már 842 kötet), a mezőgazdasági mintagyűjtemény, az istálló és nem utolsó sorban a szerkesztőség, ahol az 1841. óta a „Gazdasági Tudósítások” nyomába lépő, művelt gazdálkodók számára kiadott „Magyar Gazda” című folyóiratot és az 1840-ben indított olcsó „Mezei Naptárt” szerkeszthetik. (Az utóbbi a reformkor egyik legnagyobb sikere lett, példányszáma 1846-ra 5000-ról mintegy 60 ezerre növekedett.) Az egyesületi központban tervezték elhelyezni az Országos Gazdaképző Intézetet is. A régi épületek elbontása után 1847-ben kezdődött meg az építkezés, amelyet Károlyi 1000 Ft-os alapítvánnyal is támogatott.¹¹⁰ A Hild József tervei szerint épülő ház 1848-ra tető alá került ugyan, de a háború miatt végső befejezése 1850–51-

re maradt. Az OMGE gazdasági ereje és jelentősége, minden kudarc ellenére Károlyi elnökségei (1848-ig kétszer választották újra) alatt folyamatosan emelkedett. 1848-ra tagsága kb. 800-ra, a vagyona pedig 44 970 Ft-ról több mint négyszeresére, 183 715 Ft-ra nőtt, sőt ezen kívül 100 ezer forint alaptőkével is rendelkezett. A reformkor számos bukott gazdasági vállalkozása között tehát az OMGE életképesnek bizonyult. Az OMGE növekvő társadalmi súlyát jelzi az is, hogy a Kossuth vezette radikális ellenzék, a védegyleti mozgalom és a Gyáralapító Társaság után 1847-re ezt szemelte ki egyik politikai bázisának és aktivizálta egyesületi tevékenységét. Széchenyi felháborodottan írta az OMGE 1847. III. 20-i közgyűléséről: „...Kossuth és társai behozták az Ellenzéki kört – mintha csak csöcselék volna – leszavaznak minket, tiltakozom”.¹¹¹ Károlyi sem lelkesedett a változások miatt, mivel tartott tőle, hogy az egyesület esetleges politikai indítékú szerepvállalása a gazdasági tevékenység rovására mehet. 1847. március 30-án így írt erről: „... megvalloim sajnálnám, ha a Gazdasági Egyesület az Ellenzéki kör emberei kezébe menne át, kik nemcsak a mezei gazdasággal mit sem gondolnak, de sok ügyvel összeszerzett vagyonunkat egészen más célra fordítanák”.¹¹² A politikai áttörés azonban csak 1848. június 2-i közgyűlésen következett be, amikor Károlyi újraválasztása mellett Batthyány Kázmér lett az alelnök, a választmányba pedig többek között Batthyány Lajost, Eötvös Józsefet, Hajnik Pált, Irinyi Jánost, Klauzál Gábort, Nyári Pált, Pázmándy Dénest, Rháday Gedeont, Trefort Ágostont választották be, míg az újonnan létrehozott államgazdasági szakosztály élére Kossuth Lajos került.

A szabadságharc veresége az OMGE fejlődését derékba törte. Az egyesület 1849 nyarára nehéz anyagi helyzetbe került. Károlyi július 22-én, miután az ügyek ideiglenes vitelével megbízta Heinrich N. Jánost, kénytelen volt lemondani. Noha az OMGE megúsza a feloszlást, többek között azért, mert Pest királyi biztosává Havas Józsefet az egyesület kertészeti szakosztályának elnökét nevezték ki, ám a normális működésre még sokáig nem volt lehetőség. A kormányzat ugyanis következetesen megakadályozta egy legitim vezetőség megválasztását.

A Tisza-szabályozás

A Tisza és mellékfolyóinak szabályozására vonatkozó igény az 1830-as súlyos árvíz után erősödött föl. A Helytartótanács 1833-ban megindította és 1844-ig el is végeztette a Tiszavölgy műszaki felmérését. Károlyi a Csongrád megyei helyettes főispáni kinevezése után került először kapcsolatba a munkálatokkal.¹¹³ Utóbb 1842. június 1-jén a Helytartótanács Maros-szabályozási királyi biztossá nevezte ki és mellérendelte Asbóth Sándort igazgató mérnöknek. „Majd annyi foglalatosságot vetnek rám, hogy végtére nem vihetem” – sóhajtott fel a hirre.¹¹⁴

Az 1840-es évek elején, főleg Széchenyi agitációja nyomán, a folyó menti birtokosok összefogásával ugyan sorra alakultak az árvízmentesítő társaságok, de a munka mégis csak az 1844. évi újabb árvíz nyomán kapott lendületet. 1845. augusztus 16-án Széchenyt, aki stratégiai feladatnak tekintette a szabályozást, a kormány kinevezte a Közlekedési Bizottmány elnökévé. Széchenyi szerint a tiszai hajózás kínálta gazdasági előnyökkel lecsendesítheti a vidék harcosan ellenzéki megyéit. A helyi érdekek fáradságos összeegyeztetésében Károlyi, mint itteni birtokos, fontos segítőtársa volt. 1845. február 26-án a békési alispánt szólította fel, hogy a tervezett Duna-Tisza csatorna építésére aláírásokat gyűjtsön.¹¹⁵ Október 20-án megválasztották a Békés Megyei Körösszabályozási Társaság elnökévé,¹¹⁶ majd 1846. január 20-án szintén az ő elnöklétével alakult meg a Csongrád-Szegedi Tiszaszabályozási Társulat is.¹¹⁷ Január 26-án pedig a nyolc, már megalakult regionális ármentesítő

társulat központi igazgatósága gyanánt a pesti Károlyi-palotában létrehozták a Tiszavölgyi Társulatot, amelyben a központi választmány elnökévé Károlyi Györgyöt választották meg.¹¹⁸ Károlyi érdemének tudható be, hogy augusztus 3-i debreceni közgyűlésen a terméketlen alapszabály viták helyett határozott állásfoglalásával – „*a hitel és a garancia alapja a sikerben van nem az alapszabályban*” – elérte, hogy a konkrét munkák előkészítéséről és minél előbbi elkezdéséről tárgyaljanak. Károlyi ugyanakkor elhárította magától a választmány által felkínált korlátlan elnöki jogkört.¹¹⁹ Ugyancsak augusztus 4-én alakult meg a Tiszavölgyi Első Gözhajó Társaság, amelynek elnökévé Károlyi nem kis bosszúságára – „*György elsápadt, mintha hitőfára kísérnék*” – írta Széchenyi, Károlyi Lajost tették meg.¹²⁰ Az eset világosan mutatja Károlyi György és a bátyja közötti romló viszonyt, aminek oka a politikai felfogásuk növekvő különbözőségében keresendő. A két testvér ekkoriban a Szatmár megyei pártcsatározásokban szembekerült egymással. Mindez természetesen nem akadályozta meg Györgyöt abban, hogy 5000 Ft erejéig részvényese legyen a Gözhajó Társaságnak.¹²¹ A tiszaszabályozási munkák meglehetősen hamar, 1846. augusztus 27-én a tiszadobi Andrásy birtokon kezdődtek el, noha a Helytartótanács a Tiszavölgyi Társulat benyújtott terveit csak 1847. március 16-án, ráadásul erősen csökkentett költségvetéssel hagyta jóvá. A pénzhíányt a társaság kénytelen volt a Rotschild-Sina bankháztól származó 400 ezer forintos kölcsönfelvétellel áthidalni. Károlyi 1846. szeptember 11-i levele fáradságról tanúskodik: „*Ezen nyár rám nézve igen kedvetlen volt; örökké, hol a Tisza szabályozásban, hol a megyémben járni-kelni voltam kénytelen, úgy a családomat egész nyáron csak egypár nap óta láthatom.*”¹²² A levelében hidegrázásról is panaszkodik, ami megfázásról vagy esetleg a vízparton összeszedett maláriáról tanúskodik. A munkák menetével nem volt elégedett. Október 16-án Bártfay Lászlónak így ír: „*Minthogy Szabó László jelentéseiből azt látván, hogy még csak a földéaki határban és pedig 2000 ember helyett csak 3–400 emberrel dolgoznak... azt hagytam, hogy csak akkor fizetessék a rám eső 6733 forintot, amikor a vásárhelyi határon meg fog kezdődni a munka, vagy ahhoz már közelítve halad.*”¹²³ 1847 elején Károlyi csak nehezen tudja elérni, hogy Szatmár megye a Széchenyi jobbkezeének számító Kovács Lajos előterjesztését a munkák folytatására elfogadja, mivel az ellenzék, talán nem minden alap nélkül, a szabályozásban olyan vállalkozást látott, amely a legnagyobb hasznot néhány érdekelt földesúrnak hozza majd.¹²⁴ A munkák azonban továbbra is vontatottan haladtak, mint Károlyi 1847. december 8-i Bártfay-hoz írt leveléből kiderül: „*... részünkre, vagy inkább a mi hasznunkra még alig történt szabályozási munka... fizettünk közel 40 ezer (forintot). Szabó (Lászlónak a Csongrád megyei társaság)... alelnöki választásába igen beleegyezek, csak most energiát is fejtessen ki... a télen által valamilly munka legalább megkezdzenék... Fodor (mérnök) urat minél inkább a munkára és a munka körüli létre intse... mert ő is többnyire Szegeden ül.*”¹²⁵

A következő évben azonban a politikai események miatt minden munka elakadt, és idő hiányában nem született meg a munkálatok folytatásához feltétlenül szükséges vízszabályozási törvény sem.

Megyei politika

1845-ben Károlyi lépéseket tett a szatmári főispánság megszerzésére. Lajos bátyjának írt levelében erről így számolt be: „*... az ország bírāja... megígérte, hogy véleményét Szatmárra nézve mellettem fogja kimondani. Nem hiszem, hogy az egész kombinatio sikerülni fog, azonban részemről elmulasztani mit sem fogok. Nemzetségünk érdekében Szatmár*

megyében egyikünknek főispánykodni mindig jó és azon felül egy desorganizált vármegyét rendbehozni szinte kis dicsőség s a közállományra nézve hasznos.”¹²⁶

Az ellenzéki hirben álló Károlyi¹²⁷ szatmári kinevezése azonban az új Apponyi-féle megyei politika számára nem volt kívánatos. Annál is inkább, mivel a kormányzat 1843-ban a bocskoros nemesség fellázításával erős pozíciókat szerzett a megyében, így a Károlyi kínálta kompromisszumot, amely nyilván a tisztújításon és a követválasztáson a pozíciók valamilyen megosztására vonatkozott, sem a kancellár, sem a nádor nem támogatta. Károlyi 1846. október 16-án így írt erről titkárának. „Magam is restellem, hogy őxellentíájá valami közelítő és pártokat kiengesztelő combinatoról nem akar semmit tudni, csak meg ne bánja, mert az oppositio, mellyet ő oly gyengének vél még s már pár ízben nem megvető erői fejtett ki, és hogy az ellenzék minden esetben jobban tud corteskedni, mint a conservatív párt, azt a tapasztalás számtalanszor bebizonyította.”¹²⁸ Másrészt viszont Károlyi élesen szembefordult az Apponyi György főkancellár nevéhez kapcsolható új megyei politikával, amely az ellenzék visszaszorítása érdekében a főispánokat és a helyükbe állított adminisztrátorokat törvénytelen anyagi juttatásokkal igyekezett rávenni arra, hogy akár a hagyományos vármegyei nemesi autonómia durva megsértésével is akadályozzák meg a reformpárti tisztviselők és országgyűlési követek megválasztását: „fizetésüket, mellyet majdnem alattomosan, sőtiszt által, minden hivatalos tudósítás nélkül rám akartak töltni, el nem fogadtam; azt is bizvást mondhatom szégyenemre éppen nem válik.”¹²⁹ Magatartásának jelentőségét a kiterjedt lélekvasárlás légkörében világosan mutatja az új országgyűlésére az adminisztrátori rendszer tárgyában kiküldött kerületi választmány jelentése: „mind azon főispányok közül, kik hivatalaikból el nem mozdítottak a törvénytelen fizetésnek s a hozzá kötött kötelességeknek el nem vállalása csak a békési főispányról (azaz Károlyiról) jött pozitív köztudomásra”.¹³⁰ A büntetés ízü elutasításra Károlyi az 1846. október 11-én Wesselényinek írt levelében sértődött hangon reagált: „A kormány szinte fél népszerűbb kinevezésektől. Ha attól tartottak, hogy kormányom alatt az annyira conservatív megye liberalisabb szelleművé változhatna, azt bizvást mondhatom, hogy evvel az Augeas istállóval nem kormányoztam volna...” Majd így vigasztalta magát: „a conservatív párt Szatmárban igen erős és ha Lajos bátyám, mint hihető csatlakozik, még oly erőt nyer... (az ellenzék) pénzbeli állapotban éppen gyengén áll... és nekem kellene 10–12 ezer pengővel ad minimum előállni, testvér testvér ellen zászlót kitűzni és akkor is kétes lenne.”¹³¹ Más helyen kiábrándultan így ír: „A legközelebbi napok úgy is Szatmár sorsát és jövődjét elhatározzák és csak örülök, hogy semmi részt nem vettem, mert rosszabbul befektetett pénzt, mint corteskedésre alig tudok... kivéve azokat a pártembereket, akik... abból valami hasznót reménylenek, de én hála Istennek azok közé nem tartozom.”¹³² György távollétében viszont mind az október 21-i tisztújításon, mind pedig az 1847. évi szatmári követválasztáson a Lajos gróf által vezetett és pénzelt konzervatív párt győzött. A konfliktusnak azonban szerepe volt abban, hogy Károlyi nem csatlakozott a szerveződő újkonzervatívokhoz,¹³³ sőt ismét eltávolodva a kormánnyal való együttműködésre törekvő Széchenyitől, egyre inkább Deák Ferenc irányvonalát támogatta. Jellemző módon 1847 elején Károlyi Györgyné már nyíltan agitált Széchenyi ellen és többek között nem volt hajlandó közös színházi páholyt bérelni vele.¹³⁴ Noha az 1847-es évet még a kormányzat önbizalma jellemezte, a törvénytelenések és a követválasztásokat kísérő erőszak azonban az ellenzékét erősítette.¹³⁵ Ráadásul az utolsó évek rossz termése éhínséggel és paraszti elégedetlenséggel is fenyegetett, amelynek elkerülésére Károlyi Békésben korlátozó intézkedések megtételére, sőt némely birtokán (pl. a Heves megyei Kompoltón) rendszeres élelmiszersegély osztására kényszerült.¹³⁶

A forradalom alatt

1847 ősze mozgalmasan alakult Károlyi számára. Augusztus végétől, ahogy titkára fogalmazta: „mindennemű és tárgyú gyűlések miatt” Pesten tartózkodott,¹³⁷ majd szeptember 9-11-én Nagykárolyban fényes fogadtatást rendezett István főherceg számára, aki apja örökébe lépve az országot járta.¹³⁸ Október 11-én viszont már Gyulán, a Békés megyei követválasztó közgyűlésen elnökölt. Liberális megnyitóbeszédét a résztvevők megélték, ami meg is adta a gyűlés alaphangulatát. A konzervatívokkal szemben a radikális ellenzéki Tomcsányi József másodalispánt és a mérsékelt reformer Tormássy János főjegyzőt egyhangúan választották országgyűlési követté.¹³⁹ A követutasításuk is határozott reformokat irányzott elő, mint pl.: egyházi tized eltörlése, törvény előtti egyenlőség, közteherviselés, ösiség eltörlése, felelős kormány stb.¹⁴⁰ A november 11-én megnyíló országgyűlésen Károlyi, a főrendi ellenzék tagjaként meglehetősen aktívan vett részt. A december 4-i ülésen üdvözölte a király magyar nyelvű megnyitó szavait és határozottan kiállt a rendek sérelmi felirata mellett, bár a fogalmazását enyhének találta, főleg az adminisztrátori rendszer megszüntetésével kapcsolatban. Károlyi így írt erről: „... most éppen az adminisztrátori rendszer eránt foly a harc a főrendi táblán, persze a nagy többség nem lát benne sérelmet, egy ország zászlója és egy főispány mégis nyilatkozott ellene, még az is csoda, hogy ennyire lehetett vinni...”¹⁴¹

A Batthyány vezette ellenzék egyheti szívós agitációt folytatott az ügy mellett – (december 10-én Károlyi is újra felszólalt és leszögezte, hogy „az adminisztrátori rendszer oly dolog melly a megyék s alkotmányunk állását veszélyezteti”^{141/b} – az aulikusok azonban végül mégis leszavazták a feliratot. A január 12-i ülésen a háziadó kérdéséhez szölt hozzá. A közteherviselés elvi elfogadása mellett, annak kiterjesztését a háziadóra csak országos pénztár létesítése esetén támogatná, de más fenntartásai is vannak. Teleki László naplójában jogos kifakadással reagált a szűkkeblű felszólalásra: „Békés megye t. főispánja azzal akarta magát megnyugtatni, hogy a háziadó helyett a nemesség más hasonló terheket visel, mert hiszen a megyei tisztviselőknek sokszor diurnumokat kell adnia. Bámulusos még ezt is kompenzációnak felfogni!”¹⁴² Február 19-én szót emelt az ellen a gyakorlat ellen, hogy külföldiek a Magyarországon vásárolt birtokaik jövedelmét kiviszik az országból.¹⁴³ Március 15-én Károlyi tagja volt annak a küldöttségnek, amely az országgyűlés feliratát Bécsbe vitte jóváhagyásra és a siker után Pesten kihirdette.¹⁴⁴ Az április elsejei ülésen a követek feliratát támogatva a népképviselők javadalmazása mellett foglalt állást, mert külföldi tapasztalatok nyomán ebben látta a függetlenségük zálogát, míg április 8-án Széchenyi közlekedési előterjesztését támogatva szólalt fel.¹⁴⁵ Április 11-én a törvények szentesítésével az utolsó rendi országgyűlés befejezte működését. Károlyi még határozott hangon utasította a békési alispánt, hogy a törvények kihirdetésével és magyarázatával a türelmetlenül szervezkedő parasztokat csendesítse le,¹⁴⁶ majd hamarosan Szatmárba utazott, mivel István nádor április 21-én végre kinevezte a megye főispánjává.¹⁴⁷

A május 9-én Bártfay Lászlóhoz címzett levelében így rögzítette tapasztalatait: „Itt Gyarmaton, hol tegnap este óta vagyok, legnagyobb csend és békesség van, úgy szinte az egész Szamosközben; egyáltalán ahol tiszta magyarság van ott úgy látszik, hogy a crisisen hamarabb fogunk ált esni, de fájdalom az oláhság közt már nem olyan kedvezően állnak a dolgok, és ahol kevert a lakosság tán még a legrosszabban. többnyire az oláh lelkészek ingerlik és lehet mondani lázítják a népet mindenféle rossz tanáccsal és az új törvények ferde felmagyarázatával.”¹⁴⁸ Más helyen így ír: „Az oláh egész idejét többnyire a korcsában tölti, úgy hogy az oláh falukban még soha sem fogyott annyi ital a múlt hetekben. Némely oláh papok is agitálni és izgatni kezdik a népet, nevezetesen a Papp Novák Moyzes... A minap ott

voltam és ötlet jó fél óráig exercitáltam ugyan, de nem hiszem, hogy ez a fráter oly könnyen hurokra kerülne."¹⁴⁹

„Itt a zsidó üldözésnek még nincs ugyan semmi jele, de az efféle rendetlenségek oly hamar terjednek néha, hogy jót állni biz itt sem lehet. A (Nagy)károlyi zsidók rettegnek... (az) első májusi népgyűlésem igen csendesen és legnagyobb illedelemmel folyt a megye(ház) udvarán több mint 4000 ember – vagyis polgártárs jelenlétében."¹⁵⁰

Más jellegű megoldandó problémáról ír június 15-én „(a krasznai járásban) „...nyolc falu a conscriptióból kimaradt, mert nem akartak, mint választók feliratni, mert azon halvéleményben vannak, hogy vagy nagyobb adó rovatik rájuk, vagy az őrseregbe kell állniuk!”¹⁵¹ A nyár közepére a nemzetiségek mozgolódása halaszthatatlanná tette az önálló magyar katonai erő megszervezését, amelynek feltétele a szükséges pénz előteremtése volt. A kibocsátandó önálló bakjegyek nemesfém fedezetének biztosítására Kossuth felajánlásra szólította fel az országot. Károlyi két részletben összesen 14 323 Ft értékű ezüstöt adott át a kincstárnak.¹⁵² Miközben palotája udvarát, mint egykori diák átengedte az egyetemi ifjúság nemzetőrei számára gyakorlótérül,¹⁵³ a kialakult szokásnak megfelelően, közemberként maga is belépett a pesti nemzetőrök soraiba, ahol katonaviselt arisztokrata lévén hamarosan századossá, végül október 12-én őrnagyi ranggal, díj nélkül a pesti 3. nemzetőr zászlóalj parancsnokává léptették elő.¹⁵⁴ A hazafias gesztusok terén azonban még rajta is túltett a felesége, Karolina. Június 24-én például nővérel (Batthyány Lajosnével) együtt ő volt a zászlóanya a Délvidékre induló pesti önkéntesek búcsúztatásánál. Az ünnepségen, amelyhez a lovas és gyalog nemzetőrség egy része is felsorakozott, résztvett a miniszterelnök és a hadügyminiszter is.¹⁵⁵ Ugyancsak a forradalom céljait szolgálták a Károlyi palota szalonjában ekkortájt rendezett házihangversenyek. Július 7-én és augusztus 8-án, amikor többek között Liszt Ferenc és Hollósy Karmélia lépett föl, a háziasszony a részben országgyűlési követekből álló vendégektől adományokat gyűjtött a haza javára.¹⁵⁶

Maga Károlyi a július 5-én összeült népképviselői országgyűlés felsőházának munkájában vett részt. A július 24-én tartott ülésen beválasztották abba a küldöttségbe, amelynek a királyt kellett volna rávennie, hogy Innsbruckból Magyarországra költözzön.¹⁵⁷ A naiv óhajt azonban az udvar augusztus 8-án elutasította. Az utolsó képviselői konferenciát augusztus 23-án tartották Károlyinál,¹⁵⁸ aki 27-én, többek közt Andrássy Gyula, Bónis Samu és Prónay István társaságában a délvidéki katonai táborba indult.¹⁵⁹ Az itteni tevékenységét sajnos nem ismerjük. Szeptember 25-én viszont, közvetlenül a város horvát megszállása és a pákozdi ütközet előtt Károlyit már Orczy Lajos, Almásy Dénes, Zichy Ödön és Kiss Ernő ezredes társaságában a székesfehérvári magyar főhadiszálláson találjuk.¹⁶⁰ Egyenlőre nincs bizonyíték arra, hogy Károlyi a pákozdi csatában részt vett volna, de az október 12-én kelt őrnagyi előléptetése mégis erre utalhat, annál is inkább, mert a csatában résztvevő Kiss Ernőt ugyanezen a napon nevezték ki honvédtábornokká. Október elején viszont egy váratlan és kellemetlen közjáték folytán Károlyi kénytelen volt elhagyni a szolgálatot. Karolina grófnő ugyanis, megriadva Lamberg szeptember 28-i meggyilkolásától, illetve sógora Batthyány Lajos tanácsára, gyermekeivel együtt elhagyta Pestet és előbb Károlyi Istvánhoz Főtra, majd október 1-jén apjához Pozsonyba ment.¹⁶¹ Két nappal később azonban Jellacic visszavonuló csapatai elérték Győrt és grófnő, hogy elkerülje őket.¹⁶² Batthyány hívására tovább utazott Bécsbe, ahol sógora, a saját családján kívül számára is szerzett útlevelet Svájcba. Az elutazásból azonban semmi sem lett, mivel 6-án Bécsben kitört a forradalom, amely elől Karolina másnap családostul Sopronba menekült, alig kerülve el az akkortájt ide érkező Jellacicot.¹⁶³ Károlyi, a családja eltűnésének ijesztő hírére azonnal Pestre, majd Pozsonyba utazott. Innét Bécs felé indult volna, de Fischamentnél a horvátok elvágták az útját. Parndorfig, a magyar vonalakig jött vissza, ahonnan viszont csak nagy nehezen engedték tovább. Végül Bádenben

tudta meg, hogy családja Sopronban van. Innét két idősebb fiát magához véve indult haza, de Iszkaszentgyörgynél népfelkelők állították meg, és Zichy Ödön esetére gondolva mindaddig nem engedték tovább, amíg egy csurgói gazdatiszt nem azonosította. Károlyi végül csak október 16-án érkezett vissza Pestre.¹⁶⁴

Közben október 9-én a felsőház titkos szavazással beválasztotta abba a 36 tagú bírói testületbe, amely a király által törvénytelenül miniszterelnökké kinevezett Récsey Ádám ügyében döntött.¹⁶⁵ Károlyi viszont Batthyány október 2-i végleges lemondása óta, érzékelve a „törvényes forradalom” kudarcát, politikailag egyre jobban visszavonult és ettől kezdve az országgyűlésen is csak külön hívásra jelent meg. Így történt ez december 13-án is, amikor sorshúzás útján lett tagja egy 12 fős bizottmánynak, amely a korona meglétét volt hivatott megvizsgálni, lévén az egyik koronaőr Ürményi Ferenc Bécsbe szökött.¹⁶⁶ Október végén Kossuth még számításba vette Károlyit, mint a nemzetőrség négy országos főkapitányának egyikét a Dunán-inneni vagy a Tiszán-túli területben,¹⁶⁷ de a tervezeten hamar túlhaladott az idő és Károlyi a visszavonulást választotta, noha a nemzetőri szolgálatot nem hagyta el. Így tudjuk, hogy pl. december 15-én nemzetőrtiltsztként jelen volt, amikor a Múzeum udvarán a honvédsereg számára begyűjtötték a pesti gyalog-nemzetőrség fegyvereit.¹⁶⁸

Az 1849-es válságos év

Károlyi Pest osztrák megszállása után a városban maradt, így a háborús rekvirálásokon túl¹⁶⁹ egy sor személyes megaláztatást is el kellett viselnie. Január 5-én a belvárosi palota nagy részét lefoglalták Jelacic bán és népes kísérete számára. A grófnő ugyan nem volt hajlandó fogadni a bánt, de a „vendéglátást” természetesen nem lehetett elkerülni.¹⁷⁰ A 40–50 személy 20 napi kényszerű ellátása Károlyinak 1727,20 forintjában került, ráadásul a Figyelmező február 6-i számában gunyoros cikk jelent meg Jellacic traktálásáról.¹⁷¹ Január 6-án a palotából hurcolták el gróf Szapáry Antalt, majd három nappal később, a sikertelen béke-missziója után Batthyány Lajost.¹⁷² Hamarosan sor került Pest megye helyettes főispánjára, Károlyi Istvánra is. Előbb csak vizsgálat indult ellene, azután április 3-án letartóztatták. A család energiáját a következő napokban a védekezési taktika kidolgozása kötötte le. György naponta látogatta bátyját, mígnem április 22-én a menekülő osztrákok az államfogyokat magukkal nem vitték. Amikor Lang, a kísérők kapitánya kijelentette, hogy a transzport megtámadása esetén a foglyokat kivégezteti, Károlyi, Batthyányinével együtt azonnal panaszt emelt a tiszt felettesénél, Zeissberg tábornoknál, aki igyekezett megnyugtadni őket, bár mást nemigen tett.¹⁷³

24-én vonultak be Pestre az első honvédek, a Károlyi palotára pedig kitűzték a magyar lobogót. A nagy sietségben először a koronás, címeres nemzetőr zászló került a homlokzatra, amelyet utóbb egyszerű piros-fehér-zöld trikolorra cseréltek ki. Ezt a körülményt később a császári vádhatóság Károlyi republikánus gesztusának vélte, persze alaptalanul.¹⁷⁴ Annál kevésbé, mivel Károlyi a trónfosztással, amelyről április 24-én szerzett tudomást, amikor többek között Szemere Pál és Mauks Ödön társaságában kikocsizott a cinkotai magyar táborba tájékozódni, nem értett egyet.¹⁷⁵ Ennek ellenére június 5-én, mint nemzetőr őrnagy tagja volt a Pestre bevonuló Kossuth díszkíséretének és a díshintó számára lovait is rendelkezésre bocsátotta. Később a vádhatóság igazolhatatlan vádjai között szerepelt, hogy Károlyi, a Kossuthnak dobált koszorúkat felemelte és a kormányzónak átnyújtotta.¹⁷⁶ A gróf az eljárás során egyébként azzal védekezett, hogy csak parancsnak engedelmeskedett, a lovait pedig rekvirálták. „A zászlóaljam ki lévén parancsolva... mikor az akkori város kom-

mendánsa Schweidl generális a törzstisztekkel megszólította, hogy vele az ő snitjébe lovagoljunk, morális lehetetlenség támadt részemről ezen meghívásnak nem engedni."¹⁷⁷

Kétségtelen tény viszont, hogy június 8-án, arra hivatkozva, hogy nem tud megyéjében tartózkodni és így a kormány rendeleteinek végrehajtását garantálni, lemondott a szatmári főispánságról.¹⁷⁸ Döntésében óhatatlanul tettenérhetjük a forradalmi kormányzattól való távolságtartását is. Mindez persze nem akadályozta meg abban, hogy 1250 forintot utaljon ki a budai ostromban sebesült honvédek ápolására.¹⁷⁹ A hadihelyzet fordulásával Károlyi a csurgói birtokára vonult vissza, de mint általában távollétei során, most is hosszú és részletes leveleket váltott a Pesten maradt Bártfay Lászlóval.

Július 11-én így írt: *„Úgy látszik a nagy drámának utolsó felvonását fogjuk most látni. Tudja Isten, hogy fog ránk nézve kiütni. A ház ne maradjon őrizet nélkül; a beszállásolás előtt, amit lehet el kell rejteni. A grófnő is a komornáját próbálja beküldeni, hogy amit lehet az almáriumból kirakodjon és vagy a quardrobba, vagy más biztos helyre eltegye. Reményilem a komornyik az én ruhatárammal is már hasonlót tett. Mert én igen sejdítem, hogy ő(felsége) Ferencz József fog ott lakni! Debrecent a muszkák úgy hallom megszállották és egész nap raboltak. Tudom lesz rémület Szabolcsban, Szatmárban. Még a nagykárolyi vidék is megérzi a vidék iszonyait. Hát még ha a szatmári oláhság megbomlik. Borzasztó gondolat, hogy az erdélyi scenák azon a vidéken ismételtetnek. Szegény magyar haza mi lesz még belőled.*"¹⁸⁰ Felelősségtudat és szociális érzék mutatkozik egy másik, két nappal később kelt levelében is: *„A magyar bankó érvénytelenítése nagy csapás az országra, mert mint 60 millióval szegényebb az ország, és leginkább van sújtva a földművelő, és a szegényebb néposztály, mert annak nem lesz miből a mindennapi kenyerét venni.*"¹⁸¹

Július 18-án azonban a császár helyett Haynau foglalta el a pesti palotát és a Károlyi testvérek sorsa váratlanul válságosra fordult. Augusztus 3-án a komáromi várőrség, egy kitörés során Gönyűnél elfogta, a császári biztosként Pestre igyekvő Károlyi Lajos grófot, akit nem sokkal később a vár bírósága hazaárulás vádjával halálra is ítél. A kivégzéstől csak Károlyi Györgyné közbelépése mentette meg, aki az ítélet hírére azonnal Komáromba utazott és rávette Klapkát, hogy Lajos gróf sorsát bízza a kormány döntésére.¹⁸² Augusztus 11-én viszont pártütés vádjával Csurgón letartóztatták és a pesti újépületbe hurcolták Károlyi Györgyöt, miközben vagyonát is zárolták.¹⁸³ A világosi fegyverletétel pedig, amelynek híre 18-án jutott el Komáromba, ismét bizonytalanná tette Lajos gróf sorsát is. A segélykérő levelére állítólag Haynau (esetleg Kempen, a kerületi katonai parancsnok) üzent Károlyi Györgynének, miszerint, ha a császári biztosnak bántódása esik, úgy ő István és György grófokat felkötteti.¹⁸⁴ Mivel azonban Haynau csak 30-án jött vissza Pestre, István grófot pedig csak szeptember 12-én hozták ugyanide, az információ hitele legalábbis kétes. Tény viszont, hogy szeptember 8–12. között Károlyi Györgyné ismét Komáromban tárgyalt Klapkával és más parancsnokokkal, talán egy fogolycsera lehetőségéről.¹⁸⁵ Ez az ügy, amelyről Klapka hallgat az emlékirataiban, nem kis gyanakvást keltett a vár radikális tisztjeiben, akik a jövő-menő Károlyinében a kapituláción ügködő ellenséges ágenst vélték felfedezni.¹⁸⁶ Károlyi Lajos mindenestre megmenekült, sőt szeptember 16-án Haynau feltételeken szabadlábba helyeztette Károlyi Györgyöt is, akinek az ítélethozatalig Csurgón kellett tartózkodnia. A Komárom feladásakor szabaduló Lajos gróf viszont, a család elvárásai ellenére, se Batthyány, se István gróf ügyében nem tudott elérni lényeges eredményt, bár alkalmasint nem is akarta magát túlságosan kompromittálni. Így október 5-én Batthyány-t kötélt általi halálra, István grófot pedig két év várfogságra és pénzbüntetésre ítélték.¹⁸⁷ Közben folyt a vizsgálat György ellen is. Az újabb, immár nehezen cáfolható vád szerint részt vett és szerepet vállalt a főrendiház tevékenységében az 1848 októberi császári manifestum után is.¹⁸⁸ A gróf 1849. október 2-án így vélekedett az ügyről: *„... az én dolgaim*

íránt igen nyugodtan vagyok, noha a pénzbeli büntetés hiszem igen nagy lesz, minthogy engem oly gazdagnak vélnek”.¹⁸⁹ A december 10-én kelt ítéletben, mivel a grófra Haynau bevallása szerint sem lehetett semmi főbenjáró bünt rábizonyítani, valóban az előbbi szempont játszotta a főszerepet. Károlyi három hónapi börtönbüntetését elengedték, de 150 ezer forint sarcot vetettek ki rá.¹⁹⁰ A viszonylag enyhe ítéletben persze szerepet játszott apósa, Zichy Károly közbenjárása, sőt rebesgették Leuzendorf hadbíró megvesztegetését is, de ez nem valószínű.¹⁹¹ A kivetett sarc, akkoriban Károlyi kb. egy évi tisztajövedelmének megfelelő összeg, mindenesetre hatalmas volt. Haynau nyilatkozata szerint „nem csak a gróf büntetik vele, de mások is.”¹⁹² Károlyi azonban képtelen volt fizetni. Haynau viszont csak feltételhez kötve adott engedményt, azaz részletfizetésért cserébe Károlynak hozzá kellett járulnia Haynau hadirokkant katonák számára tett alapítványához.¹⁹³ A gróf így három hónaponként 25 ezer forintjával törlesztette a sarcot, de még így sem nélkülözhetette gazdatisztjeinek szolidáris felajánlását, amely szerint 1850. január 12-én lemondtak jogos járandóságaik egy részéről. A kezdeményezés Pák Dienes jószágfelügyelőtől, Rába István főügyésztől és Horváth Dénes számvevőtől eredt. Az elhatározásuk indoklása szerint, noha az úrbéri jövedelmek kiesése a grófnak 130 ezer forintnál magasabb hiányt jelentett, Károlyi másokkal ellentétben mégsem csökkentette a fizetéseket, senkit el nem bocsátott és továbbra is folyósította a nyugdíjakat.¹⁹⁴

A szabadságharc bukásával Károlyi György számára is véget ért egy korszak, amelynek elején, a korán árvaságra jutott, zárkózott, melankólikus hajlama miatt nehezen kezdeményező ifjú gróf, szinte természetes módon az erős akaratú Széchenyi, majd Wesselényi hatása alá került. Az ellenzékiességgel párosuló hazafias felelősségtudatot azonban később, politikailag önállósodva is megtartotta. A 40-es években Károlyit egy mérsékelt kompromisszumkereső magatartás jellemezte. Sajátos disszonanciát jelentett ez feleségével kapcsolatban, aki idővel egyre jobban közeledett a radikális ellenzékiekhez, és aki 1849. után, a hatóságok fenyegetései miatt kénytelen volt emigrációba vonulni. Károlyi viszont a deáki példa nyomán közel egy évtizedre a passzív ellenállást választotta, azaz nem volt hajlandó semmiféle állami tisztséget vállalni.

Jegyzetek

- 88 Károlyi csak az 1840. november 16-i közgyűlésen elnökölt először. *Széchenyi István: Napló*. Szerk.: *Oltványi Ambrus*. Budapest, 1978. 926. p.
- 89 Az OMGE általános történetére vonatkozóan lásd: *Galgóczy Károly: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története keletkezéséről az 1876-odik évig*. In: OMGE emlékkönyve II. füzet. Budapest, 1880.
- 90 A társaság jellegzetes vállalkozása volt, hogy 1831. június 10-én 8 magánszeméllyel együtt 850 aranyért megvásárolta a Bhurtpore nevű angol telivért, amelyet, miután három pesti lófuttatáson is győzött, bérfedeztetésre használtak, amíg 1839-ben 300 aranyért el nem adtak. A vállalkozás évi 1500–2000 Ft jövedelméből, ill. a 11 részvény hasznából Károlyi két részvény erejéig részesedett.
- 91 *Piszonta Gyula: Gr. Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 11 (1904) 1–2; 27. p. (A bizottság tagjai között volt pl.: Széchenyi István, Keglevits László, Teleki Samu, Orczy Lőrinc, Rháday Gedeon, Szentkirályi László stb.) Károlyi később feltehetően tagja volt az 1843-ban megalakult Jégverés Ellen Kölcsönösen Biztosító Magyar Egyesület választmányának is. Erről tanúskodik, az iratai között található, választmány ülésre szóló meghívó. *MOL*, Károlyi nemzeti levéltár (továbbiakban: K) P. 414. b. Lad. 8. No. 2.

- 92 A „Köztelek” részvényekre befizetett összegeket sorsolás útján 5%-os kamattal 1879-ig fizették vissza.
- 93 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 6. (OMGE iratai Károlyi György elnöksége alatt)
- 94 Károlyi a 40-es években évi 125 forint segélyt biztosított erre a célra. Lásd: K. P. 414. d. 55–56. köt. pénztárfőkönyvekhez (továbbiakban: pénztárfőkönyv) 1845-től pedig évente fogadott egy tanulót birtokain 460 Ft fizetéssel.; K. P. 414. b. Lad. 8. No. 6. 39. sz.
- 95 Az előbbi létrehozására Széchenyi 1838. IX. 5-én 20 ezer, Károlyi pedig 3 ezer forintot ajánlott fel.
- 96 Károlyi 10 ezer forint értékű részvényt jegyzett. *Bártfay Szabó László: A Sárvári-Felsővidéki gr. Széchenyi család története. I–III. Budapest. III. köt. 294. p.*
- 97 Alapító kötelezvény: K. P. 414. b. Lad. 8. No. 6. 42. sz.
- 98 Károlyi tagdíjként évi 25 forintot fizetett a Lovar Egylemek (Lásd: Károlyi pénztárfőkönyveiben i. m. 94. jegyz.)
- 99 *Széchenyi I.: Napló. i. m. 88. jegyz. 876. p. (1839. II. 8.), ill. 931. p. (1841. II. 1.)* Az alapítók 1837-ben évi 5%-kal kamatozó 400–400 forintot kötöttek le a lovarda céljaira, de ez sem segített. K. P. 414. b. Lad. 9. (Károlyi vegyes pénzügyi fetjegyzései)
- 100 Lásd: 53. köt. pénztárfőkönyv (1841) i. m. 94. jegyz.
- 101 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 6. 45. sz.
- 102 Az rt. 320 db 50 Ft-os részvényt bocsátott ki, amelyeket sorshúzás útján 10 év alatt fizetett volna vissza. *Pesti Hírlap* 1846. XI. 3.
- 103 *Pesti Hírlap* 1844. VIII. 25. (A gyár hamarosan veszteséges lett és végül csődbe ment) 104/a K. P. 414. c. 11. csomó 3. (A Szentlőrinci Szarvasvadászati Társaság 1845–47. évi számadásai)
- 104/b A szarvasvadászat lefolyásáról lásd: *Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Budapest, 1984. 216–218. p.*
- 105 Az OMGE-nak Graz, Bécs, Brünn, München, Boroszló, Stuttgart, Kiel, Doberon gazdasági egyesületeivel volt kapcsolata. Károlyi maga 1846 szeptemberében részt vett a stájer gazdák és erdészek grazi gyűlésén. K. P. 414. b. Lad. 7. No. 2. 100–102. (K. Gy. levele Bártfay Lászlóhoz. 1846. IX. 22. Vöslau)
- 106 OMGE emlékkönyve. Szerk.: Galgóczy Károly. Budapest, 1883. III. füzet. 20. p.
- 107 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 6. (OMGE pesti fiókegylet iratai)
- 108 Az alsúti beszámoló német nyelvű kiadása Károlyinak 125 forintjába került. Lásd: 53. köt. pénztárfőkönyv (1841) i. m. 94. jegyz.
- 109 *Károlyi György–Andrássy György: Emlékirat Magyarország törvényhozóihoz a honi mezőgazdaság ügyében. Pest, 1843. 10.*
- 110 Galgóczy K. i. m. 89. jegyz. adata. A 64. köt. pénztárfőkönyv (i. m. 94. jegyz.) szerint viszont Károlyi 1847-ben 2500 Ft-ot adott a székház felépítésére.
- 111 *Széchenyi I.: Napló. i. m. 88. jegyz. I 145 p.*
- 112 K. P. 398. Miss. 78. csomó 35005 (K. Gy. levele Bártfay Lászlóhoz) 113 K. P. 414. c. 24. csomó 18. (Csongrád vm. főispáni ikt. iratai)
- 114 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 2. 98–99.
- 115 K. P. 414. c. 27. csomó (Békés vm. főispáni ikt. iratai)
- 116 Uo. 1845. X. 9.
- 117 K. P. 414. c. 11. csomó No. 2/a 7. (Tiszaszabályozási korm. bizt. iratai)
- 118 Az új megbízatása miatt lemondott a Békés megyei elnöki tisztéről i. m. 115. jegyz. (1846. VI. 30.);
(A Tiszavölgyi Társulat működése szerencsétlenül indult, mivel 1846. IV. 8-án a Károlyi palotában tartott választmányi ülésen a szabályozás főmérnöke, Vásárhelyi Pál a terve-

- inek bemutatása, ill. védelmezése során szívszélhűdést kapott és meghalt.) Széchenyi I.: Napló. i. m. 88. jegyz. 1107. p.
- 119 Pesti Hírlap 1846. VIII. 14.
- 120 Széchenyi L.: Napló. i. m. 88. jegyz. 1118. p. 121 Uo. 119. jegyz.
- 122 Kardoss Samu: Wesselényi Miklós élete és munkái I–II. Budapest 1905. II. köt. 479. p. 123 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 1.
- Széchenyi viszont, a IX. 27-i naplóbejegyzése szerint elégedett volt: „Károlyi György egészen jó színben van! Épp most kell befizetnem 20 000 forintot Csongrádnak. Am jól halad – felette okosan szervezve. Roppantul örvendek neki!” I. m. 88. jegyz. 1121. p.
- 124 Bártfay Szabó L. i. m. 96. jegyz. III. köt. 398. p.
- 125 K. P. 414. b. Lad. 7. No. 2. 564–565.
- 126 K. P. 398. Miss. 78. csomó 34994.
- 127 Jellemző módon J. A. Blackwell, a bécsi angol nagykövet magyarországi megbízottja 1844. IV. 5-i jelentésben a kormánnyal kapcsolatban álló főnemesei közül Erdődy János főispán mellett, csak Károlyit sorolta az ellenzékiek közé. Blackwell összesítése szerint:

	konzervatív	centralista	ellenzéki
A kormány közvetlen hatása alatt áll	60	13	2
A kormánypárttal kapcsolatban nem álló	5	4	40
	65	17	42

- Blackwell J. A.: Magyarországi küldetései 1843–1851. Budapest, 1989. 50–53. p.
- 128 Kardoss S. i. m. I 12. jegyz. I. köt. 479. p.
- 130 Barta István: Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen. Budapest, 1951. 588. p.
- 131 i. m. 129. jegyz.
- 132 i. m. 128. jegyz.
- 133 Desewffy Emil, hogy megnyerje, megküldte Károlyi számára a konzervatív párt dokumentumait. Lásd: K. P. 414. b. Lad. 9.
- 134 Bártfay Szabó L. i. m. 96. jegyz. 397. jegyz. Széchenyi értetlenségét mutatja egyik megjegyzése: „Szegényi Apponyit minden ellenzéki gyűlöli semmiért” Széchenyi I.: Napló. i. m. 88. jegyz. 1141 p.
- 135 Károlyi Lajos latolgatása szerint az 1847-es követválasztásokon 14 megye biztosan, 11 valószínűleg, 6 remélhetőleg konzervatív követeket fog választani, míg 7 megye kétséges, 16 pedig ellenzéki, beleértve Békést is. A felső táblán 85 fő konzervatív, továbbá 67 fő eljövetele bizonytalan. Az ellenzékiek száma szerinte 83, hozzáátéve, hogy sajnálatos módon 65–70 mindig ott lesz közülük az üléseken. „Az előbbi időket véve roppant szám és oly tekintélyes” – sóhajt fel végül. K. P. 415. 1 csomó 3.
- 136 Bártfay László levele Károlyi Györgynek. (1847. III. 9.) K. P. 414. b. Lad. 7. No. 2. 539., ill. K. P. 414. c. 27. csomó (1847 december)
- 137 Bártfay László levele Walther Lászlóhoz (1847. VIII. 18. München) OSZK, kéziratár. Miss. 1894/19. sz.
- 138 Id Szőgyén-Marich László országbíró emlékiratai. I–III. Budapest, 1903. I. köt. 191–192. p. Károlyinak az elhunyt József nádor iránti tiszteletét jelzi, hogy az OMGE részére Barabás Miklóstól nagyméretű portrét rendelt róla, és támogatta a József Emlékegyesület szoborállítási törekvését is.
- 139 Oláh György: Békés vármegye 1848–49. I. II. Gyula 1889. 1. köt. 13. p.

- 140 K. P. 414. b. Lad. 9. (vegyes irományok)
- 141 K. P. 414. Lad. 7. No. 2. 564–565 (Levél Bártfay Lászlóhoz (1847. XII. 8.); Vö.: Főrendiházi napló 1847–48. I. köt. 25. p.)
Barta I. i. m. 130. jegyz. 375. p. (titkos jelentés a XII. 4-i ülésről) Károlyi szereplését Kossuth is elégedetten nyugtázta 1847. XII. 23-i Wesselényihez írt levelében: „*Károlyi György mint tudod, kivívta az egri nevet, Szatmárban befolyása nem lesz többé ellenünk, sőt azt hiszem velünk*”. Uo. 427. p.
- 141/b Főrendiházi napló 1847–48. I. köt. 163. p.
- 142 *Teleki László* válogatott munkái I–II. Szerk.: *Kemény G. Gábor*. Budapest, 1961. I. köt. 408. p.
- 143 Főrendiházi napló 1847–48. I. köt. 78–79. p.
- 144 A magyar szabadságharc története, napi krónikákba egybeszedte *Kéry Gyula*. Budapest, 1899. 159–197. p.
- 145 Főrendiházi napló. 1847–48. I. köt. 459., 461. p., *Eötvös Károly*: Emlékezések. Budapest, 1901. 159–173. p.
- 146 A március 20-i főispáni leiratról: „... a netaláni kétségeket eloszlatni, az elméket csilapítani, s a rossz szándékú vagy éretlen izgatásokból, félreértésekből, tudatlanságból származó bajok szomorú következeit a legcélszerűbb utakon, módokon eltávolítani igyekezzék.” *Oláh Gy.* i. m. 139. jegyz. 56. p.
- 147 A magyar szabadságharc története. i. m. 144. jegyz. 265. p.
- 148 K. P. 414. b. Lad. 7. No. 1. 12–13 (1848. V. 9.)
- 149 Uo.: 14. 1848. jegyz. 150 I. m. 148. jegyz.
- 151 K. P. 414. b. Lad. 7. No. 1. 24
- 152 Lásd 65. köt. pénztárfőkönyv i. m. 94. jegyz. (1848. VII.)
- 153 K. P. 414. b. Lad. 8. No. 2. 20–21. (Károlyi 1848. IV. 9-i levele);
 (Károlyi István ugyanekkor, az utóbb Klapka I. Hadtestében harcoló Károlyi huszárezred felállítását vállalta magára. Fővárosi Hírek 1848. VI. 28.)
- 154 A magyar szabadságharc története. i. m. 144. jegyz. 555. p. (Közlöny)
- 155 Uo.: 377. p. (Budapesti Hírlap); Ugyancsak Károlyi Györgyné volt az egyik zászlóánya az 5000 fős fővárosi nemzetőrség július 29-i vérmezei szemléjén is. Uo. 428. p. (Budapesti Divatlap)
- 156 Uo.: 394, 443 p. (Wiener Zeitung, Wiener Allgemeine Zeitung) Lisztnek erről a szerepléséről a szakirodalom nem tud, ezért a közlés további vizsgálatra szorul. Ezen kívül a grófnő július 13-án nagyobb mennyiségű fehérműt küldött az Országos haditanács elnökségéhez a honvédsereg számára, szeptember 23-án pedig, a Jellacic ellen a város védelmére készülő pestiek lelkesítésére, növérevel együtt beállt a sáncépítők közé dolgozni. Uo. 403. p. (Budapesti Divatlap), ill. 520. p. (Március 15.)
- 157 *Beér János*: Az 1848–49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest, 1954. 485. p.
- 158 Gr. Széchenyi István döbling irodalmi hagyatéka I–II. szerk.: *Károlyi Árpád*. Budapest, 1921. I. köt. 293. p.
- 159 A magyar szabadságharc története i. m. 144. jegyz. 472. p. (Népelem)
- 160 id. Szőgyén-Marich L. i. m. 138. jegyz. I. köt. 92. p.
- 161 *V. Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára I–IV. Budapest, 1950. II. köt. 213. p. (Bártfay László levele Lászlóhoz, Pest, 1848. X. 20.)
- 162 A grófnő félelme a fegyelmetlen hordaként viselkedő horvátoktól, akik többek között a fejér megyei Károlyi birtokokat sem kímélték, érthető: „*Csurgó-Keresztesen... három malmot, s az igar-pusztai cselédséget a horvátok kirabolták, ruháikat elszedték, ablakajtó, cserépkályhákat összerombolták. Pintér kasznártól Keresztesen posztó s fejér ruhát*

- szedtek el, úgy némely élelembelieket, a pincéket feltördelték...*" (stb). *Uo.*, mint a 161. jegyz.
- 163 Az egyik osztrák rendőrkiem, összefüggést keresve a grófnő bécsi tartózkodása és a bécsi forradalom kitérőse között, megpróbálta elhíttetni, hogy a grófnő az egyetemen és a demokratikus klubokban megjelenve, nyilvánvalóan lázító célokkal tekintélyes mennyiségű pénzt osztott szét. Az állítás azonban teljesen valószínűtlen, amit megerősít az erre vonatkozó hivatalos vizsgálat eredménytelensége is. Lásd: *Károlyi Árpád*: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I–II. Budapest, 1932. 11. köt. 132–133., 286–289., 291–292., 299–301., 305–312., 312–316., 177–188., 219–255. p.
- 164 *Eötvös Károly*: Gróf Károlyi Gábor följegyzései I–II. Budapest, 1904. t. köt. 32. p.
- 165 *Beér J.* i. m. 157. jegyz. 497. p.
- 166 *Uo.* 504. p.
- 167 *Kossuth Lajos* összes munkái. XIV. köt. Kossuth az OHB élén 2. rész. Budapest, 1953. 505., 509., 594. p.
- 168 *Mátray Gábor*: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből 1848–49-ben. Budapest, 1989. 48. p.
- 169 „Január 26-án Windischgraetz Kompoltról, Károlyi pincéjéből 100 akó bort requirált” *Kossuth L.* i. m. 167. jegyz. 260. p.; Bártfay László szerint ezzel több mint 6000 forint kárt okozott: *Bártfay* 1849–51 évi naplója. In.: *Népek Tavasza*. Ismeretlen levelek és naplójegyzetek a magyar szabadságharc és emigráció korából. Szerk.: *Ács Tivadar*. Budapest, 252. p.
- 170 *Uo.* 246. p., ill. *Gracza György*: A magyar szabadságharc története I–V. Budapest, 1894. II. köt. 301. p.
- 171 *Uo.* 247–248. p.
- 172 *Uo.* 247 p. (Batthyány elhurcolásáról lásd még: *Károlyi Gábor* följegyzései. i. m. 164. jegyz. 37–51. p.)
- 173 *Uo.* 250–256. p. „Károlyi György is ott volt és reszketett testvére életéért. gondolkoztunk-tanácskoztunk, mit tehetnénk kedveseink megmentésére...” – írja Batthyány Lajosné a visszaemlékezésében: *Századok* 115. 1981/599. p.
- 174 *Uo.* 271. p. 175 *Uo.* 257. p.
- 176 *Uo.* 273. p. Lásd erről bővebben: *Baják László*: Kossuth Lajos diadalmenete Pesten. *Honismeret* 1993/2. 45–48. p.
- 177 Károlyi György 1851. VII. 17-én Schwarzenberg herceghez, sarcelengedés céljából benyújtott kérvényéből. K. P. 414. b. Lad. 8. No. 12. (Bártfay László jegyzetei), ill. *Bártfay László* naplója i. m. 169. jegyz. 271–272. p.
- 178 *Uo.* 264. p. Károlyi lemondó nyilatkozatának szövegét lásd „Bártfay jegyzetei” között i. m. 177. jegyz.
- 179 K. P. 414. d. 62. köt. pénztánapló (1849. V.) A Károlyi palotában ápolták a házban megszálló Asbóth Sándor ezredes segédtisztjét, akinek az ostromnál átlótték a combját. Bártfay László naplója. i. m. 169. jegyz. 262. p.
- 180 *V. Waldapfel E.* i. m. 161. jegyz. 195. p.
- 181 K. P. 398. Miss. 78. csomó 551–552.
- 182 *Bártfay László* naplója. i. m. 169. jegyz. 269., 272. p.
- 183 *Uo.* 270. p.
- 184 *Uo.* 272. p. (Walther Lászlónak, Károlyi György levéltárosának utólagos jegyzete)
- 185 *Szinnyei József* Komárom 1848–49-ben, naplójegyzetek. Budapest, 1887. 331. p.

- 186 Amikor Thaly Zsigmond a szeptember 11-i haditanácson éles hangon szóvátette az ügyet Klapka őrizetbe vétette. *Uo.* v 330., 378. p.
- 187 *Bártfay László* naplója. i. m. 169. jegyz. 279–280. p.; Károlyi György „...*sírva fakadt, amidőn szobájában a gyászos eseményről* (ti. Batthyány kivégzéséről) *beszéltem*” – írja Bártfay. *Uo.* 281. p.
- 188 *Uo.* 290. p.
- 189 K. P. 414. b. Lad. 7. No. 1. 26–28.
- 190 *Bártfay László* naplója. i. m. 169. jegyz. 289–290. p.
- 191 *Károlyi Á.* i. m. 165. jegyz. 69. p.
- 192 *Bártfay László* naplója. i. m. 169. jegyz. 291. p.
- 193 Károlyi 5000 forint tőkével, ill. évi 5% kamat fizetésével járult hozzá az alapítványhoz. *Uo.* 291. p.
- 194 P. 414. b. Lad. 8. No. 12. Károlyi szükség esetén pénzsegélyeket is folyósított nehéz helyzetbe került tisztjeinek, így pl. Gulyás Sándor parádi tisztartó fiának a katonaságtól való kiszabadításakor, vagy Witmann Jánosnak a fogságból való szabadulása után. Lásd: 66. köt. pénztárfőkönyvben i. m. 94. jegyz.

Baják, László

Die öffentliche Tätigkeit des Grafen György Károlyi im Reformzeitalter und zur Zeit der Revolution (1825–1849) II. Teil

György Károlyi nahm in den 1840er Jahren an der Tätigkeit der Opposition der Aristokraten an den ungarischen Landtagen teil, daneben war er aber auch als Vorsitzender des Ungarischen Wirtschaftlichen Landesvereins (Országos Magyar Gazdasági Egyesület, im weiteren: OMGE) in dessen Angelegenheiten erfolgreich. Unter seinem Vorsitz, nicht zuletzt infolge seiner bedeutenden Opferbereitschaft rief der OMGE u.a. Musterwirtschaften, eine Vereinszentrale und ein Landesnetz von Vereinsfilialen ins Leben, organisierte Vieh- und Naturalienausstellungen, machte Preisausschreibungen, und ließ eine populäre Wirtschaftszeitschrift zwecks populärwissenschaftlicher Belehrung erscheinen. Die Erfolge des OMGE erweckten auf das Jahr 1847 auch das Interesse der radikalen politischen Opposition, was aber Károlyi zuwider war. Ebenfalls in den 1840er Jahren spielte Károlyi als königlicher Kommissar für die Regelung der Mieresch (Maros) und als Vorsitzender der Gesellschaft vom Theißthal (Tiszavölgyi Társulat) eine wichtige Rolle in der Organisierung der Flußregulierungsarbeiten in Ostungarn.

In der zweiten Hälfte der 40er Jahre geriet er aber trotz maßvoller Politik in Widerspruch mit den Bestrebungen des Hofes. Die neue „Komitatspolitik“, welche mit dem Namen des Großkanzlers György Apponyi zu verbinden ist, versuchte nämlich im Interesse der drastischen Zurückdrängung der Opposition die Obergespanne bzw. die in deren Amt gesetzten Administratoren dazu zu zwingen, die Wahl der Beamten und Landtagsabgeordneten der Reformpartei auch durch Verletzung der traditionellen Adelsrechte, bzw. der Autonomie der Komitate zu verhindern. Als Obergespan des Komitates Békés wies Károlyi diesen Versuch im Gegensatz zu anderen entschlossen zurück. Die daraus folgenden Konflikte spielten aber

eine wichtige Rolle darin, daß er an den Landtagen von 1847/48 eine markant oppositionelle Haltung bezeigte und später auch die Revolution bejahte. Er nahm auch den Posten des Obergespans vom Komitat Szatmár auf sich und war in den Arbeiten des Oberhauses des auf parlamentarischer Grundlage einberufenen Landtages tätig. Als Offizier der Nationalgarde nahm er an den Kämpfen gegen die serbischen Rebellen und gegen die Interventionstruppen von Jelacic teil. Nach dem Mißerfolg der „gesetzmäßigen Revolution“, nach dem Rücktritt seines Schwagers Ministerpräsidenten Lajos Batthyány zog er sich allmählich von der Politik zurück, trotzdem konnte er im Jahre 1849 das Prozeßverfahren nicht vermeiden. Letzten Endes überstand er aber die Periode der Vergeltung mit kurzer Gefangenschaft und bedeutender Geldstrafe.

Szekfü Gyula és Gyalókay Jenő a Görgei-kérdésről

Görgei Artúr tábornokot, a 19. század legnagyobb magyar hadvezérét rövid közéleti pályával és hosszú élettel áldotta-verte meg a sors. A 180 éve, 1818. január 30-án a Szepes megyei Toporcon született Görgei tényleges pályafutása 1848 júniustól 1849 augusztusig, alig több mint egy évig tartott. Előtte csupán egy köznemesi család sarja, császári-királyi főhadnagy majd kémikus-asszisztens volt. Az ismeretlenségből 1848 őszére már a magyarországi, 1849 tavaszára-nyarára egészen az európai hírnévig sikerült verekednie magát; hogy aztán 1849. augusztus 13., a világosí fegyverletétel után e hírnévből hirhedség legyen, s hogy egészen 1916. május 21-én bekövetkezett haláláig képtelen legyen megszabadulni a nevéhez bélyegként tapadó „áruló” minősítéstől.

A Görgei-kérdésről az elmúlt, közel másfél évszázadban rengeteget írtak politikusok, katonák, történészek, publicisták és szépírók; azonban a munkák többsége nemigen vitt közelebb a nemlétező rejtély megoldásához. Az alapkérdés lényegében ez: őszintén, félésszívvel vagy tetteivel szolgálta-e Görgei Artúr 1848–49-ben a magyar önállóság, majd a függetlenség ügyét; elő- vagy hátramosztója volt-e annak a szabadságharcnak, amelyben egy ideig a legfőbb katonai hatalmat is a kezében tartotta; a világosí fegyverletétel kényszerű vagy törvényszerű befejezése volt-e tündöklő katonai karrierjének? Az 1849 után terjesztett, s a kiegyezés után is többször felmelegített árulási vádat a vádló fél soha nem tudta bizonyítani, s a tudományos kutatás már a múlt század végén lényegében megcáfolta azt. Az 1948. után aktuálpolitikai okokból felelevenített, osztályharcos vörös szósszal leöntött, gazdag áltudományos apparátussal bizonyított újabb árulási konstrukció pedig éppen a tudományos hipotézisek alapvető elemeinek, a tényeknek volt igencsak híjával. Tévedés ne essék, nem kívánjuk azt mondani, hogy Görgei volt 1848–49 magyar Grál-lovagja, akinek csupán a hibátlansága volt a hibája; de véleményünk szerint az adott helyzetben nem követett el megbocsáthatatlan hibákat és mulasztásokat, s a kétszeres túlerő ismeretében őt felelőssé tenni a szabadságharc vereségéért nemcsak igazságtalan, de logikátlan eljárás is volt és marad.¹

Az itt következő két levél szerzőit nem kell különösebben bemutatni a magyar történelem iránt érdeklődőknek. *Szekfü Gyula*, a két világháború közötti magyar történetírás egyik legkiemelkedőbb alakja, vitatott és vitatható politikatörténeti munkák és aprólékos pontossággal kidolgozott monográfiák szerzője. *Gyalókay Jenő* ezredes nevét a hadtörténelem iránt érdeklődők ismerik inkább. 1874. április 28-án, Nagyváradon született. Apja, Gyalókay Lajos vezérkari százados volt Bem tábornok mellett 1849-ben; visszaemlékezése mindmáig értékes forrás az 1849. július 31-i segesvári ütközet és Petőfi utolsó óráinak történetéhez. Az ifjú Gyalókay Jenőt ez a családi „örökség” indította arra, hogy előbb az 1848–49-es szabadságharc, majd pedig a magyar hadtörténelem egészének kutatója legyen. 1893-tól a cs. és kir. hadsereg, majd a magyar királyi honvédség tisztje volt; 1927-ben tüzér ezredesként helyezték nyugállományba. 1923-tól a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője volt; a Magyar Tudományos Akadémia 1926-ban választotta levelező, 1936-ban rendes tagjává. Legtöbb tanulmányát az 1848–49-es szabadságharc erdélyi eseményeiről írta; de foglalkozott várepítészet-történettel csakúgy, mint a napoleoni háborúk magyar nemesi felkeléseinek történetével, s az ő nevéhez fűződik mindmáig a legjobb tanulmány az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatáról is. 1945. március 10-én Budapesten érte a halál; hagyatéka a Magyar Országos Levéltárban található.²

Mind Szekfű, mind Gyalóky foglalkozott a Görgei-kérdéssel. Szekfű az 1918-as összeomlás után az 1849-es példát idézte: „1849-ben a nemzet Görgeyt kereste bűnbaknak a katasztrófaért, melyet saját maga okozott. Most mi a saját bűneinket: hogy nem volt kormányzás, hogy nem volt hadvezetés, hogy nem volt tisztesség, hogy a háború éveit mindenki gazdagodásra használta, hogy egyszóval morál nélkül harcoltunk – mindezt a bűnt egyszerűen a németek nyakába fogjuk szőni. Mindennek oka lesz a német birodalommal kötött szövetség”. 1920. elején egy háromkötetes munkát tervezett, Magyar Tragédiák címmel; az I. kötet a Wesselényi-összeesküvés, a II. a Thököly-kor történetét tárgyalta volna; a III. kötet pedig Görgei és Kossuth 1848–49-es viszonyát tárta volna fel. „A Görgey-kötet teljesen új anyag volna, a most megnyitott levéltárból [ti. a Haus-, Hof und Staatsarchivból – H. R.] a honvédelmi bizottmánynak és a Kossuth féle kormányzóság elnöki osztályából. Görgey–Kossuth párbajban ez utóbbi képviselte a magyarság faji tulajdonait, ezért bukott el Görgey, de ezért bukott el a magyar ügy is” – írta kiadójának, Dick Manónak. A kötetből – sajnos – nem lett semmi; a bécsi levéltáraknak a Kossuth–Görgei-viszonyra vonatkozó anyagát nem Szekfű, hanem egy autodidakta történész, Steier Lajos dolgozta fel négy kötetben. Steier tette közzé Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvéd alezredes emlékiratait is a szabadságharcról és a szlovák mozgalomról. E kötet megjelenése adta Szekfű számára az ürügyet ahhoz, hogy a Napkelet című folyóirat hasábjain elmélkedjen „Negyvennyolcas történetünk mai állása”-ról. Szekfű úgy vélte, a magyar történetírásnak komoly adósságai vannak 1848–49 történetének feldolgozásában. Szerinte ennek legfőbb oka az, hogy Péterfy Jenőt idézve – „a nemzet ma is alá van vetve a forradalmi pszichológia hagyományainak, melyek az egész rendkívül komplikált 48-as processzust a Jó és Rossz, az Angyal és Mefisztó, Kossuth és Görgey egyéni, személyes harcává egyszerűsítették”. Szekfű szerint 1867. után „a Görgey–Kossuth ellentét a végsőkéig kiélezve élt és uralkodott, mi sem volt könnyebben előrelátható, mint hogy a komoly kutató feltétlenül kénytelen lesz némi fényt juttatni Görgeynek, s ezzel egyúttal némi árnyat borítani Kossuth glóriájára. Nem vehetjük rossz néven kutatóinktól, hogy egyiknek sem volt kedve Görgey kálváriáját, Görgey dicsősége nélkül, néhány nyomtatott ív kedvéért elszenvedni, senki sem ugrott be, fejest, tudománya csillogó vértetében a Jó és Gonosz közt megnyílt tátongó ürbe”. Szekfű szerint „Görgey katona volt, nem politikus, és csak akkor politizált, mikor erre a hadsereg együtt tartása érdekében szükség volt”. Szekfű szerint ez indokolta a váci nyilatkozat (1849. január 5.) kiadását is. Az 1849. téli hadjárat időszakában „a Görgey–Kossuth ellentét ... kívülről nézve még nem egyéb, mint az inkább polgári összetételű központi vezetés és a tisztán katonai szempontokat névű fővezérnek éppen nem szokatlan, majd minden hadjáratban megfigyelhető ellentéte”. Szekfű úgy véli, Görgei akkor követett el hibát, amikor „Nem használta fel a győztes hadvezér hatalmát arra, hogy a kormányra befolyást gyakorolva, annak a hadsereg szempontjából káros tényeit csírájukban elfojtsa. Ő csak akkor lépett fel, mikor egy-egy kormányrendelkezés készen volt, s csak ekkor, a fait accompli után követelte annak visszavonását, jóvátételét, amihe viszont Kossuth nem mehetett belé, a kormány tekintélyének veszedelembe, megaláztatása nélkül”. Ilyen volt például Dembinski fővezéri kinevezetése vagy a trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadtatása. Amikor pedig 1849 nyarán „Görgey végre kénytelen kilépni a politika, az alkudozás terére, minden késő már, és ahová bizalommal fordul, az oroszoknál, nincs elég erő és akarat a jóhiszemű ígéretek beváltására”. A „Magyar Történet” V. kötetében Szekfű az 1848. október 30-i schwechati csatavesztés utántól számítja a Kossuth–Görgei ellentét kifejlődését, „amikor is Görgeyről hamarosan kiderült, hogy egyrészt semmi érzéke nincs azon retorika iránt, mely nagy eszmék emlegetésével a kis praktikus követelményeket elmellőzte, másrészt pedig, hogy ő maga kérlelhetetlen világossággal tudta a helyzetek árnyait, a bajokat és hiányokat kör-

vonalazni. Míg Kossuthot a legrosszabb kilátások közt is képessé tette optimizmusa, hogy egy-egy szabadságeszme hangoztatásával újból fellelkesüljön, Görgey képtelen volt a rosszat egy pillanatra is szem elől téveszteni; azon kevés magyarok közé tartozott, kik mintegy Széchenyi tanítványaiként nevén nevezték a dolgokat, kiknek józanságát és felelősségérzetét semmi lelkesedés el nem vehette, s akik a hazáért magukat igen, de sem a hazát, sem a népet nem kockáztatták soha. Széchenyi praktikus megoldásokat kereső logikus szelleme, maró iróniája, a szalmatűz iránti ellenszenve most egyszerű barna honvédtiszti egyenruhában jelentkezik, s amíg a hadi dolgokra korlátozódik, addig nagy sikereket is ér el". A váci nyilatkozattal kapcsolatban már úgy vélekedik, hogy Görgei a „48-as alkotmány védelmében újra felemelte a Batthyánytól elejtett zászlót, s ezzel együtt a Batthyány-Kossuth ellentét Kossuth–Görgey gyűlölséggé fokozódott". Szekfü tehát elsősorban karakterbeli ellentétet látott Kossuth és Görgei között; ugyanakkor e karakterbeli ellentétet politikai dimenziókba helyezte azáltal, hogy Görgeit Széchenyihez és Batthyányhoz hasonlította; sőt, az ifjú tábornok jellemzésében ott bujkál egy Deák-idézet is („A hazáért mindent kockáztathatunk, egyedül a hazát nem szabad semmiért sem kockáztatnunk").

Az árulási vádról pedig úgy vélekedett, hogy „abban komoly és művelt magyar ember nem hisz többé; persze még időbe fog telni, míg a valóságról az újságolvasó publikum is végképp meg lesz győződve”.³

Gyalóky Jenő először egy 1915-ben megjelent tanulmányában (Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején. Történelmi Szemle, 1915.) nyilatkozott a Görgei-kérdésről: „Néhai Thaly Kálmán példáját követve, aki a kurucvilág vezető embereiben csupa félistent látott, utolsó szabadságharcunk megbírálásában rendszerint nagyon elfogultak vagyunk a legtöbb szereplővel szemben. Az egyetlen Görgeyt tesszük mindenért felelőssé, de mások hibáit és mulasztásait nem igen akarjuk észrevenni". A következő évben a Századok hasábjain alapos tanulmányt tett közzé Görgei hadvezéri működéséről. Ennek bevezető részében úgy vélte, „az egykori diktátor erényei és hibái fölött" vitázók „legalább is kilencven százaléka semmivel sem járultak a sokat bolygatott kérdés tisztázásához, mert tollukat nem a hadieseményeknek katonai szaktudáson alapuló mérlegelése vezette". Görgei hadvezéri működéséről úgy vélekedett, hogy Görgei „nagyon sokat és gyorsan tanult", s ha „hadvezéri képességeinek kibontakozása" az 1848–49 téli hadjáratnál „arányban halad tovább, a tavaszi hadjárat a valóban kivívottnál sokkal nagyobb, sokkal fényesebb diadalt eredményezett volna". Csakhogy Görgei egyrészt hamar megszokta a „féltelenséget", s nyíltan ujjat mert húzni a kormányzattal; másrészt „figyelmét mindegyre jobban, a katona állásával és feladatával össze nem egyeztethető, de nálunk Magyarországon mindent domináló politika foglalta le". Ugyanakkor Gyalóky szerint nem Görgei az egyedüli felelős a szabadságharc vereségéért; katonailag Radetzky győzelmei és az orosz beavatkozás elhatározása után már nem volt remény a győzelemre; a végkimenetelt pedig Bem és Dembinski csatavesztései után a világosi fegyverletétel már nem befolyásolhatta. Végső summázata szerint „Görgey a szabadságharc egyik legtanultabb és legügyesebb tábornoka volt, s ócsárlói feleljenek arra a kérdésre: vajon hány fiatal huszárfőhadnagy akadna manapság, aki egy, a forradalom kohójából alig kikerült hadtest (majd hadsereg) élére állítva, jobban megállaná a helyét, mint ahogyan azt Görgey – ügyszólván vezetés és útmutatás nélkül – megállotta?" Gyalóky úgy vélte, Görgei nem volt igazán szerencsés kező hadvezér; a harcászat terén sikeresebb volt, mint a hadászat terén; „határozott, bár még ki nem forrott hadvezéri tehetség volt". „Mint politikus, csak ártott az ügynek, mint hadvezér, pedig nem tudott arra a magas fokra emelkedni, amelyre – tudása és képessége alapján – más viszonyok között bizonyára feljutott volna".

Gyalókey a későbbiekben még kétszer foglalkozott a Görgei-kérdéssel. 1922-ben, a Magyar Katonai Közlönyben Bem hadvezéri működését értékelve idézte Görgei kritikáját, mely szerint „*Bem hadviselő módszerével nem lehet tartósabb sikert kivívni*”. Gyalókey szerint „*Görgey ítélete csakis akkor lehetne jogos, ha nyári hadjáratával Beménél nagyobb sikert tudott volna kivívni*”. Gyalókey szerint Görgei egész nyári hadjárata egy ügyesen végrehajtott visszavonulás volt, amelynek „*káros, sőt bomlasztó hatását*” Görgei sem ellensúlyozhatta, s végül semmilyen pozitív eredménnyel nem járt, mivel – Dembinski irányváltoztatása miatt – nem sikerült egyesülnie a déli fősereggel. „*Bem, Görgey módszerét követve, 10 nap alatt kiszorult volna Erdélyből*.” Hasonló szavakkal fogalmazta meg véleményét „*Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*” című kötetében is. Ugyanakkor Gyalókey volt az, aki 1926-ban, akadémiai székfoglalójában tisztázta a Görgei-ellenes vádpontok egyikének, az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközetnek a történetét. Az 1848–49-es történeti irodalomban addig meglévő egyoldalúságokat arra vezette vissza, hogy a Görgei-vádlok bármit állíthattak, hiszen „*mindaz, ami az ellenvéleménynek biztos alapot adhatott volna, Bécsben zár alatt volt. A bizonyítéknélküli cáfolatnak pedig nem volt meggyőző ereje, a legképtelenebb állítással szemben se*”. A Görgei-kérdéssel kapcsolatban tehát az olvasók hitén múlt a közvélemény ítélete. „*Minthogy azonban a vádlott, közvetve vagy közvetlenül legtöbbször az a Görgey volt, akinek homlokára az árulás bélyegét kellett sütni: természetes, hogy a védőket a sokkal számosabb és hangosabb vádlók rövidesen letorkollták*”. Ennek az áldatlan harcnak főleg az igazság adta meg az árát. „*A be nem bizonyított, de meg se cáfolt állítások nagy része a valóság látszatával ment át a köztudatba, s onnan később a szakszerű hadtörténelmi irodalomra is visszahatott*”. Gyalókey szerint a bécsi levéltári anyag felszabadulása után „*az olyan sokáig lappangott igazság lassacskán utat tört magának*”, de még sokáig fog tartani, „*amíg a hosszú évtizedeken át megcsontosodott tömördek balhítet a hivatalos okmányok perdöntő erejével el tudjuk oszlatni*”.⁴

A két levél megértéséhez szükséges néhány szót szólnunk Máriássy János ezredesnek a levelek ürügyéül szolgáló emlékiratairól is. Máriássy János 1822. június 23-án született a Szepes megyei Iglón. 1840-től 1848-ig a cs. kir. hadseregben szolgált. 1848 júniusától az újonnan szervezett magyar honvédszászlóaljak egyikében teljesített szolgálatot; augusztus végén már őrnagy volt, s a tiszántúli önkéntes mozgó nemzetőrség aradi táborának parancsnoka. Októbertől december végéig ő irányította az aradi vár ostromát; közben alezredekessé léptették elő. Bátor, de tapasztalatlan katona volt; ezért december végén felmentették beosztásából. 1849 januárjától a felső-tiszai hadszíntéren szolgált előbb mint dandár-, majd mint hadosztályparancsnok. Április 1-től ezredes volt, május 21-én kitüntette magát Buda visszavételénél. A világosi fegyverletétel után Aradon várfogságra ítélték, 1856-ban szabadult. 1869-ben a magyar királyi honvédségnél reaktiválták; előbb ezredes, majd vezérőrnagy, végül altábornagy volt. 1887-ben nyugalmazták, 1888-ban bárói rangot kapott. 1884-ben ő is azon volt honvédtisztek közé tartozott, akik a hírlapok útján közzétett nyilatkozatban közölték, nem tartják Görgeit árulónak. (Máriássy egyébként Görgei unokatestvére volt.) Emlékiratát 1894-ben fejezte be, s 1900-ban tisztázta le. Többeknek, köztük a Görgei árulását legbuzgóbban hirdető Kacziány Gézának is átadta a kéziratot elolvasásra, de úgy rendelkezett, hogy azt Görgei Artúr életében nem szabad megjelentetni. „*Ez a szerencsétlen ember – írta – honfitársai balítéletéből már ötven éven át viseli a legnagyobb bűn, a hazaárulás bélyegét; élete a léthez való ragaszkodás mártíruma e hosszú időn át; ne okozunk neki új keserűséget, ne tartsuk eleje az igazság tükrét; »jobban szeretted magadat, mint hazádat«; hadd higgye még végső napjainkban is, hogy a história talán majd kegyelmes lesz iránta*”. A 163 oldalnyi emlékirathoz Máriássy még egy 25 oldalas „*tanulmányt*” csatolt „*Görgey jellemzése és működésének megbírálása*” címmel. Az emlékirat érdekes,

eleven leírással teli olvasmány; bár az 1849. nyári események leírásában sok a polémikus, illetve a Máriássy volt hadtestparancsnokának, Nagy-Sándor Józsefnek működésére vonatkozó apologetikus elem. A „*tanulmány*” azonban egy nem nagyon tehetséges és okos katona szofisztikával teli írása, amelyben a szerző Görgeitől a minimális szellemi önállóságot és hadvezéri képességet is hajlamos elvitatni.⁵ Ennek az írásnak néhány részletét küldte el Máriássy János unokája (?), Máriássy Béla Szekfü Gyulának. Máriássy Béla, Szekfü és Gyalóky leveleiből kitűnően, a két neves történész véleményét kérdezte Máriássy János Görgeivel kapcsolatos nézeteiről. S most adjuk át a szót Szekfünek és Gyalókaynak:

Budapest, 1835. december 10.

Méltóságos id. Máriássy Béla úrnak
Pécsújfalu

Mélyen Tisztelt Méltóságos Uram!

Október 29-i nagybecsű sorait és azok kíséretében megküldött másolati részleteket Máriássy János 48–49-es ezredes és későbbi altábornagy visszaemlékezéseiből köszönettel kézhez vettem. Ez utóbbiakat magam is legnagyobb érdeklődéssel olvastam és utána Méltóságos Uram kívánságához képest elküldtem Gyalóky Jenő ezredes úrnak, aki csak a napokban küldte a kéziratot vissza a levél társaságában, melyben azon kérdésekre próbált választ adni, melyeket Méltóságod a kézirattal kapcsolatban felvetett. Bátorkodom Gyalóky Jenő levelének másolatát idezárva megküldenem, és hasonlóképp a Méltóságodtól „*szigorúan bizalmasnak*” nyilvánított részleteket a visszaemlékezésből, melyekről azt hiszem, éppen bizalmas természetük miatt sokkal helyesebb, ha Méltóságodhoz visszakerülnek, sem hogy itt maradjanak.

A kéziratnak Görgeyre vonatkozó felfogása rendkívül érdekes, s valószínű, hogy a Méltóságod kezében lévő teljes szöveg részleteket is közöl Görgey működésével szemben, a szívesen megküldött részlet inkább általánosságokban foglalkozik a kérdéssel. Egyébként remélem, hogy egy-két hónap múlva szerencsém lesz megküldenem Méltóságod számára egyik tanítványomnak munkáját, aki doktori disszertációja céljaira a Görgeyre vonatkozó teljes irodalmat feldolgozta 1848-tól a mai napig, és egyúttal a közvéleményben szereplő vádpontokat is próbálja tisztázni, köztük olyanokat is, melyek többé-kevésbé a Méltóságodtól megküldött visszaemlékezésekben is szerepelnek.⁶ Fogadja Méltóságod azon kitüntető szívességéért, mellyel saját kezűleg másolta le és küldte el számomra és Gyalóky számára a kézirat részleteket, őszinte hálás köszönetemet.

Ugyancsak köszönöm azon megállapítást, hogy a „*Három nemzedék*” című könyvemben a Szinnyeiek, Péchyek és Berzeviczyek tévesen kapcsoltnak Szepes vármegyéhez Sáros megye helyett.⁷ Ezt iparkodni fogok annak idején, ha még egyszer lesz új kiadás a könyvből (amit nem remélek) pontosan kijavítani.

Méltóságos Uram kedves fiát levelének vétele után próbáltam felkerestetni (Méltóságod családjának egy másik ágából itt, a Magyar Szemle Társaságnál van egy fiatalember, Máriássy Ferenc úr, és ő volt szíves kedves fiát keresni, kit különben személyesen jól ismer), de ő akkor már elutazott Budapestről. Szerettem volna vele azon kiegészítő érettségi dolgot megbeszélni, melyről Méltóságod levelében említést tesz. A minisztériumban annyit sikerült megtudnom, hogy ez az utólagos, kiegészítő érettségi a szabályok szerint kötelező mindazokra, akik nem magyar iskolákban jártak, még pedig azon tárgyakból kötelező, melyek épp a csehszlovákiai vagy romániai vagy jugoszláviai iskolákban nem taníttatnak; azaz a

magyar nyelvből, irodalomból vagy történelemből. Ezen vizsga alól a minisztérium nem mentesíthet senkit, úgyhogy itt inkább arról lehetne szó, hogy a vizsga letételét próbálja az ember megkönnyíteni és biztosítani. Egyébként ezt a vizsgát a fent említett Máriássy Ferenc úr is letette, és úgy hallom, neki különös nehézséget nem okozott. Arra gondoltam, hogy amikor Méltóságod kedves fia visszajön a vizsga letételére, keresne fel engem és megpróbálnám az illető gimnáziumban, ahova a vizsga végett beutaltatott, a kérdező tanárokkal a dolgot előzőleg megbeszélni; igen valószínű, hogy akár én, akár pedig valamely jó ismerősöm ismerni fogja a tanárokat. Így a vizsga, azt hiszem, nem okoz különösebb dolgot Méltóságos Uramnak és kedves fiának.

Ebben és minden másban is tehetségem szerint Méltóságodnak szolgálatára állva, vagy Méltóságos Uramnak őszinte tisztelő híve és szolgálja

Szekfü Gyula

Gyalókey Jenő ny. ezredes levele Szekfü Gyulának 1935. nov. 30-áról.

Egyáltalán nem érzem magam hivatott bírának a kelleténél talán többet is feszegetett „Görgey-kérdésben”, mindamelllett – Dr. Máriássy Béla úr megtisztelő felszólítására – röviden közlöm a magam véleményét, előre bocsátva, hogy Görgeynek se dicsőítői, se ócsárlói közé nem tartozom.

Az én meggyőződésem szerint a Görgey megítélésében megnyilvánult nagy eltérés, a mi magyar fajtánknak állandóan szélsőségesek között hánykódó természetéből folyik, melynek következtében nehezen vagyunk kaphatók higgadt és tárgyilagos bírálatra, hanem elhelyett egyik túlzásból a másikba pottyanunk. Jellemző példája ennek a „Görgey-kérdés” is.

Voltak és vannak még ma is sokan, akik tudatlan számárnak, a szabadságharc szándékos megbuktatójának, s – az utóbbi címen – hazaárulónak mondját Görgeyt. Mások viszont, homlokegyenest az ellenkező hibába esve, Napoleont akarnak belőle csinálni. Úgy vélem, hogy – mint olyan gyakran, most is – középen van az igazság, de még eddig nem jutott diadalra.

Mivel Máriássy Béla dr. úr a kézirat 3. oldalán levő 1. és 2. pontokra vonatkozóan akarja nézetemet tudni, válaszolok rájuk, még egyszer hangsúlyozva, hogy se védeni, se támadni nem akarom Görgeyt. Inkább csak általános szempontból szólok ezekhez a kérdőpontokhoz.

1. Azt, hogy milyen stratégiai (honvédül: hadászati) gondolatok születtek Görgey agyában, s mit vett át mások javaslataiból, ma már senki sem állapíthatja meg elfogadható módon. Hiszen valamely stratégiai feladat megoldására könnyen lehet *többeknek* ugyanaz a terve, kivált olyankor, amikor nincs mód válogatni. Így hát többen is számot tarthatnak az apaságra, de az elsőséget bajosan bizonyíthatná bármelyikük is.

Gyakran lehet hallani, hogy valamely sikerült hadműveletre X vagy Y azt mondja: „hiszen ez az én eszmém volt”; balsiker esetén pedig azt mondják: „lám, figyelmeztettem a vezért, hogy baj lesz, de nem hallgatott rám”. Ilyen esetek a világháború alatt és után is sűrűn fordultak elő, pedig a valóság az, hogy az illető uraknak egyáltalán nem is volt semmiféle eszméjük és nem is javasoltak semmit. Mivel az emberi természet alapján véve ma is csak az, ami 88 évvel ezelőtt volt, s mivel általános gyarlóságunk, hogy utólag mindent nagyon jól, sőt jobban tudunk, mint mások: nagyon valószínűnek látom, hogy az ilyen irányban Görgeyre olvasott vádak is *nagyobbára* utólagos mindentudásból fakadtak.

2. A fentiekből önként következik az is, hogy nem lehet pontosan megállapítanunk, mekkora osztályrész illeti Görgeyt egyik vagy másik győzelmes csata tervezéséből és

vezetéséből. Kétségtelen, hogy valahányszor szükségét látta, meghallgatta az alá rendelt hadtestparancsnokok véleményét is, elfogadva belőlük azt, amit jónak látott.

Magára a csatára, illetőleg annak tervére vonatkozó csak a főgondolatot szokta a parancsnok tollbamondani. Egyik többet, a másik kevesebbet. A részletek kidolgozása már a vezérkari főnök feladata. Ezért van az, hogy mindenért, ami történik, a parancsnok és vezérkari főnöke *együttesen* felelős.

Azt hiszem, ma már senki se tudná a felső-dunai hadsereg meglevő hadműveleti naplójából⁸ kihámozni, hogy az egyes csaták és ütközetek előkészítésében külön-külön mennyi része volt Görgeynek s mennyi Bayernek.

Én nem mernék efféle feladatra vállalkozni, mert a döntés nagyjából csak a rokon-szeny és az ellenszeny alapján történhetnék, amely – Madách találó szavai szerint: „*istenít, vagy gúnyjával megöl*”, s éppen ezért soha se szolgálhat a tárgyilagos hadtörténet kutatás alapjául.”⁹

A két neves történész tehát nem volt elragadtatva a megküldött emlékirat-részlettől; Szekfű jókora adag udvariasságba csomagoltan minősítette azt a Görgei-kérdés szempontjából irrelevánsnak; s némi finom ironia érződik a visszaküldéssel kapcsolatos megjegyzéséből: „*sokkal helyesebb, ha Méltóságodhoz visszakerülnek, semhogy ittmaradjanak*”. Gyalókey megfogalmazása katonásabb és szakszerűbb; gyakorlatilag utólagos spekulációnak nyilvánította a Görgeivel szemben megfogalmazott vádak nagy részét. Ugyanakkor a katonai sikerek és kudarcok pszichológiai hatásával kapcsolatos megállapításai máig is érvényesek; s nemcsak 1848–49-es vagy első világháborús ügyekben.

Jegyzetek

- 1 A kérdés összefoglalását lásd *Kosáry Domokos*: A Görgei-kérdés és története. Budapest, 1936. és *Kosáry Domokos*: A Görgei-kérdés 1945 után. História, 1993/3. 16–20. p.
- 2 Gyalókey Jenő életrajzi adatait lásd *Felszeghy Ferenc-Reé László* szerk.: A magyar tüzer. Budapest, 1938. III. rész. 5. p.; Magyar életrajzi lexikon I. köt. Budapest, 1981. 634. p.
- 3 Szekfű a Görgei-kérdésről: *Dénes Iván Zoltán*: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest, 1976. 143. és 151. p.; *Szekfű Gyula*: Negyvennyolcas történetünk mai állása. Napkelet. 1924. 243–244., 248–251. p.; Magyar történet. 2. bővített teljes kiadás. Budapest, 1936. V. köt. 421., 425. és 632. p.
- 4 *Gyalókey* álláspontjára lásd Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. jún. 19–20.) Történelmi Szemle. 1915. 91–92. p.; *Uő.*: Görgei mint hadvezér. Századok 49 (1916) 444. és 475–476. p.; *Uő.*: Bem. Magyar Katonai Szemle. 1922. 509. p.; *Uő.*: Az erdélyi hadjárat 1849. nyarán. Budapest é. n. 164–165. p.; *Uő.*: A debreceni ütközetről (1849. augusztus 2.) Hadtörténelmi Közlemények. 23 (1976) 48–49. p.
- 5 Máriássy János életrajzát lásd *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. bővített és javított kiadás. Budapest, 1987. 232. p.; Emlékiratát lásd *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*, Fol. Hung. 3274.; Az emlékiratra lásd *Kaczian Gyula*: Görgei. 3. kiadás. Budapest, 1915. 136–144. p. és *Uő.*: A magyar mémoires-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917. 32. p. Az emlékiratot néhány évvel ezelőtt Sugár István sajtó alá rendezte, s a Zrínyi Kiadó megjelentetni készült azt. Eleddig csupán a Buda visszavételére vonatkozó részlete jelent meg. In: *Katona Tamás* szerk.: Budavár bevételének emlékezete 1849. Budapest, 1989. 133–148. p.
- 6 *Kosáry Domokos*nak az 1. jegyzetben hivatkozott 1936-os kötetéről van szó.

7 Három nemzedék és ami utána következett. 3. bővített kiadás. Budapest, 1934. (Reprint kiadás, 1989) 73. p.

8 *Hadtörténeti Levéltár*, Az 1848–1849. évi polgári forradalom és szabadságharc iratai 37/37 a.

9 A két levelet lásd *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*, Analekta 10 928.

Hermann, Róbert

Gyula Szekfű und Jenő Gyalócai über die Görgei-Frage

General Artúr Görgei, der größte Heerführer der Ungarn im 19. Jahrhundert wurde vom Schicksal mit kurzer öffentlicher Laufbahn und mit langer Lebenszeit gepreist bzw. bestraft. Die tatsächliche Laufbahn des vor 175 Jahren, am 30. Januar 1818 in Toporc im Komitat Szepes geborenen Görgei dauerte kaum länger, als ein einziges Jahr: vom Mai 1848 bis zum August 1849. Davor war er bloß Sohn einer kleinadeligen Familie, kaiserlich-königlicher Oberleutnant und Chemikerassistent. Aus dem Dunkel der Unbekanntheit gelangte er im Herbst 1848 zum Ruhm in Ungarn, im Frühjahr und Sommer des Jahres 1849 wurde er in ganz Europa berühmt; darauf folgte dann der 13. August 1849 – die Kapitulation bei Világos –, wodurch aus der Berühmtheit Verrufung wurde, infolge deren er die Brandmarkung als „Verräter“ bis zu seinem Tode am 21. Mai 1916 nicht loswerden konnte.

Über die Görgei-Frage wurde in den vergangenen 150 Jahren von Politikern, Soldaten, Historikern, Publizisten und Belletristen besonders viel geschrieben; die Mehrheit dieser Werke versuchte aber umsonst, das nicht existierende Rätsel zu lösen. Die Grundfrage besteht eigentlich darin: Diente Artúr Görgei der Sache der ungarischen Selbständigkeit, später der Unabhängigkeit in den Jahren 1848/49 aufrichtig, halbwegs oder vorgetäuscht; war er Förderer oder aber Hinderer des Freiheitskampfes, in dem er für eine Zeit die oberste militärische Macht besaß; war die Waffenstreckung bei Világos ein notwendiger oder gesetzmäßiger Abschluß seiner glänzenden militärischen Karriere? Die Beschuldigung wegen Verrates, welche nach 1849 verbreitet und auch nach dem Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn (1867) mehrmals aufgewärmt wurde, konnten die Beschuldiger nie beweisen, und die wissenschaftliche Forschung hat sie im wesentlichen schon Ende des vorigen Jahrhunderts widerlegt. Die neue „Verräter-Konstruktion“, welche nach 1948 aus aktualpolitischen Gründen wieder belebt, mit reichem pseudowissenschaftlichem Apparat bewiesen wurde, entbehrte jeder sachlichen Grundlage, welche für die wissenschaftlichen Hypothesen unentbehrlich ist. Um eventuelle Mißverständnisse zu vermeiden, möchten wir hier bemerken, daß wir damit nicht behaupten wollen, Görgei sei der Gralsritter von 1848/49 gewesen, dessen einziger Fehler seine Fehlerlosigkeit war. Unserer Meinung nach beging er aber in der gegebenen Situation keine unverzeihlichen Fehler und Versäumnisse, in Kenntnis der doppelten Übermacht des Feindes kann man ihn an der Niederlage des Freiheitskampfes nicht schuldig machen, es war und bleibt ein ungerechtes und auch unlogisches Verfahren.

Der Verfasser veröffentlicht hier im Zusammenhang mit der Görgei-Frage die Briefe beider Historiker. Gyula Szekfű, der in der Periode zwischen den zwei Weltkriegen eine der hervorragendsten Persönlichkeiten der ungarischen Geschichtsschreibung war, war der Verfasser umstrittener und bestreitbarer politologischer Werke und mit minutiöser Genauigkeit bearbeiteter Monographien. Der Name des Obersten Jenő Gyalócai ist lieber für die Kenner der Kriegsgeschichte bekannt.

Szekfü sah die Gegensätze zwischen Görgei und Kossuth in erster Linie in ihrem Charakter, und führte diese in politische Dimensionen hinüber, in dem er Görgei mit Széchenyi und Batthyány verglich. Er hält die Beurteilung von Görgei als Verräter für eine "falsche Erkennung", welche sich in der öffentlichen Meinung durchgesetzt hatte und sich noch lange Zeit behaupten wird. Bei der Untersuchung der militärischen Laufbahn von Görgei ist Gyalókai zu der Meinung von Szekfü gekommen. Der Verfasser des Artikels Róbert Hermann erörtert neben den Meinungen von Szekfü und Gyalókay über die Görgei-Frage auch ihre Reflexionen auf die Memoiren des ehemaligen Honvedoffiziers János Máriássy, wer darin die Rolle von Görgei darlegt.

Sz. Bányai Irén

Üzemi szociálpolitika és életviszonyok az Óbudai Gázgyár kolóniáján (a két világháború között)

Az Óbudai Gázgyár lakótelepén végzett többszörös adatgyűjtésemnek eredetileg egy muzeológiai feladat jelentette az aktualitását. 1984. október 15-én megszűnt Budapesten a szén alapú gázgyártás és gázszolgáltatás, és ehhez az eseményhez kapcsolódva mutatta be a Legújabbkori Történeti Múzeum (akkor még Munkásmozgalmi Múzeum) „Volt egyszer egy gyár” címmel Féner Tamás fotóművésznek a méltó emlékéllítást vállaló fotó-bemutatóját, melyet a gáztermelésre utaló néhány tárgy is kiegészített.¹ Adatgyűjtésem persze lényegesen szélesebb alapozású volt, mint azt egy fotóművészeti kiállítás „háttér információi” kedvéért feltétlenül el kellett végezni. Azonnal egy hosszabb távú kutatási program körvonalazódott, amikor közelebbről megismerkedtem a leállított állapotában is imponáló hatású iparteleppel és a vele szerves egységet alkotó kolóniával (pontosabban az egymástól területileg elkülönülő két kolóniával), melyek külső megjelenésükkel is komoly figyelmet érdemelnek. A felépülés idejének, az 1910-es éveknek a munkáskolóniáról vallott felfogását a máig lényegileg változatlanul megőrződött épület-együttes pontosan tükrözi: tágas, parkosított térben helyezkednek el az egységes építészeti terv szerint megépített földszintes és egyemeletes házak, s ezeket a lakóépületeket szolgáltató és közösségi funkciójú épületek, épületrészek is kiegészítik.² Az igazán tanulságos az volt, hogy megfigyelhettem a kolónia mai „közösségi életét”: a Művelődési Házhoz kapcsolódó társas összejöveteleket, illetve a hivatalosan senki által nem szervezett, mégis világosan érzékelhető sokrétű emberi kapcsolatokat. Mindannak, amit megfigyelhettem, történeti támlatot adott az idősebb, közöttük a lakótelep létesülése óta itt lakó személyekkel folytatott beszélgetés-sorozatomban: interjú módszerű adatgyűjtésem, melynek minden esetben a kolónián zajló életút és a gyári munka összefüggésének lehető legrészletesebb elbeszélése volt a célja.³

Az adatgyűjtésnek ilyen módja, a jelenlegi lakáshasználatra és közösségi megnyilvánulásokra irányuló megfigyelésekkel kiegészítve, a (tágasan értelmezett) életmód-vizsgálathoz kínált számomra fontos forrásanyagot. Az így gyűjtött adatok néhány – elsősorban módszertani – tanulságát annak idején meg is fogalmaztam.⁴

Néhány év elteltével azért kezdett újra foglalkoztatni e kolónia mindennapi életviszonyainak további vizsgálata, mert – annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben több, a munkáseletmóddal, s konkrétan egy-egy munkáslakótelep kialakulásával, illetve az ottani lakáskörülményekkel és kultúra-szerveződéssel foglalkozó történeti tanulmány napvilágot látott⁵ – a gázgyári lakótelepről alig esett szó a történeti irodalomban, azon túl, amit a Gázművek történetének többszörös feldolgozása a dolgozók életkörülményeiről tartalmaz.⁶ Nem kerültek bele e lakótelep életviszonyainak legjellemzőbb adatai (nyilván a részletes adatfeltárás és elemzés elmaradása miatt) azokba az összegző tanulmányokba sem – elsősorban Gyáni Gábornak a budapesti munkásság századforduló körüli lakáshelyzetét és otthonkultúráját elemző dolgozataira lehet ebben a vonatkozásban utalni⁷ – melyek egyébként a téma kutatásának iránymutató dokumentumaiként: összegzésként és programadásként értékelhetők.

További interjúkat készítettem tehát, majd áttanulmányoztam a Gázművek hivatalos jelentéseit, valamint a sajtóközleményeket,⁸ arra keresvén választ, hogy a Gázgyár és lakótelepe között milyen, a termeléssel, az üzemszervezéssel összefüggő, intézményesen szorgalmazott kapcsolat létezett. A kolónián lakók emlékezéseit megismerve teljes joggal

közelítettem meg erről az oldalról a termelő üzem és a lakótelep együttélését, nem elégedvén meg az életmód megfigyelhető és kikérdezhető jelenségeinek regisztrálásával, hiszen újra meg újra azt kellett tapasztalnom, hogy e munkáskolónia lakóinak életvitele és mentalitása, bármennyit változott is a házak felépülése óta az itt lakók együvé tartozásának kohéziós ereje, feltűnően sokat megőrzött a „gázos öntudatból”. Megőrződött ez az öntudat annak ellenére, hogy az eredetileg Óbudához képest is peremhelyzetű kolóniát azóta mintegy „bekebelezte” a főváros. Jóllehet a peremhelyzet is megszűnt, s az elmúlt évtizedek gazdaságpolitikája módszeresen eltépте a gyárat és a lakótelepet összekapcsoló szálakat,⁹ azt érzékelttem, hogy a gázgyári kolónia ma is jól megkülönböztethető a „falutól”, a „kisvárostól”, a „városrésztől”, vagyis bármilyen más települési-társadalmi egységtől: még mindig felfedezhető a *kolónia-hagyomány*.

Arra vállalkozom ebben a dolgozatban, hogy ennek a kolónia-hagyománynak a kialakulását és összetevőit felderítsem. Azt bizonyítandó, hogy a Gázgyárral egyidős lakótelep műemléki megőrzésre méltó¹⁰ épületegyüttese is, az itt lakó embercsoport is – a lakók részleges kicserélődésétől függetlenül – azért „hasonlít” a valamikori kolóniára, mert a Gázművek mindenkori vezetősége – még a II. világháború után is, amikor erre mind kevesebb hivatalosan előírt lehetősége maradt¹¹ – fenn akarta tartani a gáztermelő üzemének és az ezt kiszolgáló személyzet lakóközösségének egységét.

A lakótelep építéstörténete

A főváros 1907 és 1910 között vette saját kezelésbe az addig részvénytársasági tulajdonú gázgyártó üzemeket és a gázszolgáltatást, és megszervezte a Fővárosi Gázműveket.¹² Már az átvételkor nyilvánvaló volt, hogy a meglévő kisebb gázgyárak elavultak, s legfeljebb csak 1912-ig képesek a növekvő fogyasztói igények kielégítésére. Így a főváros tanácsa 1909-ben pályázatot írt ki egy évi 100 millió köbméter kapacitású gázgyár tervezésére és felépítésére. Az új gyártelep helyéül először az újpesti és rákospalotai határban lévő Nádastó környékét jelölték ki,¹³ de az illetékes bizottságok javaslata alapján végülis a Duna másik oldalán, közvetlenül a parton, a III. kerületi Homokos dűlő korábbi szőlőterületét, 112 000 négyszögöldnyi, háromszög alakú telket megfelelőbbnek találták. Az indoklás szerint ezen a területen – a vasúti híd közelsége miatt – vasúton is, a Duna közelsége miatt vízi úton is megoldható a szén szállítása, valamint a gáztermeléshez szükséges víz is biztosított, s a szennyvíz elvezetése sem okoz gondot. Mindezeket túl a telek lakóterületen kívülsége is nagy súllyal esett latba: „...a gázgyárnak Óbudán való építése a városfejlesztés szempontjából is előnyösnek mutatkozott, mivel a gyár ezen a helyen teljesen el van szigetelve, és nem kell attól tartani, hogy a szomszédságra nézve kellemetlenné válik.”¹⁴

A részletes építészeti tervek 1910. áprilisára készültek el. A szakbizottság Weisz Albert zürichi gázgyár-igazgató terveit fogadván el, őt, valamint Bernauer Izidor műszaki igazgatót és Schön Győző főmérnököt bízta meg a kivitelezés irányításával.¹⁵ Annak ellenére, hogy a gyártelep felépítését – a Duna árvizeitől megvédendő a területet – mintegy két km hosszú védőpart kialakításának és a terep 3–4 méter vastagságú feltöltésének kellett megelőznie, az 5,1 millió korona összköltségű, a kortársak értékelése szerint rendkívül korszerű gázgyár 1913-ban már készen állt: október 18-án megkezdték a rendszeres gázszolgáltatást.¹⁶

Ezzel egyidejűleg folyt a gázgyár szakember gárdája számára a kolónia – gyakorlatilag két egymástól elkülönülő lakótelep – építése is. Az ún. „belső telepet” vagy „tisztviselő telepet” a magas beosztású műszakiaknak és a gyár vezetőinek szánták. Ennek az épületegyüttesnek Reich Kálmán volt a tervezője, s „Forbáth Ernő és Társa” cég a kivitelezője. A gyári épületektől délre, kertetől körülvéve, összesen 9 lakóház – 17 lakás – készült el: egy

1. Tisztviselő lakóház, gyárvezetői lakóház (1914)

földszintes ház, 422 m² alapterületű, 5 szobás, a gyárvezető részére; két egyemeletes ház, emeletenként kb. 290 m²-es, mely két-két négyszobás lakásra oszlott; két egyemeletes ház, emeletenként kb. 250 m²-es, mely a két-két háromszobás lakásra oszlott; két földszintes ház, egyenként kb. 390 m²-es, benne két-két háromszobás lakás és két földszintes ház, egyenként kb. 300 m²-es, benne két-két kétszobás lakás. Az építés tényleges költsége 799 523 K 04 fillért tett ki. Az ún. „külső telepen” vagy „munkástelepen” – mely Almási Balogh Lóránd tervei szerint, részben a „Walla József Rt.”, részben a „Dávid János és fia” cég kivitelezésében épült fel – összesen 3 háromszobás, 78 kétszobás, 14 egyszobás lakás és 4 padlásszoba volt. A három épületrészlet – a lakásokon kívül –

2. Tisztviselői lakóház (1914)

3. Tisztviselői lakóház (1914)4.

4. Munkástelep (1914)

kiszolgáló egységeket is magában foglalt: az első két csoportban helyezték el a „vendéglő épületet lakással, fűszerüzletet lakással, főv. élelmiszerüzletet lakással, borbélyműhelyt lakással”, a harmadik csoportban pedig a legényszállót és az óvodát. A legényszállóban a nőtlen munkások számára 32 hálófülkét alakítottak ki, s itt kapott helyet az „ételmelegítő, ebédlő, olvasó és társalgó helyiség, továbbá férfi és női zuhany- és kádfürdők, valamint az egész telep céljait szolgáló mosó konyhák és a felügyelő személyzet számára 2 kétszobás lakás”. A munkástelepen minden lakáshoz egy-egy elkerített kis kert – melynek első beültetését (az emlékezők szerint: gyümölcsfák telepítését) a költségvetésből fedezték –, valamint baromfi ól tartozott. Ennek a telepnek az építési költsége 1 610 294 K 63 fillért tett ki, s a vezérigazgató külön hangsúlyozta a zárójelentésében, hogy ezt az összeget a gyárépítési költségelőirányzatának megtakarításából tudták biztosítani.¹⁷

Bár a munkástelep lakásaiba jórészt már 1913-ban beköltözhettek (az éves jelentés 4 háromszobás, 78 kétszobás, 10 egyszobás lakás, valamint a 4 padlásszoba és a legényszálló 32 hálófülkéjének elfoglalásáról tudósít¹⁸), a gázgyár és lakótelepe ünnepélyes átadására 1914. június 15-én került sor. Bárczy István polgármester – a termelő üzem jelentőségének méltatása mellett – azt hangsúlyozta avató beszédében, hogy ez a munkás lakótelep „a hasonló szociális intézmények létesítésénél bátran mintaképül szolgálhat”.¹⁹

A felavatással egyidejűleg azonban már a munkástelep bővítéséről is intézkedni kellett. A főváros tanácsa elé került és elfogadott javaslat szerint 26, két-két lakásos, egyemeletes házzal, és 26 egy-egy lakásos földszintes házzal bővült volna a telep. A Gázművek igazgatóságának indoklása szerint azért volt halaszthatatlanul szükség újabb 78 (70 egyszobás és 8 kétszobás) munkáslakásra, mert a gyárnak elemi érdeke, „hogy a munkásokat minél jobban a vállalathoz kösse és a lehetőség szerint állandósítsa.” A többségében egyszobás lakásokat azzal indokolták, hogy „a kisebb javadalmazású munkások [...] szívesebben fogadják az egyszobás lakást, mert kétszobás lakás berendezéséhez amúgy sincs meg az anyagi erejük.”²⁰ A tervezett bővítés – melynek az 1915. évi jelentés szerint az lett volna a célja, hogy „a gyár összes munkásainak” lakást adhassanak – a háború kitörése miatt bizonytalan időre elnapolódott.²¹

1922-ben nem ezt a tervet vették elő, hanem a ferencvárosi gyárban lebontott gáztartó anyagának felhasználásával alakítottak ki 10 újabb lakást.²² 1928-ban kezdték újra tervezni 20 munkáslakás építését, hogy olyan munkásokat költöztethessenek a telepre, „akiknek a gyár közelében való lakása elsősorban az üzem érdeke”, lévén, hogy „a munkások egy része

Munkáslakótelep, legényszálló (1914)

6. Munkástelep (1914)

kénytelen a környéken lévő lakáshiány miatt nagy távolságból járni munkába". Az ekkor készült, az 1914. óta végzett kisebb átépítéseket figyelembe vevő részletes felmérés szerint 109 lakás, a legényszállón 32 fülke és három szoba állt rendelkezésre a munkástelepen, így az óbudai telephely 457 állandósított munkása közül csak 144 lakhatott itt. Összesen 100 munkás kért telepi lakást, s az igazgatóság megállapítása szerint „43-nak a telepen való lakása az üzemre is hasznos lenne”.²³ 1930-ra 14 kétszobás és 4 háromszobás lakás épülhetett fel, ezzel azonban – így fogalmaz az évi jelentés – „a méltányos lakásigényeket még mindig nem tudtuk kellően kielégíteni, miért is az óbudai munkás lakótelepet a rendelkezésre álló anyagi eszközökhöz mérten, fokozatosan tovább kívánjuk bővíteni.”²⁴ 1942-ben került ismét a fővárosi közgyűlés napirendjére a gázgyári lakótelep 22, egyenként kétszobás lakással való bővítése,²⁵ s bár az elvi hozzájárulást megadta a közgyűlés, elkészültek a tervek, s intézkedtek kölcsön-felvételéről is,²⁶ a háborús viszonyok közepette ismét nem kerülhetett sor az építkezésre.

A „külső” és a „belső” telepet maga a gyár és az ipari vasút vágánya eleve elválasztotta egymástól, egységes kolónia igénye tehát már a tevezéskor sem fogalmazódott meg. Csak az kapcsolta – s kapcsolja össze máig – a két telepet, hogy mindegyiket a gázgyártó üzemet kiszolgáló szakember gárda elhelyezésére építették, az igazgatóság pedig azonos üzem-szervezői és szociális megfontolások alapján gondoskodott használatba adásukról is, az itt lakók életkörülményeinek folyamatos javításáról is.

Az elkülönülő telepek lakásai persze korántsem voltak azonos színvonalúak. A fentebb idézett adatok is tükrözik, hogy a „belső” telep lakásai lényegesen nagyobb alapterületűek voltak (amíg a második világháború után meg nem osztották).²⁷ Ezen túl a komfort és az építőanyag minősége is számottevően különbözött. A munkástelepen minden lakás víz-

vezetékkel, angol WC-vel, eredetileg gázvilágítással (az 1930-as évek óta villanyvilágítással) és gáztűzhellyel volt felszerelve, de csak a háromszobásoknak volt külön fürdőszobája, a többi lakás lakói számára a fürdőházban alakítottak ki közös kád- és zuhanyfürdőt. A tisztviselőtelepen viszont – bár itt is, ahogy a munkástelepen, széntüzelés volt, és gázzal világítottak – már kezdetben fürdőszoba tartozott minden lakáshoz. Különbőség volt a burkolóanyagokban: a külső telepen hajópadlósak voltak a szobák, betonlappal burkoltak a konyhák, a belső telep szobái viszont parkettásak, konyhái kőpadlósak voltak. Mindkét telepen tágas és gondozott kert övezte a lakóépületeket, a parkokat kertész gondozta, s a kertészet látta el virágokkal a lakásablakokat is. Egy fokkal mégis nagyobb gondot fordítottak a belső telep díszkertjére, mely az emlékezők szerint „olyan gyönyörű volt, mint egy főúri park [...], szép nagy utak voltak fehér köporos [utak]”, virágágyások, s rendszeresen kaszált gyepek.²⁸ Mindeme különbségek ellenére feltétlenül jogosultnak látszik az a kortársi értékelés, mely szerint „a főváros itt költséget nem kímélve, valóságos mintatelepet létesített, mely egyik büszkesége lesz fővárosunknak.”²⁹ És jogosult a jelenlegi állapot megőrzését szorgalmazó műemléki felmérés lelkes indoklása is: „Korának – és építészetének – jellegzetes alkotása ez az együttes [...] Ez a lazaság, tágasság, amit egy városi üzem a tisztviselői karának nyújtani tudott a század elején, a mi korunkban már meg nem ismételtető – megannyi zsúfoltság ellentétéként, jó lenne itt megőrizni ezt a boldog szigetet.”³⁰

Az üzem és a kolónia kapcsolata

A Fővárosi Gázművek, illetve gázgyártó üzeme sokoldalúan gondoskodott róla, hogy a legfontosabb szolgáltatásokat helyben találják a telepek lakói. Ebből a szempontból a munkástelep volt előnyösebb helyzetben, mert eredetileg is tervezték, illetve kisebb átalakítások árán hamarosan kialakítottak élelmiszerüzletet, hentesüzletet, pékséget, orvosi rendelőt, patikát, trafikót, fodrász- és cipésműhelyt, vendéglőt (amit az itt lakók *kantinnak* emlegettek). A belső telep beszerzési nehézségeit azzal kompenzálta az igazgatóság, hogy hintót biztosított a lakóknak, melyet igénybe vehettek a bevásárlásokhoz. Egyébként pedig ezek a magasabb beosztású tisztviselők a gyári segédmunkásokból kikerülők, az üzem által fizetett segítő személyzet (a helyiek szóhasználatára szerint: *csicskások*) szolgálataira is számíthattak: a ház körül adódó bármiféle munkára igénybe vehették őket (takarítottak, a tüzelőt behordták stb.).³¹

Különösen megnőtt az áruellátás üzemi megszervezésének jelentősége az első világháború és a háború utáni infláció éveiben. Már az első háborús esztendőben, s a következőkben rendszeresen, nagy tételben szereztek be a burgonyát, a lisztet és egyéb élelmiszert, amit aztán önköltségi áron (részben segélyként: ingyen) kaptak meg az alkalmazottak.³² 1915-től konyhakertje volt a gyárnak (az 1917-es jelentés szerint 60 holdnyi!), hogy olcsó zöldség-félével láthassák el dolgozóikat.³³ 1916-ban gyári cipésműhelyt rendeztek be, s ez évben 779 pár cipőt javítottak és 1920 pár új cipőt szereztek be. Ez az olcsó szolgáltatást kínáló, s a bőrbeszerzés nehézségein enyhítő műhely még a háború után is dolgozott néhány esztendőig.³⁴ 1920-ban a „Háztartás” fogyasztási szövetkezettel rendezték be a telepi üzletet, ahol csak a gyáriak vásárolhattak, mivel a fenntartási költségekhez pénzzel járult hozzá az üzem igazgatósága.³⁵ Az 1922-es éves jelentés arról ad hírt, hogy az óbuda gyárban is be rendeztek egy olyan közös konyhát, mint amilyen a józsefvárosi telepen már 1920 óta létezett, s a nagyban beszerzett élelmiszereket (zsírt, burgonyát, lisztet, cukrot, húst), valamint a tűzifát még ez évben is kedvezményesen, a ruhakelméket és cipőt pedig beszerzési áron adták tovább a dolgozóiknak.³⁶

A háborús kényszerhelyzet következménye volt, hogy a munkástelepen a lakásokhoz kimért kertekben nemcsak az önellátó zöldségtermesztést szorgalmazta az üzemvezetőség, hanem az állattartást is megengedte. Az emlékezők szerint a baromfi- és nyúlartás volt a legjellemzőbb, amit a „békeévekben” is eltűrték, a háborús években viszont (ugyanígy a II. világháború idején is) engedélyezték a sedéshizlalást, s – ha nem is mindenki – sokan éltek ezzel a lehetőséggel.³⁷

A két világháború között elsősorban a két lakótelep együttes kulturális ellátásának biztosítása érdekében tett figyelemre méltó erőfeszítéseket az üzemvezetőség. Az óvoda már a munkásteleppel egyidejűleg felépült: 1914-ben 51 növendéke volt.³⁸ A részletes berendezési terv bizonyossága szerint tiszteletre méltó körültekintéssel megtervezett két játszóterem, egy munkaterem és egy pihenőszoba szolgálta az óvodai nevelést.³⁹ 1929-ben I–II. osztályú, 1930-ban III–IV. osztályú elemi iskolai kirendeltséget is létrehoztak, hogy „a gyermekek ne legyenek kénytelenek a teleptől távol eső iskolába járni és az ottani beépítetlen külterületen az időjárás viszontagságait elszenvedni.”⁴⁰ Miután 1921-ben megalakult a „Székesfővárosi Gázművek Dal és Önképzőköre”, hamarosan megépült a jóléti épület emeletén a színházterem (zsinórpadlással, néhány év múlva vasfüggönyvel felszerelve!), ahol nemcsak az amatőr színjátszók, hanem az óbudai Kisfaludy Színház is rendszeresen és nagy sikerrel szerepelt.⁴¹ Valamikor a ‘30-as években az óvoda egyik termében kápolnát rendeztek be a két telepen élő katolikusok lelki épülésére, ahol vasárnaponként az egyik óbudai plébános szolgáltatta a misét.⁴²

E felsorolt jóléti intézkedések: a mindennapi testi és szellemi szükségletek helybeli kielégítésének nyilvánvaló szándéka azt bizonyítja, hogy az üzemvezetőség anyagi áldozatokat vállalva folyamatosan törekedett kolóniája minél otthonosabbá, vonzóbbá tételére. Vagyis – a lakhatáson túl – az itt élés jó közérzetét is tudatosan biztosították. Ezt a szociálpolitikai szándékot – a II. világháború éveitől – két egymást kiegészítő, egymással összefonódó alapelv érvényesülésével lehet jellemezni:

a) A lakókörnyezet rendben tartásával, az alapellátás biztosításával, a kiegészítő jutatásoknak a kényszerkörülményekhez is hozzáigazodó rendszerével azt sugallta az üzemvezetés az alkalmazottaknak – tisztviselőknek és munkásoknak –, hogy megbecsüli őket, ezért viszont teljes helytállást, az üzemi érdekek maximális kiszolgálását várja el. Azaz: a kolónia és a munkahely egységét voltak hivatva kifejezni az életviszonyokkal összefüggő üzemi intézkedések, kedvezmények.

b) Bár a támogatás-szolgáltatás megannyi formája és módszere általában szolgálta az alkalmazottak üzemhez kapcsolását, a lakásméret és a komfort különbségei, különösen a magasan kvalifikált tisztviselőket megillető luxus és kényelem annak a kifejeződése, hogy az igazgatóság tudatosan vitte át a termelészervezés hierarchiáját a lakótelepre. Ami azt jelentette a mindennapi gyakorlatban, hogy az itt lakóknak nap mint nap érzékelniük kellett – hiszen materiálisan is, szimbólumok segítségével is tudomásukra hozták: – bár együtt élnek a két telep lakói, különböző társadalmi-vagyoni „kasztokhoz” tartoznak, s ezek határai – ahogy a termelésben – a kolónián is átjárhatatlanok.

A szociálpolitika. mint a gyárhoz tartozás és a társadalmi hierarchia kifejezője

Ezek az alapelvek – részletesebben – a következőképpen nyilvánultak meg a két világháború között:

1. A legidősebb generációhoz tartozók azt állították a beszélgetéseink során, hogy komoly protekció kellett a gázgyárba kerüléshez.⁴³ A „protekcióról” felidézett konkrét példák azon-

ban nem az elvtelen előnyszerzés szükségességéről szóltak: a megbízhatóság garanciáját, a kezesség vállalást tekintette az üzemvezetőség az alkalmazás feltételének. Ebből következik, hogy a gázgyárban dinasztiák alakultak ki: az apa megbízhatósága jelentette a legfőbb ajánlást. Arra is van adatom, hogy az ifjú álláskeresőt, mert az apját jól ismerték, olyankor is felvették, ha egyébként elbocsátások voltak a fővárosi üzemeknél. A személyes garancia is keveset jelentett azonban: a vezetők oly módon próbálták ki az új dolgozót – az emlékezők ezt általános üzemszervezési elvként emlegették – hogy, legyen bár szakmunkás, először a legalantasabb munkahelyen, a szén- és koksztalánál kellett helytállnia, csak utána juthatott képzettségének megfelelő beosztásba.

Ahogy a gyári munkakörülmények, munkakörök hierarchiáját is személyes tapasztalatok révén kellett kinek-kinek megismernie, hogy megbízhatóságáról megbizonyosodjanak, ugyanúgy a lakáshoz juttatásba is rendszerint beépítették az érdemről való meggyőződés mozzanatát. Ezt annál is inkább megtehetette az üzemvezetőség, mert lényegesen több volt az olyan dolgozó, mint rendelkezésre álló lakás, akiket érdeke volt a telepen lakáshoz juttatni. Aki a gyárban igazolta a megbízhatóságát, egy-két év várakozási idő után – az emlékezet így sematizál – beköltöztetett a számára kijelölt, előbb egy-, utóbb kétszobás lakásba. Mivel a telepi lakás – a kiutalás gesztusával kinyilvánítva – az egyéni érdem „jutalma” volt, melyet, lévén szolgálati lakás, azonnal elveszthetett az, aki érdemtelenné vált, a lakótelepi életvitelt, magatartást is alapvetően meghatározta a gyári hierarchiában kivívott rang megőrzésének igyekezete. Úgy nevelték a gyermekeket, hogy azok is becsüljék meg apjuk munkalehetőségét. Az emlékezések azt bizonyítják, hogy a gyárhoz kötődő munkásgárda ilyen módszerű kialakításának a gyakorlata eredményes volt: „Szerintem a gáz a többinél [vagyis egyéb közüzemi szolgáltatásoknál] azért külön, mert veszélyesebb, jobban oda kell figyelni, tényleg komoly szakembereket kellett képezni [...] Nem úgy van, hogy minden évben cserélnek, itt hosszú távon csinálják.” (V. K.) – „Felelősség és megbízhatóság kell [...] Ki is nevelődött, hogy nem kellett külön fegyelmezni, itt a dolgozók egymás között kiszűrtek azokat, akik nem voltak közéjük valóak.” (Sz. P.) Ez a „gázgyári öntudat” a magyarázata annak, hogy – bár a kolónia belső rendjét házirend írta elő s a gyár külön „házmestert” alkalmazott⁴⁴ – minden lakó legszemélyesebb érdekének tekintette, hogy családja méltó módon viselkedjék. Egyik beszélgetőtársam szerint nem a házirend, hanem a gyár belső rendje kényszerítette rá a dolgozót, hogy „szabályozza” a gyermekeit: „hogy békesség legyen, úgy éljenek itt, hogy ne legyen probléma, ne érje szó a ház elejét.” (Sz. P.)

A gázgyár iránti elkötelezettség érzését fizetesen kívüli juttatásokkal is fokozni igyekezett az igazgatóság. A juttatások egy része összefüggött a lakáshasználattal: minden itt lakó ingyen kapott gázt és kokszt, s „ha valaki nem használta el azt a mennyiséget – kokszt vagy gázt – ami elő volt írva, azt pénzben kifizették.”⁴⁵ A *remunerációnak* nevezett évi nyereségrészesedést, a karácsonyi ajándékcsomagot vagy a húsvéti sonkapénzt, s a különböző segélyeket minden gázgyári dolgozó megkapta (vagy megkaphatta),⁴⁶ de ezek a juttatások is úgy értékelték utólag, mint a telepen élő gázgyáriak megbecsülésének megannyi jele.

2. A munkástelep és a tisztviselő telep materiális és szimbolikus különbségeiről már idéztem adatokat. Az emlékezések abban összegezhetők, hogy bár éltek a belső telepen olyan vezetők, akik nem éreztették lépten-nyomon „felsőbbrendűségüket”, sőt tüntetően bekapcsolódtak a közös szórakozásokba, magatartásuk tulajdonképpen leereszkedés volt: életvitelben, mentalitásban szakadéknyi volt a távolság mind a segédmunkások és a szakmunkások, mind a szakmunkások és a tisztviselők között.

Ezeket az általánosításként megfogalmazott réteg-különbségeket persze elég nehezen lehetett konkretizálni, hiszen az egyéni érzékenység (sőt: az elmúlt évtizedek kizsákmányolás-retorikája is) befolyásolhatja, hogy ki mit tekint – évtizedek múltán! – a társadalmi külön-

ségek durván sértő kinyilvánításának. Volt aki érezhető indulattal, a jelenségnek jelképi erővel tulajdonítva emlékezett arra, hogy *a kintinban* csak az iparosoknak (azaz a szakmunkásoknak) járt leterített asztal, a segéd munkások, napszámosok leterítetlen asztalokhoz voltak kénytelenek leülni. Mások, akik annak idején szintén tapasztalhatták az ilyen megkülönböztetést, nem is emlékeztek rá, nemhogy szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak volna neki. Többen emlegették azt is, hogy a társadalmi „szakadékot” a gyermekek sokkal kevésbé vették tudomásul, mint a felnőttek: korántsem volt elképzelhetetlen a közös játék, sport, szórakozás. Ugyanakkor egy érzékenyebb idegrendszerű asszony – aki kislány korában mosónő, takarítónő édesanyjának segítve került kapcsolatba a telepen élőkkel, csak jóval később, férje jogán költözött ide – gyermekkori traumaként idézte, hogy a telepi munkás-asszonyok sem engedték be őt, a kisleányt a lakásukba, a vele egykorúak pedig kirekesztették a közös játékaikból (L-né).

A kolónia „közössége”

Amikor arról érdeklődtem a több évtizede, esetleg születésük óta a gázgyári lakótelepen élők, hogy – a nagyvárosi lakótelepekhez viszonyítva – hogyan határoznák meg lakókörnyezetüket s ezt az embercsoportot, mely lakja – lakta – a kolóniát, ilyen válaszokat kaptam: „A szomszédokkal való kapcsolat hasonlít egy falu- vagy kisvárosra [...] Összeültünk itt a kertbe, vagy itt benn nálunk: römiztünk, kanasztáztunk, olyan jól eltelték a délutánok, esték. Dehát kihál az idős generáció.” (B-né) – „Talán azért [vannak ennyire közeli kapcsolatban egymással], mert itt sorban vannak a kertek hátul [...] és itt egymásnak átkiabálunk, beszélgetünk, jövünk-megyünk [...] egyik a másiknak átkiabál, visz egy kis süteményt, ezt, azt, amazt [...] Ez itt olyan, mint a család, ott [tudniillik az új lakótelepi bérházakban] meg az emberek jóformán nem is ismerik egymást.” (klubtagok) – „Úgy vagyunk, mint egy falu: tudomást szerzünk [ti. arról, ha bárkivel bármilyen történik]. Kevés család az, amelyikkel összefutunk azért, illetve ismerjük egymást.” (L-né) – „... ismerte mindenki egymást, és segített is egymáson mindenki...” [E. H] – „A fiam most 48 éves. Úgy neveltük, ha jön a Tátrai, vagy aki most meghalt: Szászvári – Csókolom! Mondom: Te, Jancsika, meddig mondd azt, hogy csókolom? – Azért [mondom], mert kicsi korom óta ismerem [...] A fiam panelos házban lakik Gazdagréten, odamegyünk, jönnek a lifttel, meg minden, ott senki senkinek nem köszön.” (Sz-né)

Ezeket a spontán reflexiókat: az ideálisnak tekintett emberi kapcsolatok hangsúlyozását s a falusi-kisvárosi hangulat érzékelését kiegészíthetem azzal, hogy – minél messzebb megyünk vissza az időben, annál inkább – valóban sokféle, jól értelmezhető megnyilvánulása volt az információcserével, az együtt-szórakozással, a kölcsönös segítségnyújtással és a közös akciók megszervezésével jellemezhető „kolónia közösségnek”.

A borbélyműhelyről úgy beszéltek, mint az informálódás, a vélemények ütköztetése egyik legfőbb helyszínéről. Ugyanígy a férfiak közösségi fóruma volt a kintin: „összejártak munkaidő után is [...] lehetett kártyázni, biliárdozni, ping-pongozni, jól el lehetett lenni.” (Sz. P.) A legkedveltebb kártyajátékként a *snapszlit* emlegették, s mert tilos volt pénzben játszani, a *bunkó* volt a nyeremény közösség-szentese, „alapegysége”, amit azután „20 bunkó = egy csatos üveg sör” alapon lehetett itálra átváltani. Snapszliversenyt is rendeztek: belépődíjat szedtek, és a győzteseket jutalmazták (első díj egy liba, második díj egy kacsa, harmadik díj egy tyúk). Amikor megépült a telepi kuglipálya, ez a játék lett a férfiak vasárnap délelőtti szórakozása, délutánonként pedig legtöbbször – a gyerekek, feleségek közül is sokan – a gyári footbollsapat mérkőzéseit látogatták. Persze mindezek a játékok többet jelentettek időöltésnél: fontos fórumai voltak az információ-cserének is.

Az egymás segítésének legszebb példájaként hivatkoztak a halálesetkor szokásos pénzgyűjtésre, melybe az újonnan beköltözőket máig beavatják, s akit kihagynak, megsértődik, mert kirekesztésként, megkülönböztetésként értelmezi. Ha egy telepi lakó meghal, közösen vesznek a teremtésére koszorút, s ami az összegyűjtött pénzből megmarad (esetenként több ezer forint), átadják a családnak. E szokás esetében nemcsak azért indokolt a jelenidő használata, mert manapság is jellemző közösségi megnyilvánulás, hanem azért is, mert – úgy tűnik – a jelenleg megfigyelhető formájában csupán a közelmúlt évtizedekben alakult ki. Az emlékezet nem őrizte meg az eredetét, de valószínű, hogy ez a spontán közösségi kezdeményezésként emlegetett szokás a Gázművek teljes személyi állományára (s a családtagokra is) kiterjedő, az „alkalmazottak kölcsönös koszorú-megváltási akciója” elnevezésű biztosítási forma üzemen kívülre kerülése és továbbélése. Amikor az üzemi újság 1948-ban az egy évvel korábbi újraindításának eredményeiről beszámolt, 6621-en voltak a tagjai ennek a Jólleti osztály által működtetett akciónak. A tagok hozzájárulását a munkabérből vonták le, és halálesetkor 1000-1000 forintot fizettek ki a hátramaradtaknak.⁴⁷

Ugyancsak a közösségi érzés példájaként idézték néhányan a régi telepiek közül, hogy amikor disznót hizlalhattak, a disznóölés a falusi disznótorok hangulatát idézően zajlott le: aki értett közülük a házi sertésfeldolgozáshoz, az böllérkedett, s a szívésséget kóstolóval honorálták. A kóstoló-küldés persze nem volt általános s a két világháború közt folyamatosan jellemző „szokás”; márcsak azért sem, mert a sertéstartást – a háborús éveket kivéve korlátozni igyekeztek. Amikor lehetett tartani, akkor sem vállalta mindenki; mint ahogy konyhakertet sem mindenki igényelt. Erre pedig az üzemvezetőség a békeévekben is megadta a lehetőséget minden telepinek. Az 1920-as években visszatérően jelentette az igazgató, hogy óbudai gyár melletti 17 hold fővárosi, és 10 hold kincstári terület bérletét meghosszabbították, s az alkalmazottak „kertgazdaságot folytatnak a maguk hasznára.”⁴⁸ Azok szerint, akik ezeken a parcellákon meg tudták termelni a konyhai szükséglet jórészét, a kényelmesek, a lusták nem éltek csupán a lehetőséggel. Az így vélekedők, falusi „előiskolával” rendelkezvén, alkalmasint olyan kertészeti ismereteket tekintenek magától értetődőnek, melyeknek nem feltétlenül volt minden itt lakó a birtokában.

A közösségi szórakozások közül leginkább „falusiasnak” tűnik a szüreti multság. A legidősebbek emlékeztek rá, hogy a két világháború közt a kantin előtti téren többször rendeztek szüreti bált, ahol csőszlányok, csőszlegények, pandúrok, cigányok, bíró stb. voltak a szereplők – ugyanúgy, mint a falvakban-mezővárosokban. Hozzá kell tennem: az utóbbi helyeken sem csak a parasztok, hanem az iparosok is résztvevői, sőt szervezői voltak, s az sem volt már századunkban feltétel, hogy a vidék szőlőtermelő legyen.⁴⁹

Bár – mint utaltam rá – nem egészen egyértelmű az ilyen közösségi megnyilvánulások, szokások spontán és általános volta, illetve a paraszti szokásokkal való azonosíthatósága, mindezek alapján akár „falusiasnak” is vélhetnénk a „közösséget”. Nem alaptalanul, hiszen a kolónia első benépesítőinek többsége – erről részletesen szóltak az emlékezők – faluról származó első generációs munkás volt, természetes módon építhette bele tehát emberi kapcsolatainak, társas együttlétének rendszerébe a faluról hozott kulturális reflexeket. Lényegében ugyanúgy, ahogy Gyáni Gábor a Százados úti kislakásos telep példáján (Gergely Katalin adatait értelmezve) a jelenséget megfogalmazta: „a közéletre, a telepi létre faluközösségi normák voltak döntő befolyással, úgy éltek itt az emberek egymás mellett, ahogy a hagyományos falusi közösségekben megszokták.”⁵⁰

Az ilyen következtetés a közösséggé szerveződés leegyszerűsítése lenne. Csak néhány nehezen ellenőrizhető személyes vélekedéssel, s a múltra emlékezés nosztalgiájával igazolható, hogy kolónia lakói „falusias” közösséget alkotnak. Inkább az irányított és a manipulált közösség-teremtés jellegzetes városias (s ha századunkban már a falvakban is jelentkező,

ott is a polgári életesményekhez igazodást kifejező!) szervezeti formái – vagyis az ún. *organizált* közösségek – voltak jellemzőek.

A „Székesfővárosi Gázművek Dal- és Önképzőköre” a két világháború között élte virágkorát, és amatőr színjátszást, kórust, zenekart, olvasókört jelentett, illetve bizonyos sporttevékenységek (elsősorban a football és a sakk) is a keretébe tartoztak. Az önképzőkörben folyt amatőr művészkedés – vagy szereplőként, vagy közönségként – gyakorlatilag a kolónia (mindkét telep) teljes lakosságát mozgósítani tudta. Egyrészt mert ebben a vonatkozásban is összefonódott a gyár és a telep. Egy emlékező szerint „az önképzőkörnek minden gyári dolgozó tagja volt [...] a megállapított tagdíjat minden dolgozó fizetéséből levonták”, s emiatt volt is némi zúgolódás a kiskeresetűek között. (Sz. I.) Másrészt mert az egyes művészeti csoportok irányítói, életben tartói – mindenki így emlékszik – a gázgyár műszaki gárdájához tartozó, vezetői beosztású hivatalnokok voltak (a színjátszó csoportot pl. Perger Ferenc építészvezető irányította),⁵¹ így a munkások és hivatalnokok együtt szereplése a kasztosodás felszíni „tagadása” is volt.

A művészeti csoportok közösség-teremtő hatásáról s a különböző versenyeken elért sikereknek a „telepi öntudatot” erősítő jelentőségéről összegyűjtött, kissé idealizálóan tűnő emlékeztetéseket csak kis részben tudom egyéb források segítségével konrtollálni. Az viszont egyértelmű a vezérigazgató éves jelentéseiből, hogy valóban fontosságot tulajdonított a vezetés az amatőr művészkedésnek, s általában az alkalmazottak együtt-művelődésének. 1921-ről azt közli a jelentés, hogy „hatékony anyagi és erkölcsi támogatással segítettünk életre kelteni” az önképzőkört, és 3000 kötettel munkáskönyvtárat létesítettek az óbudai gyárban.⁵² 1922-ről szólva az önképzőkör egy éves (!) fennállásának április 23-i ünnepsését, a könyvtár május 25-i felavatását és egy hathónapos analfabéta tanfolyamot tartott említésre érdemesnek a vezérigazgató.⁵³ 1923-ban a Dal- és Önképzőkörnek, valamint az ennek a keretében működő sportszakosztálynak az anyagi támogatásáról, az önképzőköri zászló felszenteléséről és a munkáskönyvtár gyarapodásáról tett említést a jelentés.⁵⁴ 1924-ből (az anyagi támogatáson túl) arról értesülünk, hogy 8 műkedvelő előadás, 3 szavalóest és 6 ismeretterjesztő előadás volt az év folyamán, megalakult az önképzőkör zenekara, a dalárda pedig „a gyártelepen egy nyilvános hangversenyt rendezett és résztvett a veszprémi dalosünnepben.”⁵⁵ A hasonló tartalmú – a művészeti csoportok sikereivel is büszkélkedő – jelentéseket szükségtelen tovább idézni, elegendő lesz néhány létszám-adat s egy-két nagyobb siker kiemelése: 1926-ban a zenekar 22 tagú volt;⁵⁶ az 1932-es jelentésben 74 tagú dalárdáról és 24 tagú zenekarról olvashatunk;⁵⁷ 1933-ban a színjátszók (és kísérőként a 25 tagú zenekar) a „Magyar Műkedvelők Országos Szövetsége” által rendezett versenyen első díjat, a dalárda az országos dalosversenyen II. díjat nyert.⁵⁸

Hasonlóan nagy közösség-teremtő szerepet tulajdoníthatunk a hathatósan támogatott, s a jelentésekben ugyanilyen gonddal emlegetett sportnak. 1924-ben pl. a football csapatnak a Sipőcz-serlegért a veszprémi MOVE elleni győzelemről és a csónakházról;⁵⁹ 1927–1928-ban az óbudai munkáslakótelep mellett létesített új atlétikai és football pályáról;⁶⁰ 1931-ben – a football csapat sikerei mellett – korcsolyapálya-építésről.⁶¹ 1932-ben két tenispálya építéséről tartotta szükségesnek a megemlékezést a vezérigazgató.⁶² Az a tény, hogy a gyári football-, sakk- vagy teke-csapat – amint erről az emlékezők szóltak – lakótelepi csapatnak számított, a mérkőzéseket látogató szurkolókban a sikerek nemcsak a Gázművekhez tartozás tudatát mélyítették el, hanem a „kolónia hagyomány” alakulására-formálódására is jótékonyan hatottak.

A hivatalos jelentések nem szólnak ugyan róla, az emlékezők viszont a fiatalok közösséggé formálásában a „324-es Attila Cserkészcsapat”-nak tulajdonítanak a legnagyobb szerepet. Ennek is – mondják – gyári tisztviselő volt a vezetője, az igazgató pedig azzal

segített, hogy kölcsönt folyósított a szülőknek a cserkészruha megvásárlásához, amit azután részletekben törlesztettek. 1938/1939-től egy tábori gépkocsit is a csapat rendelkezésére bocsájtott a gyár, melyet a négy napos „pünkösdi táborokon”, illetve a nyári két hetes táborokon használhattak.⁶³

Felsorakoztatva a kolónia „közösségének” spontán megnyilvánulásairól és organizálásáról szóló adatokat, mintegy összegzésként, meg kell kísérelnem a válaszadást arra a kérdésre, hogy vajon milyen jegyek alapján különböztethető meg a „kolónia hagyomány” a falusi vagy a kisvárosi hagyománytól; lévén, hogy a hagyomány szervezi itt is, ott is karaktersztikus közösséggé az együtt élő emberek csoportját.

Kétségtelen, hogy vannak olyan összetevői a „kolónia hagyománynak”, melyek a falura, részben a kisvárosra is jellemzőek: mindenki ismer mindenkit, tehát létezik a folyamatos kommunikációra épülő, többé-kevésbé egységes ítéletű közvélemény; lehet példákat idézni a kölcsönös segítségnyújtásra, a *szolidaritásra*; dokumentálhatók olyan *szokások*, melyeknél könnyű felfedezni a falusi eredetet, lévén az itt lakók számottevő része olyan első- vagy második generációs munkás vagy tisztviselő, akik még számontartják, kapcsolatteremtő reflexeikben felidéznek az „otthonról hozott” kulturális mintákat. Ami azonban *meghatározó lényege* volt ennek a kolóniának; pontosabban: ami a tudatos közösség-teremtés, a pozitív manipulálás hatása alatt a helyi hagyomány kikristályosítójának bizonyult, nem falusias és nem kisvárosias – a következők miatt:

a) A falusi lakásszámot és népességszámot meg nem haladó kolónia oly mértékben „kasztosodott” volt, ahogyan egyetlen organikus fejlődésű település sem tagolódhatna. Ezt a kasztokra szakadást – amit az emlékezők egyébként igen lényeges ismérvek tartottak, s fél évszázadnyi idő múltán politikai és pszichikai beállítódottságuktól függően vagy „vérlázító igazságtalanságként”, vagy az élet természetes velejárójaként idézték⁶⁴ – a kolónia létesítésével egyidejűleg, s tudatosan hozták létre, s folyamatosan örködték azon, hogy a mindennapi kultúra legapróbb szimbólumai is ezt fejezzék ki: a gyári termelés szervezés hierarchikus rendjét ültették át a lakótelepre.

b) Mivel minden itt lakó tudta – tudnia kellett, hiszen ez volt az üzemi, egyszersmind a lakótelepi „rendhez” való alkalmazkodás lényege és előfeltétele –, hogy hol a helye a társadalmi-vagyoni hierarchiában, azt is tudomásul vette, természetesnek fogadta el, hogy az organizált közösségi életben bár pozíciót találhat magának (a műkedvelő színjátszásban vagy a sportpályán akár sikeresebb is lehet egy munkás, mint egy tisztviselő!), az egyenrangúsodás, a gátak felszámolódása csakis itt érvényes, a családi életben – általában: a nem-organizált intim szférában – semmiképpen sem. Ennek az alaphelyzetnek a tudomásul vételével magyarázható, hogy a kolónia „endogámiájának” jószerével a nyomát sem lehetett felfedezni: a lakótelepről házasságra (a „gázgyáros dinasztiák” gyakorisága és következetes számontartása ellenére) szinte nem is tudtak példát idézni. Ami egy organikus fejlődésű faluban-kisvárosban elképzelhetetlen lenne!

c) Az irányított-manipulált kulturális közösségek dominanciája, ha a magyarországi falvakra nem is annyira, a 20. századi kisvárosokra szintén jellemző volt: hasonló a jelentősége az amatőr művészkedésnek és a sportnak. Csakhogy ez a kolónia nem kisváros, hanem falu méretű volt, így sokkalta egyszerűbb volt az organizálása, mint a tízezres népességnek. Különösen könnyű volt azért, mert a mindenkori gyári vezetőség együtt akarta tartani a kolónia éppen olyan, amilyen összetételű lakosságát. Ennek érdekében alkalmazott kényszert és adott kedvezményeket, a vezető tisztviselőknek a közös szórakozásokban való részvételével pedig többé-kevésbé leplezni is tudta, hogy tkp. csendes presszió alatt és állandó manipulálás közepette alakul a kolónia hagyomány. Demonstrálni kellett a „közösséget”, de

nem a közösségért magáért, hanem azért, mert elemi érdeke volt a gyárnak, hogy a közvetlen szomszédságban ütőképes, bármikor bevethető szakember gárda álljon rendelkezésére.⁶⁵

Jegyzetek

- 1 Lásd a kiállítás katalógusát: Féner Tamás fényképkiállítása: Ez volt a gyár. – Képek az Óbudai Gázgyárból. 1986. október 31–november 30. Magyar Munkásmozgalmi Múzeum. Sz. Bányai Irén (Előszó).
- 2 A gyár és lakótelepei jelentette épületegyüttes műemléki megőrzésének előkészítése érdekében a közelmúltban az építéstörténetet részletesen bemutató és a jelenlegi állapotot gondosan dokumentáló építészeti felmérés készült: *Kaiser Anna*: Az Óbudai Gázgyár. Építéstörténeti tanulmány. Budapest, 1993. (Kézirat). Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala, Települési Értékvédelmi Ügyosztály.
- 3 A többszöri látogatásom óvatosan általánosított tanulságait fogalmazom meg ebben a dolgozatban. Beszélgetőtársaim véleményét csak abban az esetben idézem névvel, ha a megfogalmazás módja vagy az élményanyag egyéni. Terjedelmesebb interjúkat a következőkkel készítettem 1986-ban: Balázs Jánosné, született: 1910 (továbbiakban: B. J-né); Esztényi Henrik, született: 1900 (továbbiakban: E. H.); Baranya László, született: 1921 (továbbiakban: B. L.); Bakos Imre, született: 1910 (továbbiakban: B. I.); Szászvári István, született: 1904 (továbbiakban: Sz. I.) – Szászvári István: Emlékezéseim című, 1986-ban befejezett gépíratos életrajzát is rendelkezésemre bocsájtotta.
- 4 Sz. Bányai Irén: Egy sajátos forráspótló: a visszaemlékezés. Üzemtörténeti Értesítő. 1988. 43–51. p.
- 5 Lásd pl.: *Gergely András*: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle. 14 (1971) 406–441. p.; *Mialkovszky Mária*: Egy budapesti szervezett szakmunkás lakása a századforulón. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve (MMMÉ) 1975–1976. Budapest, 1977. 54–94.; *Uő.*: Adalékok az otthon-kultúra-kutatás kérdéséhez az Allt-féle hagyaték kapcsán. MMMÉ 1979–1980. Budapest, 1981. 43–123. p.; *Peterdi Vera*: Az Allt család háztartási eszközei. *Uo.* 151–195. p.; *Sallayné Peterdi Pera*: A MÁVAG kolóniái (1869–1985) In.: Tanulmányok a MÁVAG történetéből. Szerk.: *Bencze Géza*. Budapest, 1989. 209–232. p.; *Körmöczy Katalin*: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkástelep (1908–1945) I–II. *Folia Historica* 8. (1980) 123–167. p. és 9 (1981) 191–248. p.; *Uő.*: Lakáspolitikai törekvések a fővárosban a két világháború között. *Uo.*: 14 (1989) 67–107. p.; *Gergely Karalin*: A Százados úti városi kislakásos telep és lakói (1910–1985) *Honismeret*, 1987/6. sz. 30–33. p.
- 6 A Budapesti Gázművek száz esztendeje, 1856–1956. Az évkönyvet *Klamm László*, dr. *Salló Antal*, *Schön Győző*, *Streck Ede* és *Szilágyi László* írta. Budapest, 1956.; *Gömöri Géza*: A fővárosi gázszolgáltatás fejlődéstörténete. Budapest, 1981.; Fővárosi Gázművek 1856–1945. I. köt. Szemelvények a Fővárosi Gázművek történetéből. Budapest é. n. [1974].
- 7 *Gyáni Gábor*: Lakáshelyzet és otthonkultúra a munkásság körében a századfordulón. Századok 124 (1990). 355–382. p.; *Uő.*: A polgári középosztály lakáviszonyai Budapesten a két háború között. In.: *Polgárosodás Közép-Európában*. Szerk.: *Somogyi Éva*, Budapest 1991. (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8.) 109–120. p.; *Uő.*: Bérkaszánya és nyomortelep – A budapesti munkáslakás múltja. Budapest, 1992.

- 8 1992-ben az alábbi személyekkel készítettem terjedelmes magnóinterjút: Szederkényi József, született: 1925 (a továbbiakban: Sze. J.); Szaniszló János, született: 1922 (a továbbiakban: Sz. J.); Szaniszló Jánosné, született: 1931 (a továbbiakban: Sz. J-né); Szaniszló Péter, született: 1924 (a továbbiakban: Sz. P.); Vilt Károly, született: 1921 (a továbbiakban: V. K.); Ludányi Imréné, született: 1926 (a továbbiakban: L. I-né); valamint a Nyugdíjas Klubban folytatott beszélgetést (a továbbiakban: Klubtagok) is rögzítettem. – A Gázművek hivatalos (nyomtatott) éves jelentései a *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár* Budapest-gyűjteményében egybegyűjtve találhatók (Bp. 389/21. sz.) ezekre Jelentés és évszám a továbbiakban a hivatkozás.
- 9 Bár a lakások szolgálati bérleménynek minősültek, gyakorlatilag az állami lakásokra vonatkozó jogszabályok érvényesültek velük kapcsolatban. Ez azt jelentette, hogy a megüresedett lakás kiutalásában az üzem vezetőségének (ill. a vezetőség által kijelölt bizottságnak) volt beleszólása, de a kiléptettek vagy nyugdíjba vonultak egy része változatlanul a telepen lakott, mert a gyár cserelakást nem tudott biztosítani.
- 10 *Kaiser A.*: i. m. 51. értesülése szerint a munkáslakótelepet már az 1970-es években védelem alá helyezték.
- 11 Az üzemvezetőség elsősorban a művelődés és a sport anyagi támogatása révén igyekezett biztosítani a telep lakóit arról, hogy változatlanul szívügyének tekinti a mindennapi élet-körülmények javítását. Erről a Művelődési Központ igazgatójával, Gyimesi Lászlóval, valamint V. K. sportvezetővel folytatott beszélgetéseim során szereztem sok információt.
- 12 Lásd erről részletesebben: A Budapesti Gázművek... i. m. (1956) 12–18. p.
- 13 Népszava, XXXVII. (1909. január 16.) 13. sz. 4. p.
- 14 Budapest Székesfőváros Gázművei. Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottsága és tanácsa tagjainak az óbudai gázgyár ünnepélyes bemutatása alkalmából. Budapest, 1914. 22. p.
- 15 *Uo.* 24. p.; Az építéstörténetet összefoglalta: *Kaiser A.* i. m. 8–9. 12., 15., 20., 21–23. p.
- 16 A Budapesti Gázművek... i. m. (1956) 21–23. p.
- 17 *Ripka Ferenc*: Budapest székesfőváros tekintetes tanácsához – vezérigazgató előterjesztése az Óbudai Gázgyár és a vele kapcsolatos építkezések leszámolása tárgyában. Budapest, 1917. 33. 56–59. p. Lásd még: Budapest Székesfőváros Gázművei... i. m. (1914) 45–48. p.
- 18 Jelentés, 1913. 3. p.
- 19 Népszava, XLII. (1914. június 16.) 140. sz. 10. p. – Képes beszámoló az avatási ünnepségről: Vasárnapi Újság, 61. (1914. június 21.) 25. sz. 494. p.
- 20 Fővárosi Közlöny, XXV. (1914. július 3.) 53. sz. 2041–2042. p.; valamint: Jelentés, 1914. 5. p.; *Kaiser A.* i. m. 42–43. p.
- 21 Jelentés, 1915. 7. p.
- 22 Jelentés, 1922. 16. p. – 1926-ban a munkásjeléti épületet emeletráépítéssel bővítették, s ekkor alakították ki a színháztermet is: *Kaiser A.* i. m. 44. p.
- 23 Jelentés, 1928. 8., 31. p. 24 Jelentés, 1930. 34. p.
- 25 Fővárosi Közlöny, LIII. (1942. szeptember 25.) 952–953. p.; valamint: Budapest Székesfőváros közigazgatási évkönyve 1942. Összeállította: *Dr. Szendy Károly* polgármester. Budapest, 1943. 431. p.
- 26 Jelentés, 1943. 10. p.
- 27 *Kaiser A.* i. m. 49. p. adata szerint a hat szobás igazgatói lakásból 1945-ben 1 x 4 szobás és 1 x 2 szobás lakást, majd 1952-ben 3 x 2 szobás és 1 x 1 szobás lakásokat alakítottak ki. – Akikkel a belső telep lakói közül interjút készítettem, Sz. J. és felesége, Sz. P. és V.

- K. a második világháború után, a megosztott lakásokba költöztek be, csak E. H. lakott már a két világháború között is a tisztviselő telepen.
- 28 Sz. J-né megfogalmazása; további vélekedések: „az egy külön világ [...] ligetszerű vilálanegyed” (Sz. P.); „... ez olyan szép, mint egy ékszerdoboz. Csinos, kedves, barátságos parkkal, tele fával” (V. K.)
- 29 Idézi *Kaiser A.* i. m. 40. p.
- 30 *Kaiser A.* i. m. 51., 57. p.
- 31 Részletes adatok: Sz. I. emlékezése és kézirata.
- 32 Jelentés, 1914. 3. p.; Jelentés, 1915. 4., 22. p.
- 33 Jelentés, 1915. 4. p.; Jelentés, 1917. 13. p.
- 34 Jelentés, 1916. 19. p.
- 35 Jelentés, 1920. 18. p.
- 36 Jelentés, 1922. 15–16. p.
- 37 A telepiek állattartásáról főleg Sz. I., B. L. és V. K-tól szereztem adatokat.
- 38 Jelentés, 1914. 5. p.
- 39 *Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár*, B 333/9. A Központi Gázművek munkáslakótelepének (Budapest, III. kerület, Homokos-dűlő) költségvetése 1912. Tervező építész Almási Balogh Lóránd építész tanár 149–152. p.
- 40 Jelentés, 1929. 36. p. és Jelentés, 1930. 35. p.
- 41 Bár az Önképzőkör eredményeivel, sikereivel az igazgatói jelentések is foglalkoznak, legrészletesebben *Szászvári István* (aki tevékeny részese volt s a dokumentumokat is megőrizte), kéziratos emlékezése idézi fel az öntevékeny művészeti mozgalmakat.
- 42 Erről részletesen beszél B. L. (aki 1947-ben megszüntette a miséket).
- 43 A vélekedések fontosabb részleteit korábbi dolgozatomban idéztem: *Sz. Bányai I.* i. m. 47–48. p.
- 44 A házirendről részletesen szolt Sz. I. és E. H.
- 45 Részletesen beszélt róla: Sz. J-né, V. K., B. I., Sz. P. – Az igazgatói jelentés szerint egyébként a főpolgármester 1936. július 1-jén szüntette meg az alkalmazottak és nyugdíjasok ingyen gáz kedvezményét; ettől kezdve csak kedvezményes áron juthattak hozzá (Jelentés, 1936. 3., 8. p.)
- 46 A juttatásokról folyamatosan szólnak a jelentések. Lásd pl.: Jelentés, 1920. 18. p. (karácsonyi és húsvéti ajándék); Jelentés, 1922. 16. p. (karácsonyi és húsvéti élelmiszerajándék); Jelentés, 1923. 16. p. (karácsonyi, húsvéti élelmiszercsomag helyett készpénz).
- 47 Gázújság, IV. (1948. június 1.) 8–9. sz. 17. p.
- 48 Jelentés, 1921. 15. p.; Jelentés, 1922. 16. p.; Jelentés, 1924. 16. p.
- 49 A szüreti szokásokról lásd: *Kecskés Péter–Ujváry Zoltán*: Szüret. In: Magyar Néprajzi Lexikon, V., Budapest, 1982. 129–134. p.; *Lukács László*: A szőlőművelés népszokásai. In: *Gelencsér József–Lukács László*: Szép napunk támadt – A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1991. 527–575. p.
- 50 *Gyáni G.*: Lakáshelyzet... i. m. 378. p. – Vö.: *Gergely Katalin*: i. m. 33. p.
- 51 Legrészletesebben Szászvári István kéziratos életrajza (i. m. 29–37. p.) ír az öntevékeny színjátszásról, s ő beszélt erről a legrészletesebben és leginkább hitelt érdemlően, lévén, hogy megalakulása óta vezető szereplője volt a színjátszó csoportnak, s az egykorú dokumentumokat is megőrizte.
- 52 Jelentés, 1921. 16. p.
- 53 Jelentés, 1922. 16. p.
- 54 Jelentés, 1923. 16. p.
- 55 Jelentés, 1924. 16. p.

- 56 Jelentés, 1926. 27. p.
- 57 Jelentés, 1932. 36. p.
- 58 Jelentés, 1933. 39. p.
- 59 Jelentés, 1924. 16. p.
- 60 Jelentés, 1927. 29. p.; Jelentés, 1928. 30. p.
- 61 Jelentés, 1931. 32. p.
- 62 Jelentés, 1932. 36. p.
- 63 Részletesen szólt róla Sz. J. és Sze. J.
- 64 Az ilyen vélekedéseket lásd korábbi dolgozatomban: *Sz. Bányai I.* i. m. 48.
- 65 Ezt a dolgozatot 1993-ban készítettem. Azóta elkészült és megjelent a gázgyári kolóniáról szóló könyvem is: *Sz. Bányai Irén: A gázgyári kolónia – Az óbudai Gázgyár munkás- és tisztviselő telepének történeti és néprajzi elemzése.* (= *Folklór és Etnográfia*, 93) Debrecen, 1996.

Valamennyi kép lelőhelye: BTM Kiscelli Múzeuma

**Betriebssozialpolitik und Lebensverhältnisse in der Kolonie der Altofner Gasfabrik
zwischen dem Ersten und dem Zweiten Weltkrieg**

Zwischen den Jahren 1907 und 1910 gelangten die Gaserzeugung und Gasversorgung, welche bis zu dieser Zeit im aktiengesellschaftlichen Besitz gewesen waren, in den Besitz der Hauptstadt Budapest. 1914 wurden im 3. Bezirk in der „Homokos düllő“ /Sandflur/ der nach schweizerischen Plänen aufgebaute moderne Gasfabrikationsbetrieb, sowie in dessen Nachbarschaft eine doppelte Wohnsiedlung – die eine für die Beamten, die andere für die Arbeiter übergeben. In der nach einheitlichem Bauplan aufgebauten Beamtenkolonie waren ursprünglich 9 Wohnhäuser mit 17 Zwei- bis Fünfstückwohnungen; in der Arbeiterkolonie 3 Dreistückwohnungen, 78 Zweistückwohnungen, 14 Einzimmerwohnungen, 4 Dachzimmer, in der Gesellenherberge 32 Schlafnischen. Seit dieser Zeit veränderte sich das Aussehen der doppelten Kolonie kaum: der Wohnungsbestand wurde nur in bescheidenem Maße erweitert, die größeren Wohnungen wurden aber nach dem Zweiten Weltkrieg geteilt. In der Arbeiterkolonie wurden die Gemeinschaftsgebäude (Geschäfte, Gaststätte, Kulturhaus, Sprechstundenordination, Kindergarten u.ä.) angelegt, und für die hier ansässigen wurden teils hinter den Etagenhäusern, teils hinter den Parterrehäusern Küchengärten vermessen.

Die Verfasserin suchte in diesem Artikel eine Antwort darauf, welche mit der Betriebsorganisation im Zusammenhang stehende, institutionell fördernde Beziehung zwischen der Fabrik und den Kolonien bestand. Auf Grund der Untersuchung der offiziellen Berichte der Hauptstadtischen Gaswerke, sowie von „Tiefinterviews“, die die Verfasserin mit Kolonienbewohnern – die auch zwischen den Weltkriegen dort gewohnt hatten – machte, stellte sie fest, daß die Gaswerke von den Anfängen bis zu den Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg kontinuierlich dafür gesorgt hatten, daß die wichtigsten Dienstleistungen den dortigen Bewohnern am Ort zur Verfügung stehen. Auch die Dienstleistungen wurden in der Sozialpolitik als Sonderzuwendungen, als Ermäßigungen gedeutet. Eine hervorragende Bedeutung hatte auch die Unterstützung der Bildung von der Seite des Betriebes: es gab einen selbsttätigen Gesangsverein, eine Laienspielgruppe, Musikkapelle, sowie mehrere verschiedene Sportvereine. Um die Umgebung der Wohnhäuser in Ordnung halten zu können, wurden Gärtner angestellt.

Zwischen der Arbeiter- und der Beamtenkolonie gab es aber wichtige und symbolische Unterschiede. Diese Unterschiede sollten der Absicht der Betriebsleitung nach manifestieren, daß die bei der Produktion erwünschte Hierarchie auch für das private Milieu (d.h. für die Wohnverhältnisse) gilt: die unterschiedlich qualifizierten Beamten und Arbeiter gehören trotz des „Zusammenwohnens“ zu verschiedenen Gesellschafts-, bzw. Vermögensgruppen.

Auf Grund der Untersuchung der spontanen und der von der Betriebsleitung organisierten Gemeinschaftsausprägungen konnte die Verfasserin feststellen, daß das Gemeinschaftsleben auch solche Elemente besaß, die auch für das Leben im Dorf, bzw. in der Kleinstadt typisch sind. Trotzdem hatte die „Kolonie-Tradition“ keinen ländlichen, oder kleinstädtischen Charakter. Die Bevölkerungszahl der Kolonie war der in den Dörfern ähnlich (650–680 Mann), die Bevölkerung selbst war aber so sehr gegliedert, wie sich eine Ortschaft mit ihrer organischen Entwicklung nicht gliedern könnte. Jeder Bewohner wußte, daß er sich der Betriebshierarchie, das hieß für ihn: der Koloniehierarchie anpassen muß, dementsprechend organisierte er seine gesellschaftlichen Kontakte. In einer jeweiligen organisierten Kleingemeinschaft konnte sich ein Arbeiter erfolgreicher erweisen, als ein Beamter (z.B. besserer Schauspieler, oder Fußballspieler), diese Tatsache änderte aber an seiner Einordnung

in der Hierarchie nichts, und konnte keine bedeutende Wirkung auf die spontanen menschlichen Kontakte ausüben. Von Endogamie war z.B. in der Kolonie keine Spur, was in einem Dorf oder in einer Kleinstadt unvorstellbar ist.

Die "Kolonie-Tradition" wurde also hauptsächlich von der Betriebsleitung manipuliert, aber nicht wegen des gemeinschaftlichen Lebens selbst, sondern im Interesse der Produktion, d.h. um eine schlagkräftige, zur beliebigen Zeit mobilisierbare, für die Fabrik verpflichtete Fachmannsgarde zu besitzen.

Bencze Géza

Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. története I. rész (1920–1938)

A hazai korai kapitalista fejlődés egyik jellegzetes vállalkozásának is tekinthető Oetl-féle vas- és gépipari céget, annak elődjét 1862-ben alapította a már korábban is önálló Oetl János lakatosmester és az iparúzést ekkor kezdő Antal nevű testvére. Később virágzó cégük alapját az ekkor Pesten újdonságsszámba menő öntöde és pénzszekrénygyár jelentette. 1868 és 1872 között részvénytársasági formában működtek, de a kitaposatlan út rövid időn belül a cég bukását hozta. 1872-ben a mai Bethlen-tér beépítetlen területén új, két olvasztókemencével rendelkező öntödét és gyáruzemet épített most már egyedüli vállalkozóként Oetl Antal. Közepes méretű üzeme gyors sikerét a többi öntőüzemtől eltérő gyártmányszerkezetének és nem utolsósorban kora kiemelkedő ipartámogató politikájának köszönhetette.

Az 1880-as évek üzembővítéseit a cégszerkezet átalakítása követte, s 1887-től – elégtelen tőkéje következtében – az öntöde bérletjével társulva alakították meg az „Oetl Antal-féle vasöntöde és gépgyár – Havel és Dümmerling” elnevezésű közkereseti társaságot. A fellendülő fővárosi építkezések jelentős szállítójaként és alvállalkozójaként felfelé ívelt a cég csillaga, és 1896-ban a millenáris kiállítás rangos kiállítói között tartották számon. Az ezt követő válság a céget is magával ragadta, de elkerülte a teljes bukást és az 1905 táján történt gazdasági fellendülés kedvező hatásait kihasználva – már mint jól ismert és megbízható, ismét egyéni tulajdonban lévő cég – új, a réginél nagyobb és modernebb berendezkedésű gyáruzem építésébe fogott az akkor kimerésre került Asztalos Sándor utcában.

Az alapító 1910-ben bekövetkezett halálát követően két fia vezette az „Oetl Antal vasöntödéje és gépgyára” céget, amelyből a Béla nevű testvér kiválván Oetl Antal immár egyedüli tulajdonosként jegyezte a céget az 1920-ban részvénytársasággá történt átalakulásáig.¹

A következőkben tárgyalta cégtörténet első részét megelőzte a *Folia Historica* legutolsó kötetében megjelent, a vállalat foglalkoztatottjainak viszonyaival, helyzetével, létszámuk alakulásával stb. foglalkozó tanulmány az 1920 és 1944 közötti időszakot illetően.²

1. A részvénytársasággá alakulástól a világgazdasági válságig (1920–1929)

a) A vállalat újjászervezése, stabilizálódása

Az Oetl-féle családi vállalkozás utolsó, a teljes csődöt, a bukás lehetőségét is magában hordozó korszaka az első világháború végével, a tanács hatalom rövid időszakával esett egybe. A válságos és egyre zavarosabb helyzetbe került gazdaságban a termelés teljesen dezorganizálódott és szétzilálódott, s az országhatárok gyökeres megváltoztatása e folyamatot szinte a kilátástalanságig fokozta annak szinte egészében. Magyarán a termelés csökkenéséhez vezetett be a gyáripari termelésben, s a megrendelések elmaradása, valamint az alapvető nyersanyagok közel teljes hiánya miatt a nagyipari termelés 1919 augusztusától lényegében szünetelt. Egyes adatok szerint az év végén a gyáripari termelés nem haladta meg az első világháború előtti színvonalának a 20%-át sem.³

Az Oetl-gyár 1919 legvégén a zavaros időszakot letudottnak tekintette, amikor is az 1919. december végi vállalati mérlegének *vagyon* oldalán az adósok rovatóba a lakonikus rövidségű „tanácsköztársaság” megnevezés alá közel 470 ezer koronát jegyzett be, mint be-

hajthatatlan követelést. Ez az összeg a teljes vállalati vagyon megközelítőleg nyolc százalékának elvesztését jelentette.⁴ Az egyensúlyi gondokat tovább szaporította a közel 720 ezer koronányi egyéb követelés jellegű kintlévőség, aminek belátható időn belüli behajthatósága az adott körülmények következtében meglehetősen kétesnek volt tekinthető. Az így összeállt, a legborúsabb számítások szerint – azonban meglehetősen valószínűsíthetőnek számított – 20%-os tőkevesztés alapjaiban rázta meg a társ- és egyéni tulajdonban lévő Oetl-féle vállalkozást, ami számára kiutat csak addigi társasági formájának alapjaiban történt átszervezése jelenthetett.

1920. július 1-jén tartották meg Oetl Aladár, addigi többségi tulajdonos elnökletével az Oetl-féle vas-, fém-és gépipari vállalkozás teljes egészében történő megszerzésére és üzemének továbbvitelére az *Oetl Antal Vasöntőde és Gépgyár Részvénytársaság* alakuló közgyűlését. Az ekkorra kidolgozott és az alapítók szándékának megfelelő, azzal mindenben egybehangzó, az első közgyűlésen megjelentek által jóváhagyott alapszabály az érvényes társasági rendeletek és törvények szerint készült, későbbi módosításaira is csak az alaptőke-emelések, illetve a pengőre történt átállás nyomán került sor. A hitelesített alapszabályt az alapítók a Budapesti kir. Törvényszéknek, mint cégbíróságnak benyújtották, s azt az 1875. évi XXXVIII. tc. értelmében a kereskedelmi és társas cégek jegyzékének LXXXIV. kötete 323. lapján Cg. 11822/1920. szám alatt jegyezték be, a céggel egyetemben.⁵ Az alakuló közgyűlés napja tekintendő a részvénytársaság megalakulása időpontjának, jóllehet a cégbíróság a benyújtott alapszabályt és közgyűlési határozatot csak 1920. július 1. után jegyezte be.

Az alapszabály első paragrafusában rögzítették a társaság célját, ami e szerint: „Az Oetl Antal vasöntőde és gépgyár cégtől megszerzendő gyári üzlet folytatása, jelesül mindennemű gépek, vasszerkezetek, gépalkatrészek és a gépiparba vágó összes áruk, cikkek és melléktermékek gyártása és az azokkal való kereskedelem. Vas- és fémöntvények előállítás, a vas- és fémgyártás általában, kereskedelem vas- és fémárukkal. Nemkülömben ezek előállítására vonatkozó szabadalmak megszerzése és képviselése. Továbbá minden ezen szakmákba tartozó cikkeknek előállítása és a gyártmányok forgalomba hozatala, esetleg ilyen cikkeknek vétele és eladása. A vállalatnak joga van gyártási és eladási körébe bármely a fent körülírt ipari és kereskedelmi célokat szolgáló tevékenységet felvenni, e célra műveket létesíteni, megszerezni, bérelni, vagy üzemben tartani és ily nemű vállalkozásokban résztvenni.”

A társaság – melynek nevét németül is fontosnak tartottak bejegyezni (Anton Oetl Eisen-giesserei und Maschinenfabrik Aktiengesellschaft) – székhelye Budapesten, központja az akkori X. (ma VIII.) ker. Asztalos Sándor út 9. szám alatti gyártelepi irodaépületben volt, másutt sem gyárteleppel, sem pedig fiókkal vagy képvisellel nem rendelkezett.

A meghatározatlan időre alapított és csak az érvényes kereskedelmi törvény rendelkezései szerint felszámolható társaság alaptőkéjét hatmillió koronában határozták meg, amit 30 000 darab, egyenként 200 korona névértékű részvény kibocsátásával kívántak fedezni. A részvények bemutatóra szoltak s az alapító közgyűlésen résztvevők kívánságára teljes összegben befizetésre is kerültek. A részvényeket – amelyekből 5, 25 és 100 darabról szóló kollektív részvényeket is készítettek – oszthatatlanoknak fogadták el, azaz egy címletre csak egy tulajdonost ismertek el. Az alaptőke hatmillió koronában történt megállapítása egyben azt is jelentette, hogy az 1919. december 31-i vállalati mérleghez képest az 1920. július 1-jei alapítással az alaptőkét a kétszeresére emelték.

A részvényesek társasági jogait az évente egy alkalommal összehívásra kerülő évi rendes közgyűlésen gyakorolhatták, ahol minden 25 darab részvény egy szavazatra adott jogot. A társasági ügyeket intéző igazgatóságot az érvényes rendeletek figyelembevételével három esztendőre választották, s az alapszabály szerint a testület legalább három, de legfeljebb nyolc tagból állhatott. A társaság sikeres működése érdekében kifejtett tevékenységükért és

fáradozásukért a vállalati éves tiszta nyereséséből biztosítandó 5%-os jutalékuk mellett további évi 2000 korona tiszteletdíj illette meg őket.

Az érvényes törvényes rendelkezések szerint három évre választott első igazgatóságot a levéltári iratok ebbéli hiányossága miatt nem ismerjük, de biztosra vehető, hogy a korabeli részvénytársaságokkal ellentétben nem a legtöbb részvénnel rendelkező tulajdonosokból került ki. Az 1923. évi rendes közgyűlésen a régi vezetés újjáválasztását mondták ki (tehát az alakuló közgyűlésen hét fős igazgatóságot választottak) Oetl Aladár elnökségének újabb három esztendőre történt meghosszabbításával. Az alapítást követően minden bizonnyal történt kisebb mozgás a részvénytulajdonlásban; az itt említett 1923. évben a legfőbb részvényes Oetl Aladár társasági elnök 5500 részvénnel rendelkezett, a többi tag tulajdonlása alig haladta meg a jelképes kereteket (br. Ullmann György 850, Pucher István 550, br. Lipthay Béla 550, Bakonyi Pál 500, Oetl-Pálffy Dénes 500 és Bíró Leó 250 db).⁷ Oetl Aladár mellett a legnagyobb tulajdonos a Magyar Kereskedelmi Bankot képviselő dr. Bíró Pál, majd nagyságrenddel kisebb részvénytulajdonosi részekkel a családtagok következtek: Gutzjahr Mihály (a gyáros após), Oetl Béla (a testvér), dr. Oetl-Pálffy Dénes (a feleség első férjének adoptált gyermeke), br. Ullmann György (a vő), majd sorban a legfőbb érdekeltiséggel bíró Hitelbank képviselői. A gyár vezetéséből egyedül dr. Wilcsek Jenő igazgató rendelkezett jelentősebb, az előbbieket elérő nagyságrendű részvénytulajdonosi részekkel annak köszönhetően, hogy a részvénytársasági vezetés is elismerte az Oetl-cégnek tett több évtizedes kiemelkedő szolgálatát.

A társaság nem a legkedvezőbb időszakban kezdte meg a működését, mivel a belső felhalmozás visszaesése, a pénz értékromlásának következtében a bankok tőkekihelyezésének kiapadása, a gazdasági lét feltételeinek gyökeres átrendezési szükséglete, a korábbi biztos külpiacok elvesztése, a belső kereslet minimálisra történt összezsugorodása már-már a gyár létét fenyegették. Legalább ilyen hatású volt a vasipar egészének válsága, a beruházások építési- és szerelési munkáinak leállása, a gazdaság vérkeringése egészének torzultsága. A gyár tulajdonosai azonban hittek a jövőben, s a részvénytársasággá történt átalakulás nyomán a vállalatba bevont tőkék és hitelek segítségével megindították a termelést.

A társaság első évének (ezt az alapszabály is rögzítette) a működést tekintve két szempontból csonka 1920. évet tekintették, ugyanis egyrészt a részvénytársaság az év második felétől funkcionált, másrészt nem sokkal hamarabb indult meg a termelés sem a gyárban. Az országos szén- és vasérchiány jelentős akadályokat gördített a termelés megkezdése elé, s a munka 1920. márciusának végétől is csak korlátozott mértékben indulhatott meg, elsősorban az energiahordozók, a gyártási segédanyagok hiányában. A januári és februári teljes üzemszünet után március legvégén, a hadifogolytáborok derítőmedencéiből származó és faszénrel feldúsított „iszapos” koksszal indulhatott meg az öntőde, ám az elengedhetetlenül szükséges olvasztó kokszot csak az év második felében sikerült kisebb tétellel beszerezni. A vállalat termelőkapacitása töredékével a körülményekhez képest rendszeres üzemmenetre tudott áttérni.

A termeléshez szükséges mobiltőkét részben a részvények ellenértékének befizetéséből befolyt összegekből, részben pedig bankhitelből – minden valószínűség szerint a Wiener Bankverein budapesti fiókjától, ill. a Hitelbanktól – biztosították. Az 1921 májusában összeült éves rendes közgyűlés elfogadta az első üzleti mérleget, örömmel véve tudomásul a közel félmillió koronás tiszta üzleti nyereséget, még ha az az infláció gyorsuló üteme következtében igazán jelentős összeget nem jelentett.

Az infláció viszont jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a finanszírozási lehetőségeket javítva előbb a bányászat és a kohászat működési feltételeit, majd ezt követően a vasfeldolgozó és a gépipar nyersanyagigényét viszonylag gyorsan ki lehetett elégíteni. A

pénz romlása számukra a megrendelések növekedését jelentette, s nagyban hozzájárult ezen ágazatok béketermelésre történt átállásához.⁸

Az 1921-ben már mérséklődött szén- és nyersanyag-hiány jelentősen lendített a vállalat üzletmenetén, nőtték a foglalkoztatási lehetőségek, emelkedett a termelés a vas- és fémipari ágazat egészének továbbra is elhúzódó válsága ellenére is. A gyár növekvő nyereséggel zárta az évet, de ez az egyetlen esztendő az inflálódó korona még hátralévő éveiben, amikor a tiszta nyereség emelkedési üteme nagyobb volt, meghaladta a pénz romlását.

A termelés növekedését azonban csak a folyamatosan termelő öntöde biztosította, s lényegében a munkával megfelelően ellátott üzemrész tartotta el a vállalatot. Az építkezések, az állami és a magánberuházások szüneteltetése miatt elmaradt vasszerkezetgyártási és szerelési kereslet, a piac beszűkülése a gyár korábban jelentős hid- és vasszerkezeti osztályát munkanélküliségre kárhoztatta s csak időszakosan tudtak munkát biztosítani az ott dolgozóknak, hasonlóképpen a mechanikai osztályhoz. A szinte a teljes vállalati rezszivel megterhelt öntöde így szükségképpen egyre drágábban tudott termelni, s minden erőfeszítés ellenére sem tudta megakadályozni a vállalati nyereség csökkenését.⁹

1922-ben a részvénytársaság ügyvitelének zavartalanabb biztosítása érdekében az alapszabályban megnevezett igazgatóság és felügyelőbizottság mellé két cégvezetőt neveztek ki, Otta Oszkár műszaki igazgatót (gyárvezetőt) és dr. Wilcek Jenő igazgatót (gazdasági vezetőt). A vállalat jövedelmezőségének csökkenése, a korona inflálódása sürgette a társaság pénzügyi stabilitásának növelését, biztosabb alapokra helyezését. A cég rendkívül jó banki kapcsolataira építve a finanszírozás módjával a bizonytalanabbnak ítélt kölcsönfelvétel helyett a részvénytársasági alaptőke felemelése mellett döntöttek, amihez megszerezték a Pénzügyi Központ előzetes hozzájárulását is. Az 1923. május 17-i rendes közgyűlés az alaptőkét 12 millió koronára emelte fel 30 ezer darab, egyenként 200 korona névértékű új részvény kibocsátásával, amelyet kizárólag a korábbi részvényeseknek ajánlottak fel. Az alapszabályt e változtatással módosították, s újjáválasztották a már említett összetételű társasági igazgatóságot.¹⁰

A tőkeinjekció nem segített a gondokon, s az új igazgatóság még az év őszén javasolta az alaptőke újabb rendbéli felemelését, az előző mértékének megfelelő nagyságban. Az 1923. november 7-én 36 részvényes jelenlétében – akik 41 325 darab részvényt (az összes részvény 69%-át) tettek le a közgyűlést megelőzően a vállalati pénztárban, ill. a Wiener Bankverein fiókjánál – megtartott rendkívüli közgyűlés az alaptőkét ismét hatmillió koronával emelte fel újabb 30 ezer darab részvény kibocsátása révén. Minden két részvényre a tulajdonosok egy újat vehettek át – mintegy biztosítva a társaságot külső részvényesek látható mértékű megjelenésétől –, de a 200 koronás névérték helyett az új részvényt csak ezer korona lefizetése ellenében lehetett átvenni. A kétszeri tőkeemelés révén a részvénytársaság alaptőkéje 18 millió koronára növekedett, amely összeg 90 ezer darab egyenként 200 koronáról kiállított, bemutatóra szóló és teljes összegben befizetett részvényből állott.¹¹

Az alaptőke-emeléssel kapcsolatos rendkívüli közgyűlés több vonatkozásban is fontos a részvénytársaság pénzügyi manővereinek megítéléséhez. A két alaptőke-emelés nyomán kibocsátott részvények teljes értéke befolyt a vállalati pénztárba. A második emelésnél a 200 korona névértékű részvényt 1000 koronáért adták át úgy, hogy a névértéknek megfelelő összeg – a 6 millió korona – az alaptőke emelését szolgálta, a fennmaradó 24 millió koronás felpénzt a tartalékalap-számla javára írták. Így az évvégi mérlegben a túlélést biztosító tartalékalapot a 300 ezer koronás összegről 24,3 millióra tornázták fel.

A két említett közgyűlésen megjelent 25, ill. 36 részvényes rendelkezett az akkor adott részvények 67, ill. 69%-ával. A részvénykibocsátások – alapszabályban rögzített – előírásai-

val biztosították, hogy a részvények zömmel a rokoni, baráti és üzleti kötelésekkel összefogott régi tulajdonosok kezében maradjanak.

Az újabb tőke bevonása sem tudott lényegesen javítani a vállalat helyzetén, amit jelez az 1923. évi mérleg közel 180 millió koronás kintlévő tartozása és a 400 milliót meghaladó készlet (feldolgozott és feldolgozatlan együtt) a vállalati vagyon oldalán. Ezek mindent megbénító nagyságrendjét mutatja, hogy a közel 616 millió koronás egyenlegben csak az utóbbi tétel 65%-ot jelentett!¹² Még akkor is magas az összeg, ha a belföldi éves eladás másfél milliórdos tömegéhez viszonyítjuk, s ha főleg tudjuk azt, hogy a készleteknek több mint a fele a felvevő piac beszűkülése és a megrendelések hiánya miatt keletkezett, ám a későbbiekben értékesíthető raktári iparcikk-készletet jelentett.

A gyár termelésére konkrét számszerű adatokkal csak 1923-tól rendelkezünk. Ebben az évben a termelés 1458 tonnát tett ki, zöme nyers-, ill. megmunkált öntvény volt. A gyártott termékek listája a legváltozatosabb képet mutatja ezekben az években, mivel a gyár minden munkát elvállalt üzeme fenntartása érdekében. A legjellemzőbb gyártmányok: kokillák a Rimamurányi Vasmű részére, csatornázási öntvények, lefolyó- és nyomócsövek, lámpaoszlopok, öntöttvas kályhaelemek, mérlegsúlyok, szenes vasalók, különféle sírkeresztek, vegyes vasidomok, csatornaakna keretek és fedelek, húsdarálók, répvágók, boronák, tűzcsapok, melegágykeretek, fürdőkályhák, valamint jelentős mennyiségű öntvénykészítés bérmunkában – magánvállalkozóknak, vállalatoknak, kereskedőknek, városoknak és községeknek.¹³

1923-ban többek között az alábbi használati cikkeket gyártotta a vállalat: karikás kályha különböző méretekben 3981 db, szecskavágó 101, szőlőprés és szőlőzúzó 72, répvágó 49, kukoricamorzsoló 10, borona 60, szénvasaló 2829, hitelesített mérlegsúly 0,5-től 20 kg-ig 47 269, tűzhelykarika több méretben 75 737 db, hogy csak az érdekesebbeket említsük.¹⁴

Ekkor a vállalat az 1908 és 1911 között felépített üzemi épületekkel, az első világháborúig beszerzett gépekkel és berendezésekkel termelt. A gyártelepi statisztikai adatfelvételtől kitűnik, hogy az energiát két darab kézi tüzelésű túlhevítő kazán biztosította, a hozzájuk kapcsolt erőgépek száma szintén kettő volt; egy kondenzációs dugattyús gőzgép 120 és egy dízelmotor 80 lóerő teljesítménnyel. A gépek üzemeltetéséhez helyben állították elő az elektromos áramot három darab egyenáramú áramfejlesztő-berendezéssel, összesen 100 kVA teljesítménnyel. A munkagépek meghajtását szolgáló egyenáramú villanymotorból 16 darabbal rendelkezett a gyár, ezek összes teljesítőképessége 180 lóerőnyi volt. A legfontosabb üzemszám, az öntőde két darab kupoló kemencéje napi egy vagon (mintegy 10 tonna) öntvény előállítását tette lehetővé.

Az 1924-es év kedvezőbbnek bizonyult a korábbiakhoz képest. A korona elértéktelenedése tovább tartott s ez – részben a spekulációs lehetőségek kihasználásával is – kisebbfajta fellendülést eredményezett. A vasszerkezeti munkák terén remény látszott a termelés kitjesítésére, igaz ebben közrejátszott az is, hogy a vállalat új piacok, új megrendelők felé fordult. Az első világháború előtti jelentős nagyságrendű hídserkezetgyártás szinte teljesen elsovadt, helyette a legvegyesebb nehézszerkezeti munkákat kellett elvállalni a foglalkoztatás érdekében. Az új igényeket jobban megközelítő tervezőmunka is meghozta az első eredményeket, s kapcsolódott be a gyár az élelmiszeripari – elsősorban cukorgyári – rekonstrukciós munkákba szállító- és egyéb vasszerkezetek gyártásával. Az újonnan meg-honosodott termékek között említést érdemelnek még a bányaberendezések, épületszerkezetek, tetőszerkezetek és udvarlefedések, valamint szegecselt oszlopok és tartók úgy építőipari cégek, mint a különféle fővárosi közlekedési és villamos vállalatok részére.¹⁵

Mindezekkel szinte egyidőben, 1924 végén, a korona inflációs válságának a csúcspontján jelentős gazdasági pangás következett be. Az ekkorra már általánosan javuló tendenciát mu-

tatott vas- és fémiparban a termelés nem esett vissza, itt a kereslet csökkenése a gyárak erős árversenyét eredményezte. A korábbi esztendők beruházási eszközhiánya, az akadozó termelés, a fejlesztések elmaradása viszonylag magas és egyre emelkedő termelési költségeket eredményezett, ami a kereslet csökkenésével is azonos szinten maradv a gyártók egy tekintélyes részének csődjét, fizetéseképtelenségét okozta.

A munkalehetőségek ismételt szűkülése, a fokozódó verseny, a fizetési és egyéb finansziális problémák az Oetl-gyárat is érintették, s más vállalatokhoz hasonlóan a hitel ellenében történő eladásra kényszerült, hogy addigi vevőkörét megtarthassa, a forgalom elért szintjét megőrizhesse. Óvatos kihitelezési politikával, a viszonylag sokféle termékre támaszkodva azonban az általánosan leromlott gazdasági viszonyok között is egy igen fontos eredményt tudott a cég elérni; megőrizni a fizetőképességét.¹⁶

A magas – közel 37 millió koronás – nyereség döntő részét osztalékként fizette ki a társaság, de a korábbiakhoz képest nagyobb összeget fordítottak a belső felhalmozásra és a tartalékalap, ill. a létrehozott felújítási alap növelésére. A tartalékképzés azonban szinte mit sem ért, s a tisztavirágéletű inflációs konjunktúra utolsó szakaszát különösebb mértékben már nem tudta a vállalat kihasználni, elsősorban a termelés növelése elé tornyosuló említett akadályok következtében.

Az általános gazdasági pangás 1925-ben is érezte a hatását, s ezt csak fokozta a gazdaság szanálásával a pengő pénzemre történt áttérés is. A gyár általános üzemmenete korlátozott volt, egyes üzemszerek jószereivel munka nélkül álltak. A süllyedő piaci árakat a termelési árak további csökkentésével már nem lehetett ellensúlyozni, s így már 1924 végével felvetődött a vállalat rentabilitásának vizsgálatakor a vasszerkezet-gyártás teljes megszüntetése. A gyár egyik hagyományos ágazataként ekkor már jelentős eszköztömeget kötött le, ráadásul régen elavult, kiskapacitású és alacsony termelékenységű felszereléssel végeztek a vas és acél szerkezeti elemek gyártását, s ezek együttesen a termékek jelentős hányadát versenyképtelenné tette a kiélezett és kis felvevőképességű piacon.¹⁷

Az 1925. 35. tc. vetett véget a rohamos inflációnak, s a pengőre történt pénzügyi áttérést követően 1925. január 1-jei dátummal új nyitómérleget és vagyontárgyat vetettek fel a gyárral. Ez a korábbi, ismétlődő leltárhoz annyiiban különbözik, hogy a nagy és megnövekedett értékű telek és épületek újraértékelésénél már nem csak az eredeti beruházást, a hozzáadott értékeket és az avulást vették figyelembe, hanem az adott forgalmi és helyi értékvizonyokat is.¹⁸

A problémák, a kismértékű visszaesés ellenére a vállalat termelése 1925-ben már mintegy 20%-kal meghaladta az 1923. évit. Továbbra is az öntöde tartotta el lényegében a vállalkozást, annak ellenére, hogy termelésében jelentős mértékű változtatásokat hajtottak végre. Termelése 1924-ben 1854 tonnányi volt, ezen belül meglehetősen hullámzó havi teljesítményekkel. Átlagosan havi 120 tonna öntvényt állítottak elő, ebből a mennyiségből a műhelyek kb. 40–50 tonnát dolgoztak fel, a fennmaradó hányad nyers (kokillla) és béröntvény volt. Az ekkor kidolgozott – a gyári termelés szinte minden területét érintő – bővítési program az öntöde termelési kapacitását havi 350 tonnára szándékozott növelni azzal, hogy a felújítás után a termékből a gép- és vasszerkezeti műhelyek már 115 tonnát dolgoznának fel megmunkált és szerelt öntvényként.

A fejlesztési programot felújításnak tervezték, azaz az átépítések és bővítések alatt az egyes üzemszerek nem, vagy csak rövid leállásokra kényszerültek volna. A beruházás súlypontja az öntöde jelentős mértékű kibővítése volt, s a hozzátartozó gépformázó kapacitást az addigi havi kb. 70 tonnáról – követve az öntvénygyártó-kapacitás növekedését – 200-ra kívánták növelni. Új kupolókemence építése nem állott a tervekben, azaz a termelés növekedésének nagy hányadát a kiszolgáló- és segédüzemi kapacitások nagymértékű

emelésétől (ami jelentős technológiai fejlesztéssel járt együtt) várták. Az építkezések szerkezeteit, a műhelyek berendezési és egyéb eszközeit, berendezéseit és szerszámaikat a gyár saját kivitelben szándékozta elkészíteni, s ezért a tervezők már 1924-ben intenzíven foglalkoztak a bővítési program terveinek elkészítésén.¹⁹ A nehézszerkezeti műhely korszerű felszerelésével igényesebb vasszerkezeti munkák végzését, valamint az új gyártmányként meghonosítani kívánt kályhagyártás egy részét is ide tervezték. Nagy üzleti lehetőséget látott a cég vezetése az ún. folytonőgő kályhák gyártásának bevezetésében, mivel e termékeket néhány kisiparost és a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt.-ot leszámítva senki nem állította elő gyári tömegáruként. Az ország szükséglete e kályhatípusból mintegy évi 50 vagon volt, s ezt elsősorban német importból biztosították. A termék gyártására – mivel a tervezett fejlesztésekkel együtt minden szükséges feltétel rendelkezésre állott – a vállalat hosszú távra kívánt berendezkedni.

A termékváltás másik megcélzott nagyobb termékcsoportja az öntöttvasból készült ún. angol csőféslesek voltak, amelyeket idehaza egyedárusként a fővárosi Ulrich B. J. cég forgalmazott, teljes eladásra szánt mennyiségét importálva. Belföldi konkurenciától nem tartva évi 600 tonnás gyártási minimummal számoltak e cikkekből.

A tervbe vett és 1925-ben meg is indult rekonstrukció és bővítés gyorsabb befejezése, a termékskála kiszélesítése érdekében újabb tőkék bevonása vált szükségessé. A korona végül már vágtató inflációja a kezdeti élénkítő hatás ellenkezőjére váltott át és a társasági alaptőke egy részének felmorzsolását is okozta. A pengőértékre történt áttérés a részvények kicserélésével járt együtt, az alaptőkét pengőben kellett megállapítani. A forgalomban volt 90 ezer darab 200 koronás részvényt harmadára összevonták és minden három régi részvényt egy új, tíz pengő névértékű részvényre cserélték ki. Így az Oetl-féle részvénytársaság alaptőkéje 1925 elején a 30 ezer darab részvény által megtestesített 300 ezer pengőből állott.

Igen rövid idő alatt kiderült viszont, hogy ezen összeg nem elegendő az inflációs veszteség mellett a megkezdett beruházások folytatására és befejezésére, így rövidesen, már 1926 áprilisában a társasági alaptőkét 150 ezer pengővel meg kívánták emelni. A szabályszerű, a korábbiakkal teljesen azonos módon végrehajtani tervezett és a társasági vezetés által beterjesztett tőkeemelési javaslatot végül is a közgyűlés – valamilyen oknál fogva – meg sem tárgyalta, s véghezvitelére csak két esztendő múlva került sor.

Az öntődei rekonstrukció 1925 folyamán döntően elkészült, s a következő évben már a gyártásba vett új termékek adták a termelés nagyobbik hányadát. A részvénytársaság megalapításától öt esztendő kellett ahhoz, hogy a gyár, a termelés megközelítse a világháború előtti szintjét. Az első évek válságából sikerült kilábalni a vállalatnak s 1925 végére úgy stabilizálódnia, hogy az éppen befejezett öntődei rekonstrukciójával az általános fellendülés haszonélvezője lehessen.

b) A fellendülés időszaka

Az Oetl-gyárnak azokban az években sikerült a termelési kapacitását visszaállítania, amikor a hazai vas-, fém- és gépipar nagyobbik hányadában ugyanez a folyamat lezajlott. A gazdaság egészében még általános volt a beruházások visszaesése, a foglalkoztatás csökkenése, a termelés stagnálása vagy visszaesése a világháborút megelőző időszakhoz képest. Az 1920-as évek derekán kibontakozó konjunktúra a nehéziparban is azonban zömmel a már meglévő kapacitások mind nagyobb részének kihasználását eredményezte, kevés számú volt az a cég, amely a visszaesés és a pangás időszakát, esetleg az inflációban rejlő lehetőségeket termelésnövelő beruházásokra, a termékszerkezet átalakítására használta fel.²⁰ Az Oetl-féle cégnek a gazdaság egészéhez, de a vasipari ágazatokhoz képest is valamivel hamarabb sike-

rült a termelését expanziós irányba fordítani, kilábalni a legnagyobb nehézségekből. A gyár számára az 1926-os év egyértelműen egy felfelé ívelő – ám igen rövid – periódus kezdetét jelentette. Ez évben a foglalkoztatás mértéke már kielégítőnek volt mondható az éves szinten teljesített 302 üzemi munkanappal, ami jelentősen felülmúlta az előző évek foglalkoztatottságát.

A termelésemelkedést leginkább a megnövekedett termelőkapacitását egyre jobban kihasználni képes öntöde eredményezte, de mellette a vasszerkezeti üzemágnak is sikerült a korábbiaknál több munkát szerezni, köszönhetően a pezsdülő beruházási tevékenységnek. Az üzemrész munkával történő ellátása érdekében a legkülönbözőbb, zömmel nem a legnagyobb hasznot hozó egyedi kivitelezésű munkákat tudtak csak szerezni, így többek között továbbra is kivitelezői maradtak a cukorgyári építési munkáknak, elsősorban is az óbudai Leipziger Vilmos Szesz- és Cukorgyára Rt. üzem bővítésének. De részt vett a vállalat a sertésvágóhid rekonstrukciós munkáiban, iskolai tornaterem-szerkezetek kivitelezésében, így vállalta el a Zeneművészeti Főiskola nagytermének pódium vasszerkezeti munkáit, a Keleti-pályaudvari perontető elkészítését.²¹

A fellendülés a gépgyártási ágazatban általánossá vált, ami elsősorban a kereslet élénkülésében mutatkozott meg leginkább, de jelentős ellene ható tényező maradt a most már a piaci viszonyok következtében alacsony eladási, ill. vállalási árszerkezet. A társaság vezetése a beruházások és a fővárosi építkezések fellendülésében bízva növelte az anyag- és árukészleteket is, számítva a következő év(ek)ben jelentkező nagyobb keresletre. Míg az 1925-ös év zárómérlegében a készletek értéke mintegy 134 ezer pengőt tett ki, egy évvel később már 207 ezerre nőtték.

Az 1926-os esztendő a gyár termelésében a 3000 tonnás határ átlépését hozta, ami egyben azt is jelentette, hogy az előző évhez képest sikerült a termelést közel a kétszeresére emelni. A növekmény tetemesebb része az öntödei termelés felfutásából eredt, mivel a vasszerkezeti és egyéb árúgyártás a növekedésnek csak 13%-át adta.

A gyár tovább fokozta a magasabb technológiai felkészültséget megkívánó, ill. a magasabb szinten feldolgozott termékei részarányát, s az öntöttvas cső- és csatornázási árúk, kályhák és alkatrészek gyártásának növelésével egyidőben zománcozott termékekkel, szaniter árúkkal bővítette ki termékei körét, noha szinte ugyanekkor hagytak fel a háború után kapacitáskihasználás érdekében kezdett mezőgazdasági eszközök és gépek gyártásával.

*A termelés összmenyisége a következőképpen alakult 1923 és 1928 között:*²²

Termelt áruk (tonna)	1923	1924	1925	1926	1927	1928
megmunkált nyersöntvény	85	149,8	–	–	–	–
mérlegsúly	90	77,4	–	–	200	106,2
vaskályha és alkatrész	60	40,6	–	–	–	–
kommersz (kereske- delmi) öntvény	160	221,2	302	336,8	232,9	481,2
béröntés	285	413,3	–	–	320,4	474,7
csövek és csatorná- zási öntvény	200	280	–	–	–	–
fűrdőkályha	70	43,3	–	–	–	144,8
kokillák	420	431,2	230	873,3	825,4	1043,1
vasszerkezet	53	208	128	278,5	684,9	1045,5

Termelt áruk (tonna)	1923	1924	1925	1926	1927	1928
karikás kályhák	–	–	185	261,4	177,8	162
öntöttvas nyomó- csövek	–	–	83,5	331,1	–	–
öntöttvas lefolyó- csövek	–	–	234	446	–	–
nyersöntvény folyton- égyő kályhához	–	–	183,5	310,7	353,3	490,4
csatornázási öntvények	–	–	51	56,8	55,2	67,7
nyersöntvény idegen modellek után	–	–	322,3	358,6	–	–
zománcozott egészség- ügyi áruk	–	–	–	58,4	62	83,7
ívlámpa oszlopok	–	–	–	–	58	–
egyes lefolyócső	–	–	–	–	326,3	477,7
lefolyó idom	–	–	–	–	21	55,7
drainage (vízelvezető) cső	–	–	–	–	300,9	286,3
nyomócső	–	–	–	–	185	–
falkötő	–	–	–	–	67,8	34,9
nyomócső idom	–	–	–	–	–	4,3
mérlegalkatrészek	–	–	–	–	–	50,5
szerelt áruk	–	–	–	–	–	5,8
Összesen (tonna)	1423,0	1864,8	1719,3	3311,6	3874,4	5014,5
gazdasági gépek (darab)	350	232	–	–	–	–

A gyár – mint láttuk – 1926-tól folyamatosan növelte a termelését, noha azt éppen ebben az évben jelentősen befolyásolta a kulcsmunkásoknak tekintett öntők hathetes sztrájkja. Ennek ellenére az üzletmenetet megfelelőnek, felfelé ívelőnek ítélte meg a vállalatvezetés, s a további fellendülésben bízva fenntartották, sőt bizonyos termékcsoportok esetében még növelték is a piacra dobható készleteket. A termelés bővítését szolgáló gépi berendezés beállítására ebben az évben nem került sor, az 1926-os nagy fejlesztés – 7 öntődei formázógép, 4-4 esztergapad és csiszológép, 1-1 csavarvágógép és vasgyalú, valamint 2 db pneumatikus formázógép termelésbe állítása – után a termelés növelését a gyártási kapacitások jobb hatásfokú kihasználásával, a munka intenzitásának emelésével, a jobb szervezéssel kívánták elérni.

A továbblépéshez, valamint új termékek gyártásának zökkenőmentes beindításához a gyárnak sürgetően jelentősebb tőkére volt szüksége. Ezt jelzi hitelezőinek egyfelől igen magas száma, valamint a felvett hitelek ugrásszerű emelkedése, ami egyre inkább eltávolodott az 1925-ben még nagyjából egyensúlyban lévő adósok számával és a kintlévőségek nagyságával. Az 1926-ban elmaradt tőkeemelés nem lehetett tovább elodáztatni, s két évvel a tervezettek után, az 1928. április 28-i rendes közgyűlésén döntött a részvénytársaság a 300 ezer pengős alaptőkének 450 ezer pengőre történő felemeléséről. A kibocsátott 15 ezer darab tíz pengő névértékű, bemutatóra szóló részvényt 12 pengős árfolyamon adták a korábbi részvényeseknek, s a befizetések után keletkezett 30 ezer pengő felpénzt a társaság tartalékszám-

lájára helyezték el.²³ A társasági alaptőke nagyságát tekintve a maga 450 ezer pengős alaptőkéjével az Oetl-féle Rt. a hazai vas- és gépipari cégek utolsó harmadában foglalhatott helyet, a Hitelbank érdekeltiségébe tartozó hasonló kilenc cég közül 1929-ben a legutolsó volt.²⁴

Az alaptőke felemelésével megnövekedett forgótőke pezdítőleg hatott a gyár forgalmára, nőtt a termelés az öntödében, de a vasszerkezeti gyártásban is. Hatása leginkább az önköltségcsökkenésben mutatkozott meg leginkább, mivel az üzemi rezsiköltségek arányosabban lettek feloszthatók a különböző gyártási ágazatokra. Az egyes termékek kedvezőbb árajánlattal jelenhettek meg a piacon, s az erős árversenyben ez a talpon maradást biztosíthatta. Jelentős áldozatokat hoztak ugyanekkor az exportpiacok felkutatására, árucikkeik külföldi elhelyezésére, s 1928-ban már lebonyolíthatta a vállalat az első világáborút követően az első sikeres exportüzletét.

A világ gazdaságában 1929-ben bekövetkezett válság a hazai iparban, a termelési eszközöket gyártó iparágakban, s így termézszerűleg az Oetl-gyárban is éreztette alapvető változásokat okozó hatását. Az 1929-es esztendő az előző két évhez hasonlóan indult, s a termelés további növekedésével, az értékesítés és az export emelkedésével számoltak. Az év nagyobbik felének foglalkoztatottsága is kielégítő volt, de már a második félév kezdetén felfigyeltek a belföldi piac felvevőkéességének csökkenésére, ami az idő előrehaladtával csak tovább esett. Ellensúlyozására igyekeztek a már előző évben sikeres exportot fokozni, s a belső piaci árcsökkenést vele semlegesíteni. A külpiazi forgalmat sikerült is növelni, ráadásul – mivel egy sor termékkel nemzetközi megállapodáshoz csatlakozott a gyár – a korábbiaknál kedvezőbb árbevételrel.

Minden pillanatnyi kedvező pozíció kiharcolása ellenére a gyár eladhatatlan készletei magasra növekedtek és az évvégi mérleg *vagyon* oldalán közel félmillió pengőre rúgtak, ami a teljes vagyonszámla 27%-ának felelt meg, de az éves forgalommal összevetve elérte annak is a 20%-át.²⁵

Az 1929. évi termelésről a statisztikai adatok hiánya miatt adatokkal nem rendelkezünk, mivel az 1923-tól 1948-ig tartó és meglévő gyáripari statisztikai jelentés-sorozatból egyedül ennek az évnek a kérdőíve hiányzik. Az bizonyos, hogy a részvénytársaság nyereséggel – alig valamivel kisebb az előző évinél – zárta a válságba torkoló esztendőt.

Az 1926-tól tartó, az előző periódusnál jóval kedvezőbb gazdasági, termelési és értékesítési viszonyokat a vállalat és vezetése jól használta ki. Az öntödei rekonstrukció befejeződésével nem csak a termékek mennyiségét növelte jelentős mértékben, hanem a technológiai feltételek javulását a gyártási profil átrendezésére használták fel. Új termékekkel jelentkeztek a piacon, s azokat az árharok ellenére is jól tudták értékesíteni. A különböző kartellgegyezmények nyomán megszerzett öntöttvascső-gyártás, majd a kályhaöntvények biztosan eladható termékeket jelentettek, s ráadásul belföldi versenytársakkal e téren nem, vagy alig kellett számolni.

Az 1920-as évek második felétől gyártotta a cég előbb az amerikai rendszerű „Unio” márkanevű folytonégy kályhát, majd 1927-ben megtervezték az „Oetl-féle szabadalmaztatott kétaknás kályhá”-t, amely típusféleség legjelentősebb hazai gyártójává váltak. 1928-ban kötöttek kizárólagos gyártási és felhasználói jogot Thomka Zoltán 1927-ben szabadalmaztatott sinvándorlást gátló szerkezetére, de gyártására vizsgált korszakunkban már nem került sor.²⁶ Egy már korábban is gyártott terméknek, a kokilláknak új technológiai módszerrel történő gyártásáról kötött a vállalat megállapodást a werfeni Eisenwerk Sulzau céggel.²⁷ E megállapodás birtokában jutott a cégvezetés újabb megegyezésre a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-gal, hogy a vasmű kokillaszükségletének a felét Oetl-gyártmányú, a werfeni gyártási eljárás alapján készülő kokillákkal fogja fedezni.

c) Kartellek, egyezmények, értékesítés, nyereség

A részvénytársasági átalakulást követő évtizedet egy kritikus helyzetből induló és csak lassan oldódó válság jellemezte, rövid, néhány évig tartó fellendüléssel a végén. Az évtized közepére világosabbá vált viszonyok, az iparban megindult lassú kibontakozás a gyárak közötti erős és egyre élesedő verseny közepette ment végbe. A termelés növelését serkentő vámrendszer bevezetése, a megrendelésekért és a meglévő piacok megtartásáért, ill. kiterjesztéséért folytatott harc kedvezett a központosító, monopolista tendenciák újbóli megjelenésének.

Az erős verseny, a meglévő pozíciók védelme arra ösztönözte az Oetl-gyár vezetését, hogy kartell-megállapodásokat kössön működési területén. Ezt tette egyrészt saját esetleges előnye megtartása, adott helyzete védelmének biztosítása érdekében, de tette esetenként kényszerből is a hatalmasabb „társ” kényszerének engedve.

Az öntőde rekonstrukciója idején, leendő termékei védelme és piacbiztosítása érdekében 1925 végén vett részt az első kartell-egyezményében a vállalat, amikor is a szürke öntvényeket előállító öntödéek kötöttek ár- és termelőkartellt a termelés korlátozására, nivelálására, hogy ezáltal a kereslet és kínálat viszonyát a maguk javára alakítsák. A benne résztvevő 37 vállalat a szürke öntvények nagymértékű áringadozását kívánta kiküszöbölni a minimális eladási árak meghatározásával, s az árpolitika kialakítására, a szállítási- és fizetési feltételek meghatározására. A tevékenység összehangolására közösen fenntartott nyilván- tartó irodát hoztak létre. Azt nem tudjuk, hogy a szokásos hathónapos első megállapodási időt meghosszabbították-e vagy sem, de az bizonyos, hogy a kartell létrehozásában és működtetésében az Oetl-gyárnak vezető szerepe volt, mivel az együttes üléseken egyedül birtokolta a legmagasabb szavazatot.²⁸

A keretegyezményen túl a gyár kétoldalú egyezményeket is kötött, mint pl. a mosonmagyaróvári Kühne Mezőgazdasági Gépgyár Rt.-gal vízvezetéki, csatornázási és szaniter árúk gyártásának megosztásáról és kölcsönös védelméről, mivel a szerződő felek egymással szemben az éles versenyt és az „indokolatlan árrongálást” el kívánták a továbbiakban kerülni.²⁹ Hasonló szellemben kötött a termelés szabályozására egyezményt a gyár a MÁVAG-gal 1926 decemberében a számára igen fontos öntöttvas nyomócsövek és idomdarabjaik gyártásáról, s megállapodásban rögzítették az egymás közötti termelés arányát, a termelhető mennyiségeket. A megállapodás azonban igen rövid ideig maradt életben, ugyanis az Oetl-gyár az igen magasnak tekinthető 96 ezer pengős kártérítés fejében lemondott a nevezett termékek gyártásáról szerződéses társa javára.³⁰ A jelentősen kisebb és gyengébb pozíciójú cégnek ez sikeres akciót jelentett, arról nem is szólva, hogy a termékekről történt lemondásával felszabadult kapacitását más termékek gazdaságos előállítására használhatta fel.

A nyomócsövek gyártásáról történt lemondás jól jött a vállalatnak, mivel a más típusú öntöttvas csőgyártmányok Magyarországon történő eladására ugyanakkor kötöttek gyártás-megosztási és a közösen fenntartott irodán keresztül értékesítési egyezményt a Friedrich Siemens Művek Vasöntő és Hőtechnikai Gyár Rt.-gal. Egyezségükben célul tűzték ki, hogy a hazai egyedárús Ulrich B. J. nagykereskedő cég ebbéli forgalmának 55%-át megszerezzék az addigi egyedüli gyártó Hirsch és Frank Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. ellenében. A többévre kötött megállapodást egy év múlva felmondták, mivel a két gyár az addig ellenfélnek minősült társasággal és a Kecskeméti Gépgyár Rt.-gal (Bp.) megalapította a korábban híres-hirhedt Magyar Lefolyó- és Drainagecső Egyezményt a termékek teljes hazai piacának megszerzésére és a hasonló öntvényeket új csőgyárában előállítani kívánó Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. visszaszorítására. A belföldi piac rövidesen szűknek bizonyult és az ottani kedvezőbb értékesítési lehetőségek is a külföldi piacok (Ausztria, Bulgária,

Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, Románia) felé fordították a kartellt. Tevékenységük sikerét jelzi, hogy a csepei gyáróriás feladva a kíméletlen harcot 1930-ban csatlakozott a kartell-hez.³¹

Az öntöttvas termékek termelése területén megkötött kartellegyezmények a gyár öntődei kapacitás-kihasználásában, új gyártmányok bevezetésében rendkívül fontos szerepet játszottak. A közel egy évtizedig a vállalat termelési önköltségének terhei jelentős hányadát viselő öntőde így tudott az élesedő piaci viszonyok között is rentabilisan termelni.

Az említett egyezmények mellett a gyár éppen a munkával leggyengébben ellátott vasszerkezet-gyártást is igyekezett – éppen a gyengesége által megkívánt védelme érdekében – valamilyen piacszabályozó kartellszerződés keretein belül tudni. A lényegében a világháború vége óta pangó ágazat legjelentősebb hazai gyárai hasonló céllal kötöttek 1928-ban egyezményt a Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon és Hajógyár Rt. vezetésével és a kartellhez az Oetl-gyár azonnal csatlakozott. Az egyezmény fontos célja az állami megrendeléseknél sok tekintetben monopolhelyzetben lévő és a piacot addig uraló MÁVAG egyeduralmának megtörése volt. A nyolc legnagyobb hazai gyártó cég a következők szerint osztotta fel a belföldi megrendelésű nehézvasszerkezeti munkák gyártását, szerelését és javítását:³²

Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon és Hajógyár Rt.	41,00%
Magyar Waggon és Gépgyár Rt.	14,89%
Oetl Antal Vasöntőde és Gépgyár Rt.	9,46%
Márkus Lajos Vasszerkezeti Gyár Rt.	9,46%
Magyar Vegyipari Gépgyár Rt.	6,38%
Fodor Béla és Fia Vasszerkezeti Gyár	6,27%
Haas és Somogyi Speciális Üveg, Vasszerkezetek Gyára Rt.	6,27%
Lepter János Vasszerkezeti és Vasárúgyár Rt.	6,27%

Az egyezmény által biztosított közel 10%-os részesedés meglehetősen jelentős megrendelések teljesítését követelte meg a gyártól, de ezzel jutott érdemi munkához a már megszűntetésre javasolt vasszerkezeti ágazat. Az egyezményben való részvétel ideje alatt (1931 júliusáig) a gyár jelentősen a megállapított részesedési kvótája felett teljesített vasszerkezet-építési feladatokat.

A vizsgált, alig évtizednyi időszakunkban a gyár termelésének vizsgálata mellett fontos kérdés a termelési érték, az eladás, a forgalom legalább vázlatos áttekintése is. A korona pénznem már említett inflálódása következtében a statisztikákban jelentkező eladási és forgalmi értékek tulajdonképpen nem valósak, hiszen csak pl. 1923–24-ben a gyár termelésének pangása mellett a forgalom „értéke” az éppen adott árak figyelembe vételével mintegy az ötszörösére növekedett. Sokkal valósabb képet kapunk, ha az eladás és forgalom értéktömegét, annak növekedését a termelés bővülésével vetjük össze:

Év	A forgalom értéke (korona-pengő)	Forgalom- növekedés, %	Termelés- növekedés, %
1923	1 568 140 000 K	–	–
1924	10 860 400 000 K	592,6	31,0

Év	A forgalom értéke (korona-pengő)	Forgalom- növekedés, %	Termelés- növekedés, %
1925	11 118 205 023 K	10,2	-7,8
1926	21 034 507 798 K azaz 1 658 516 P	89,2	92,6
1927	1 960 846 P	18,2	17,0
1928	2 501 305 P	27,5	29,4
1929	2 408 707 P	-3,7	*

*= nincsen adat

Az értékesített árúk mennyiségi növekedése kisebb-nagyobb eltéréssel követi a termelést. Az 1929 közepén jelzett forgalomvisszaesés az év végéig az előző évhez képest már 3,7%-os csökkenést okozott, mintegy érzékeny mutatójául a gazdasági válság bekövetkeztének.

A gyár termékeit elsősorban belföldön értékesítették, több olyan esztendő volt, amikor exportkiszállítás nem is történt. A vevőkör rendkívül széles volt, s az állami megrendelésektől kezdve a legkisebb igényrel jelentkezőket is igyekeztek kielégíteni. Így pl. 1928-ban a legjelentősebb vevők közé tartoztak Budapest Főváros Elektromos Művei, a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt., a M.kir. Posta Igazgatóság, a „Hangya” Szövetkezet, a MÁVAG stb.

Az első kilenc legnagyobb vevő az összes forgalomból mintegy 22%-kal részesedett, a jelentősen nagyobb hányadon többszáz vevő és megrendelő osztozott.

A vevők között ebben az évben szép számmal találtak külföldi cégek annak ellenére, hogy a gyár exportja általában igencsak szerény volt, az összes eladásoknak az egy százalékát sem tette ki. A nevezetes esztendőben a külföldi eladások az évi forgalom 8,3%-át adták, mintegy jelzésül a sikeres piacutatásnak, a kartellek piacbiztosító szerepének. 1928-ban a magyar vas- és gépipar hagyományos piacterületére – nagyság szerinti sorrendben Ausztriába, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba, Csehszlovákiába, Romániába és Törökországba bonyolított le a vállalat sikeres exportot, zömmel öntöttvas csötermékekből.³³

Amennyiben igyekezett a vállalat az 1920-as évek közepén a különböző kartellekben résztvenni, ugyanúgy próbálkozott az egyezményeken kívüli termékei számára eladási egyedárusságot szerezni. Ekkor még elsősorban a belföldi forgalomba hozatali jogot igyekezett egyes kereskedőkkel, cégekkel biztosítani. Így kötött pl. 1929-ben az „Unio”-rendszerű amerikai folytonégő kályháira kizárólagos eladási jogot biztosító szerződést Wilcsek Gyula kályhakereskedővel (aki az Andrássy út 9. sz. alatti telephelyén már korábban is árusított Oetl-gyártmányú kályhákat), majd rövid úton meg is vette a vállalat az üzletet. Hasonló megállapodásokat elsősorban a kályhák forgalmazására kötöttek, bár több üzletet már nem vásároltak meg.

Az értékesítés 1929-ig különösebb gondot nem okozott, a gyár a felvett rendelésekre közvetlenül termelt, készárú készlete jelentéktelen volt. A termelés mennyiségi növekedése eredményeképpen 1928-ban növekedtek meg először jelentékenyebben a készletek, s emiatt, de a részleges piaci pénzhány miatt is a termékek elhelyezése érdekében egyre jelentősebbek lettek a hitelre történt eladások. A vállalat igen óvatos hitelezőnek számított, s a nagyszámú adósának tetemes hátraléka sem sodorta a céget a csőd szélére, még a válság kibontakozása idején sem.

Az általánosan elégtelen pénzforgalom miatt a vállalat is a hitelfelvétel eszközához nyúlt annak ellenére, hogy ezt korábban alig tette meg, elsősorban mind a Nemzeti Bank, mind pedig az egyéb bankok magas kamatlábai miatt. A megnövekedett hitel igény kielégítésére a világválság előestéjén, 1929-ben a társaság 140 ezer dolláros hitelt vett fel az 1928-ban létesített Országos Magyar Ipari Jelzálogintézetnél. Az Intézet az angol és az amerikai pénzpiacra elhelyezett részvényeiért befolyt 4,6 millió dollárjából 43 ipari vállalatnak – közte 16 vas- és fémipari cégnek – folyósított hosszúlejáratú hitelt.³⁴ Az Oetl-cég a „dollár számlá”-ját a már hagyományos pénzintézetének számító Magyar Általános Hitelbank érdekelt-ségéhez tartozó „Hermes” Magyar Általános Váltóüzlet Rt.-gal bonyolította.³⁵

A hitelfelvétel nem mentőöv gyanánt szolgált, sokkalta inkább a vállalati meghitelezések ellentételezését. Az évvégi mérlegekben kimutatott netto üzleti eredmény még a válságosabb időkben is nyereséget jelentett. Az egyes üzemsrészek és gyártási területek nem teljesértékű foglalkoztatása következtében azonban hiába tudott a gyár évről évre termelés- és forgalomnövekedést kimutatni, az önköltségek nem elégséges csökkentése, a termelékenységek nem eléggé mérhető emelkedése eredőjeként az elért nyereségek mértéke mindenkor jelentősen alatta maradt a forgalomnövekedésnek.³⁶

Év	Nyereség		Növekedés %
1920	753 168	korona	–
1921	1 083 895	”	36,5
1922	1 704 521	”	57,2
1923	17 346 856	”	917,5
1924	36 753 638	”	11,9
1925	38 775	pengő	–
1926	39 397	”	1,6
1927	38 775		–1,6
1928	48 948		26,2
1929	44 880		–8,3

Az 1920 és 1924 közötti évek rohamosan növekvő nyereségeit az infláció „okozta”, ezeknél valószínűbb értékek és nagyságok adódtak 1925-öt követően, amikor a mérleget már pengő értéken kellett a vállalatnak megadni. A stabilizálódás, a felfelé ívelő rövid időszak azonban inkább a termelésben és annak növekedésében mutatható ki, semmint a tiszta üzleti nyereségben. Jelentősebb nyereséget csak 1928-ban számolhatott el magának a vállalat, amikor is az 26,2%-kal növekedett, az előző évi áthozattal együtt. A válságot hozó 1929-es év nyeresége a megtett intézkedések ellenére is csökkenést mutat, elsősorban az eladási árak lemorzsolódásának köszönhetően.

Az 1920-ban részvénytársasággá átszervezett családi vállalkozás üzleti nyereségének egy részét az éves rendes közgyűlésen meghatározott százalékarány szerinti osztalékként fizette ki a részvénytulajdonosoknak. Mivel az évtizednyi időszakban minden üzleti évet nyereséggel zártak, a részvényekre minden alkalommal – változó mértékben – fizettek osztalékot.

Év	Osztalék	Egy részvényre	
1920	6%	12,00	korona
1921	8%	16,00	”
1922	15%	30,00	”
1923	60%	120,00	”
1924	150%	300,00	”
1925-től	5%	–,50	fillér

Az 1924-ig fizetett osztalékok látványos növekedése az inflációt takarta, az 1924. évi 300 koronás osztalék 1920-ban talán ha két koronát ért volna. A stabil pénznemtől tértek át a rendszeressé vált 5%-os osztaléokra, ami egyébként az igazgatósági tagok jutalékával azonos nagyságú volt.

A részvényesek köre 1920 és 1929 között alig változott, számottevően nem bővült, a részvényeket nagyjából azonos körben birtokolták. Az új részvénykibocsátásokkal sem növelték a tulajdonosok számát, s a részvényesek körébe a családi, rokoni és baráti részvényátadásokon kívül csak a gyár és a részvénytársaság vezetői közé újonnan bekerültek – általában a bankok és pénzintézetek képviselőit, netán néhány kijárót – vonták be. Soha nem közöltek a részvényesek számáról teljeskörű adatot, a közgyűléseken megjelent többnyire 20–30 részvényes és az általuk birtokolt részvények mennyiségéből következtethetünk mintegy 60–70 főre.

A társaság irányítása a legnagyobb részvénytulajdonosok – Oetl Aladár, Oetl Aladárné, br. Ullmann György, dr. Oetl-Pálffy Dénes, dr. Perényi István, Gutzjahr Mihály, dr. Bíró Pál és sorolhatnánk tovább – kezében volt, akik egyenként is több ezer részvénnel rendelkeztek. 1929-ben az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. igazgatósága csak öt tagból állott (Oetl Aladár elnök, dr. Oetl-Pálffy Dénes, Bíró Leó, dr. Perényi István és br. Ullmann György), felügyelőbizottsága három főt számlált (Paksi Jenő, Pálmai Andor és br. Jeszenszky Miklós), míg a céget hivatalosan Otta Oszkár és dr. Wilcsek Jenő cégvezetők jegyezték, egyben utóbbiak látták el a vállalat és a gyár tényleges irányítását.³⁷

2. Az elhúzódó válság évei (1929–1938)

a) A gazdasági válság hatása a gyár termelésére

Az 1920-as évek második felének gazdasági konszolidációját, a világháború utáni első fel lendülését megszakította az 1929-es nagy világgazdasági válság. Az első jeleket – a túltermelést jelző áresést – már 1929 során megfigyelték, ám ezeket még elfedte a termelés még mindig tartó emelkedése. Ezt követően aztán a termelés hatalmas mértékkel esett vissza.³⁸ Az iparban, annak minden ágazatában igen gyors volt a hanyatlás, s 1930-tól gyárak, vállalatok és társaságok sora szüntette be a működését az ezzel járó minden következménnyel egyetemben.

A termelés azokban az ágazatokban esett vissza a legerősebben, amelyek közelebb álltak az alapanyagok termeléséhez, a termelőeszközök gyártásához. A gyáripar egészének termeléscsökkenése az 1933-as mélypontjáig tartott, bár ágazatonként és vállalatcsoportonként más és más volt a válságból történő kilábalás kezdetének időpontja. A válság a bányászati

ágazatok mellett a vas- és a fémipart, valamint a gépipart érintette a legerőteljesebben. Ezen ágazatoknak a fővárosban történt koncentrációja következtében nyilvánvalóan a termelés csökkenés az országos átlagnál is nagyobb léptékű volt, s az említett 1929–1933 közötti időszak alatt a termelés az egyharmadára esett vissza. Az 1930-as évtized közepétől éppen ezen ágazatok legnagyobb vállalatainál – elsősorban a hadfelszerelést gyártók között – jelentős fellendülés kezdődött, s többségük termelése 1938-ban már meg is haladta a válság előtti szintjét.³⁹

A gépipar területén is elsősorban a legjelentősebb vállalatok részesültek a válságból történő kilábalásban jelentős szerepet játszott közvetlen katonai megrendelésekből, de a közép- és kisüzemek zömmel csak közvetett módon tudtak ebbe bekapcsolódni. Kibontakozásuknak ez ugyan nem volt alapfeltétele, de annak gyorsaságát és dinamizmusát jelentős mértékben befolyásolta. Az Oetl-féle vállalat is ezen utóbbiak közé tartozva csak hosszú idő után tudta termelését újjászervezni, s 1938-ra sem volt képes a válság előtti szintet elérni. Ugyanakkor pedig a gépipari vállalatok többségének termelése a válság előtti mutatóit már meghaladta.

Az 1929 második felében keresletcsökkenéssel jelentkezett válság az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt.-ot is alapjaiban rendítette meg olyannyira, hogy kilábalása a gépipar egészéhez képest is több éves késéssel történt meg, a termelés még 1938-ban is jócskán alatta maradt a válságot megelőzőknek. A válság jelentősen visszavetette a gyár termelését és az ehhez kapcsolódó forgalmát. Az 1928. évben elért 5014,5 tonnás termelési csúcstól 43%-kal maradt el az 1930-as termelése, s az 1932-ben bekövetkezett mélyponton a viszonyítási év termékmennyiségének mindössze 35%-át tudták előállítani. Az 1928-as esztendő adataihoz képest a válság alatti években a gyár termelése és üzemi kapacitáskihasználtsága a következő szám adatok szerint alakultak:

Év	Termelés %	Kihasznátság %
		1928 = 100
1928	100,0	100,0
1930	56,0	60,0
1931	63,4	60,0
1932	34,9	40,0
1933	49,0	45,0
1934	58,3	53,0
1935	46,9	51,0
1936	70,8	70,0
1937	80,0	75,0
1938	76,0	75,0

Az Oetl-gyár termékskálája jelentékenyen kiszélesedett ezekben az esztendőkhöz, s az első világháborút követő néhány esztendőhöz hasonlóan minden elvégezhető munkát elvállaltak a termelőkapacitások minél jobb kihasználása érdekében. Kereslet hiánya miatt mindössze a mérlegalkatrészek és a különféle mérlegrészek, a rövid ideig gyártott háztartási és zománc-áru-féleségek gyártása szűnt meg, de a kereslet alábbhagyásával a kereskedelmi vasárúkat és a falkötővasakat sem gyártották tovább. Néhány rövid ideig előállított termék színesítette ugyan a palettát, de általában csökkent a hagyományos terméknek számító amerikai

rendszerű kályhák és a kályhaöntvények gyártása, s visszaesett a jelentősebb építkezések és beruházások csökkenése, ill. leállása miatt a vasszerkezetek gyártása is.

Pótlásukban nagy szerepe lett az öntöttvas kályhák és a vasúti felépítményi anyagként szereplő sínvándorlást gátló készülékek s átmenetileg az ugyancsak vasúti féktuskók gyártásának. Az új termékek keresése kapcsán jelentősen megnőtt a gyári tervezőrésszeg ajánlati tevékenysége. Nem megrendelt, hanem a kockázat terhére megvalósítani kívánt termékek tervei születtek ekkor, az 50 m³-es vasszerkezetű víztoronytól kezdve, a tartályokon át a legkülönbözőbb fémszerkezetű építményekig. A jelentősen csökkent vasszerkezeti gyártásban sikerült néhány nagyobb megrendelést szerezni, s készítette el a gyár a svábhegyi siugrosánc vasvázát, a péti nitrogéngyár és a zagyvapálfalvi üveggyár különböző épületeinek vasszerkezeteit.⁴⁰

A legnagyobb visszaesés az öntődei termelésben történt. A csökkenő kokillagyártás következtében keletkezett nagy kapacitásfelesleget új termékekkel igyekeztek legalább csökkenteni, s a már 1928 óta a vállalat tulajdonában lévő sínvándorlást gátló berendezés gyártási jogának birtokában mindent elkövetett a vállalatvezetés, hogy jelentősebb megrendelést szerezzen.

A Thomka Zoltán feltalálótól megvett szabadalom alapján gyártott Oetl-Thomka-féle készülékből 1928-tól adott át a gyár a MÁV-nak mintegy 70 ezer darabot kipróbálás céljából. A bevált készülék előnyeinek biztos tudatában 1931 februárjában egymillió darab legyártását ajánlották fel az államvasútaknak. A nem akármilyen üzlet elnyerése érdekében a vállalat minden érdemi kapcsolatát igyekezett latba vetni, elsősorban a Hitelbankon keresztül. A kijárási eredményességét bizonyítja, hogy alig két hónapon belül a MÁV Igazgatósága félmillió darabot rendelt a nevezetes készülékből.⁴¹

Az Oetl-gyár 1931–1932. évi forgalmának mintegy 15%-át tette ki a vasúti megrendelés, de legalább ilyen fontos volt maga a tény, hogy a válság legkritikusabb időszakában sikerült állami megrendeléshez juttatni a gyárat. 1932. első feléig több mint félmillió darabot gyártottak a vasúti osztálymérnökségek számára, s egy újabb kijárási eredményeként a következő években növekvő mennyiségben szállítottak e fontos termékükből a vasútak részére.

A MÁV mellett mind a sínvándorlást gátlókból, mind pedig a különböző sín-pálya alátétlemezekből, féktuskókból jelentős vevő volt a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt. (BSZKRT) és a Budapesti Helyiérdekű Vasút (BHÉV) is. A szélesedő körű vasúti gyártmányok sorát sínalátétlemezek, mozdony féktuskók, csapágycsészék és csapágytokok, tűzrácsok, sorompóalkatrészek egészítették ki. Jelentős sikere volt a vállalatnak – és a termelés jelentős tételét alkották 1933–1934-ben – a BSZKRT egy szállítási kiírásának elnyerése közel 2000 darab szegecselt felsővezeték tartóoszlop legyártására. Az pedig már külön sikernek számított, hogy a megrendelést Oetl-féle szabadalmaztatott hasított U-vas tartóoszlopokból teljesíthették.

A vasszerkezeti ágazat sikerei ellensúlyozni tudták az öntődei termelés nagymérvű visszaesését. Csökkenésében jelentős szerepe volt részben az öntöttvas termékek – csövek, kályhák – iránti kereslet apadásának, de legalább ilyen súllyal esett latba a gyárban korábban hagyományos kohászati kokillagyártás csökkenése, majd rövid időre történt teljes leállása a nagy kohászati üzemek (Rimamurányi Vasmű, diósgyőri állami vasgyár) rendeléseinek elmaradásával.⁴² A rövidesen megindult fegyverkezési programból történő jelentékeny részesedésük eredményeként viszont ismét és gyorsuló ütemben növelték ezirányú keresletüket, aminek köszönhetően az Oetl-gyár már 1937-ben több kokillát állított elő, mint a gazdasági válságot megelőző 1928-as esztendőben.

A vállalat termelése a gazdasági válság és az azt követő igen hosszú kilábalási időszakban a következők szerint alakult:⁴³

Termelt áruk (tonna)	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
kokillák	347,2	240,0	—	108,6	474,8	322,9	807,2	1099,1	628,1
egyenes lefolyósó	214,9	157,1	88,5	101,5	124,0	98,5	34,6	70,0	11,5
drainage-cső	49,1	22,1	21,6	26,5	36,9	54,5	47,1	70,4	80,6
karikás kályhák	191,6	44,5	70,1	144,2	136,1	132,7	106,4	82,5	107,0
fűrdőkályha alsórész	46,3	69,3	114,5	109,6	85,0	81,1	57,0	81,9	50,2
kályhaöntvény	458,6	462,4	331,8	182,0	230,9	162,6	108,5	262,1	1241,6
tűzhelyöntvény	133,8	141,7	88,5	128,8	190,7	158,4	184,2	311,3	358,7
béröntvény	329,4	529,2	166,4	157,8	246,2	369,4	485,1	554,4	537,3
zománcáru	26,9	—	—	—	—	—	—	—	—
csatormázási szerelvény	78,2	558,7	120,6	153,0	28,1	25,0	29,6	32,1	44,9
mérlegsúly	21,5	—	—	3,7	3,7	29,9	37,9	47,0	37,3
mérlegalkatrész	12,1	—	—	—	—	—	—	—	—
szerelt vasáru	7,4	2,1	2,9	—	—	—	—	—	—
amerikai rendszerű									
kályhaöntvény	195,1	27,2	68,3	37,6	48,4	5,1	14,9	12,9	15,7
„Unio” kályhák	193,7	45,9	88,2	36,1	46,3	3,5	8,3	8,8	10,1
vaszerkezet	450,9	367,6	271,8	433,6	439,3	340,9	335,0	125,7	116,9
falkötő vas	2,6	—	—	—	—	—	—	—	—
megmunkált géprész	101,3	130,0	92,0	94,9	173,6	104,9	210,0	217,6	291,4
szívandorlást gátló									
készülék	—	379,2	2,6	81,2	165,7	265,1	219,7	322,3	303,1
hegesztett csővezeték	—	—	130,0	—	—	—	—	—	—
önkezelési öntvény	—	—	92,0	93,7	140,8	97,8	209,1	263,3	291,1
nyomócső idom	—	—	—	2,9	0,3	—	—	0,8	—
tűzelőajtó	—	—	—	1,0	1,6	27,7	30,6	37,2	32,2
öntöttvas tűzhely	—	—	—	2,7	57,6	41,4	153,9	282,6	270,1
szegecselt oszlop	—	—	—	559,2	272,3	—	—	—	—
fekete gömbölyű									
kályha	—	—	—	—	14,7	10,6	12,0	18,9	48,9
zománcozott gömbölyű									
kályha	—	—	—	—	11,0	2,9	2,9	8,2	3,3
fekete négyszögletes									
kályha	—	—	—	—	16,7	11,7	—	6,3	5,2
zománcozott négyszögletes									
kályha	—	—	—	—	7,0	3,8	—	3,8	5,6
öntöttvas hajótűzhely	—	—	—	—	—	—	15,8	38,0	55,5
fektuskók	—	—	—	—	—	—	438,7	17,3	117,1
lágyöntvény	—	—	—	—	—	—	—	39,0	62,4
mozgókonyha	—	—	—	—	—	—	—	—	15,0
vasalás	—	—	—	—	—	—	—	—	98,5
Összesen (tonna)	2860,7	3137,0	1749,8	2458,7	2955,3	2350,1	3548,5	4013,5	3939,4

A világgazdasági válságból történt kilábalásban, a fellendülésben fontos szerepet kapott az Európa-szerte kibontakozó fegyverkezési és hadfelszerelési konjunktúra. A Magyarországon 1938-ban meghirdetett fegyverkezési program elsődleges haszonélvezője a nehézipar volt, a nagy katonai rendeltetésű és állami megrendelések természetesen a legnagyobb gyáraknak kedveztek. A középüzemeknek is jutott a megrendelésekből, elsősorban adott technikai felszereltségi szintük és termelési teljesítőképességük arányában. Az Oetl-gyár sem maradt ki ezek sorából, bár a termelésre ezek a megrendelések ekkor nem túl jelentős hatást gyakoroltak, kis termelőkapacitásokat foglaltak le, s az első időszakban inkább csak a gyártásra felajánlott, ill. javasolt termékek sorának tervezésével foglalkoztak.

A gyár az 1930-as évek derekán berendezkedett különféle öntési eljárásokkal szerszámarúk készítésére. Az öntődei rekonstrukció eredményeit felhasználva meghonosított ún. Graeper-eljárás segítségével a kúpolóból acélminőségű öntvényt lehetett előállítani. Ezzel az eljárással készültek a vasútfelszerelési lemezesszközök és különféle alkatrészek, a különféle szerszámarúk, a vasalások. Az eljárás sikeres bevezetésekor, az eljárással történő termelés megkezdése előtt 1936-ban a vállalat felajánlotta a Rimának, hogy kellő kompenzáció fejében három évre lemondanak az egy sor termék esetében versenyt támasztó eljárás bevezetéséről.⁴⁴ A vasmű azonban nem kívánta az eljárás meghonosítását s így az Oetl-gyár egyre nagyobb mértékben használta fel az eljárás során előállított, az acél- és lágyöntvényt, a hengerelt anyagokat helyettesíteni képes minőségi nyersanyagot.

Az öntődei rekonstrukciót kivéve a vállalat nem végzett jelentősebb építési jellegű beruházást, erre bőséges termelőkapacitási tartalékai miatt nem volt szüksége. 1937-ig változatlan maradt a gyártelepnek az 1920-as évekből örökölt energiaszolgáltatása, erőgépeinek a száma, egyedül csak az újonnan beszerzett szerszámgépek meghajtására szolgáló villanymotorok számát növelték néhány darabbal. Érdemi mértékű bővítést egyedül a termékstruktúra átalakításának előfeltételét képező gépi berendezéseknél eszközöltek. Jelentős beszerzések történtek évről évre a munka- és szerszámgépekben, értékük az évtizednyi időszakban szinte pontosan a kétszeresére emelkedett. A géppark bővítésében nem csak a terméklelétségek számának a növekedése játszott szerepet, de a gazdaságosabb termelés, az önköltségsökkentés, a magasabban feldolgozott termékek arányának a növelési igénye is. A teljesítőképesség növelésének szándéka ebben szerepet nem igen kapott, mivel a válság éveiben csökkentett létszámmal dolgozó gyár termelőképességétől jelentősen elmaradva termelt. A termelőkapacitások teljes kihasználása 365 munkás alkalmazása esetében valósult volna meg, de a gyár hosszan elhúzódó válsága utolsó éveiben – 1936-, 1937- és 1938-ban – csak mintegy 280 munkást tudott foglalkoztatni. Még 1938 első felében is redukált heti munkaidőben dolgoztak, de az év második felében már nem csak a rendes munkamenet állt vissza, hanem a megnövekedett megrendelések teljesítése érdekében a munkáslétszám növelésére is sor került.⁴⁵

b) Üzletpolitika, vállalati gazdálkodás

A túltermelésben, az értékesítési nehézségekben és az eladási árak csökkenésében megmutatkozó válság arra ösztönözte az Oetl-vállalatot, hogy továbbra is részt vegyen kartell-megállapodásokban. A piacon történő közös fellépéstől részben védelmet, részben pedig a verseny kikapcsolásával termékeik korábbi megrendelőit remélték megtartani. Az 1937-ben megkötött csökartellnak továbbra is meghatározó tagja volt, korábbi 19%-os kvótájának megtartásával. 1930 elején azonban az egyezményes társak nem tudták kivédeni a nagy piaci ellenfél, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. csatlakozási szándékát, s 14%-os részesedést átadva kibővítették az öntöttvas csövek gyártására létrehozott kartellt, ami így már viszont szinte a teljes hazai piacot lefedte.

A szürkeöntvényeket gyártók kartelljének felbomlása után a válság időszakában valószínűleg több kisebb csoportosulás jött létre a korábbi résztvevőkből. Ezek egyikében – az ún. öntöttvas-egyezményben – résztvevő vállalatok – az Oetl Antal Vasöntőde és Gépgyár Rt. mellett a váci Bodenlosz Vasöntőde, a Magyar Radiátorgyár Rt., a Budapest-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt., a kisvárdai „Vulkán” Vasöntőde és Gépgyár Rt., a csepeli Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. és a nyíregyházi Irsai és Társa Vasöntőde – ismét a kereskedelmi öntvények szabályozására szerződtek, ezen belül is elsősorban a karikás kályhák és alkatrészeik, tüzelőajtók és tűzhelyek körében.⁴⁶

A nehézszerkezetek gyártásában és szerelésében 1928-ban kötött nyolc egyezményes vállalatához a válságidőszak elején társult az ellenlábás MÁVAG, valamint a Farkas és Társa Rt. Mind az öntvénygyártásban, mind pedig a vasszerkezet-gyártásban érdekelt Oetl-gyárat érzékenyen érintette a Hofherr-Schranz, Clayton-Shutleworth Magyar Gépgyári Művek Rt.-nak az e piacokra 1930 táján tervezett betörése. A gyár vezetése megpróbált mindent megtenni az üzletmenetére rendkívül veszélyesnek ítélt Hofherr-gyárnak a piacterületről történő távoltartására. Az ebben érdekelt cégekkel együtt minden üzleti kapcsolatukat mozgósítva próbálta meg a cég ezt elérni, mintegy végső érvként hivatkozva arra, hogy a mindkét vállalatban érdekelt Hitelbanknak sincsen szüksége az üzleti afférra a válságos időszakban.⁴⁷ A probléma hátterében nyilvánvalóan a jelentékenyen kisebb alaptőkéjű Oetl-vállalat jogos félelme állott.

Termékeinek védelme mellett üzleti megfontolásokból több termékének gyártásáról is lemondott a vállalat. Így pl. 1935-ben megállapodást kötöttek a röviddel azelőtt a győri vagongyárat birtokába vett Rimamurányi Vasművel, amely akkor több gyáripari üzem megvásárlása után az Oetl-gyár nehézszerkezeti osztályának megvételét tűzte ki célul, hogy így kapcsoljon ki egy versenytársat. Az eladás helyett a társasági vezetés 1935. szeptember 1-jétől számított tíz esztendőre lemondott nehézszerkezeti gyártásának zöméről, s ezért a Rima 200 ezer pengő bánatpénzt fizetett.⁴⁸ A vasszerkezet-gyártás egyes profiljaiban tovább folyt a termelés, igaz ezek már nem építkezés-jellegű beruházásokhoz kapcsolódtak, hanem elsősorban a saját fejlesztésű tartó- és lámpaoszlopok vasszerkezeteinek a gyártása volt. A nehéz szerkezetek gyártásának csökkenésével felszabadult termelőkapacitását a magasabb feldolgozási igényű mechanikai munkák arányának növelésére fordította a gyár-vezetés.

Az 1930-as évek elején a szinte minden téren mutakozó visszaesés megállítására, a pénzügyi veszteségek megoldására tett kísérletek és erőfeszítések során egy kedvezőnek mutakozó lehetőségként felvetették a gyár fuzionálását az ugyancsak a Hitelbank érdekeltségi körébe tartozó Magyar Acélárugyár Rt.-gal. Az Oetl-cég a manőverrel tett kísérletet a pénzügyi csőd elkerülésére a válság éveiben is nyereséges nagyvállalatba történő beolvadással. A gyár 1935 elején tett ajánlatát azonban elutasították, s ehhez hasonló lépéssel a későbbiekben többet már nem is próbálkoztak.

A fúzió előkészítése során az Oetl-gyári üzletágak helyzetét átvilágították és értékelték. Ennek alapján a vállalat két legfontosabb ága az öntőde és – továbbra is – a vasszerkezet-gyártás volt. 1934-ben a vállalati termelési értéknek közel 50%-át az öntőde, valamivel több mint 30%-át pedig a szerkezeti munkák adták, mintegy 15%-kal a gyarapodó mechanikai munkák, a fennmaradó 5%-kal pedig a sínvándorlást gátló szerkezetek gyártása részesült.⁴⁹

A vállalat a termelési profilváltása során már 1920-as évek végén termelési tervébe felvette az egyszerűbb szerkezetű és kivitelű öntöttvas kályhák (karikás kályha, fürdőszobakályha és alkatrészeik) gyártása mellett a magasabb komfortszintű szobai kályhák gyártását. A belföldi piacon a kereslet jelentős részét lekötötte az „American Heating” nevű prágai cég magyarországi képviselete. A kályhák és a kandallók amerikai cégjelzéssel kerültek forgalomba, amiért is a piacot megszerezni kívánó Oetl-gyár panaszt tett a cseh gyár ellen a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületénél. Az ügy végén, a kereskedelemügyi miniszter közbenjárásával a nevezett gyártmányok magyarországi képviseletét és a forgalomba hozatali jogot az Oetl-gyár kapta meg. Az ajánlati rajzok birtokában hamarosan megszületett a döntés a gyártásról és 1930-tól a prágai cégnek adott havi 1000 pengő szabadalmi díj fejében megindulhatott a nevezetes kályhák gyártása. Az „Unio” kályhacsalád néven forgalmazott termékből egyszerűbb ún. fekete és később igényesebb, nikkelezett kivitelű és ún. máriaüveg betétes ajtajú kályhákat, kandallókat gyártottak.⁵⁰ A továbbra is amerikai rend-

szerűnek nevezett folytonéő kályhakat jó minőségük következtében jelentős sikerrel tudták forgalomba hozni s még exportot is bonyolítottak le belőlük elsősorban a termék korábbi jó bevezettségének köszönhetően.

A kályhagyártás nem túl jelentős hasznot hozott a vállalatnak, de – részben emiatt is – tovább szorgalmazták a típusbővítést és a különféle gyártási, eladási és egyedáruassági jogok megvételét. 1934-től gyártotta a vállalat a hengeresalakú fekete ún. Adria típusú kályhát és annak zománcozott kivitelű igényesebb változatát, s ugyancsak kétféle kivitelben készültek a négyszögletes alakú Itália fantáziánévű kályhák is.⁵¹ Az Adria típusból született 1938-ban az Oetl-féle szabadalmaztatott kétaknás kályha és ettől az évtől gyártották nagy sorozatban azt a fekete színű hengeres formájú egyaknás kályhát, ami az 1950-es évekig az egyik legelterjedtebb közintézményi és iskolai fűtőberendezés volt.

Az „Unio”-kályhák saját eladását a Wilcsek Bélától átvett Andrassy út 9. sz. alatti üzlet bonyolította „American Heating fiók” néven. A vállalat az eladott kályhái javítási munkáit is elvégezte, s ennek a szolgáltatásnak a bevételét a bolt forgalmához könyvelték el. 1934-ben a bolt 113 db „Unio” típusú kályhát adott el, mellette 223 egyéb kommersz kályhát és 291 konyhai tűzhelyet. A válság alatti évek erőteljesen csökkentett árai miatt a bolt a vállalatnak pl. ebben az évben közel négy ezer pengős veszteséget termelt.⁵² A következő évben a kályhatípusból már mindössze néhány darabot gyártottak.

A válság éveinek expanzív exportjának bonyolítására 1930-31-ben Bécsben saját kezelésű lerakatot működtetett a vállalat eladási irodával és raktárral Union Dauerbrand Öfen Handelsges. m.b.H. névvel. Az „Unio”-kályhák eladására több országban helyi kereskedőkkel kötöttek eladási szerződést. Így a déli szláv királyság területén az Oetl-kályhák egyedáruasságát a belgrádi Auto Promet A.G. cég szerezte meg évi 200 darabos eladási kötelezettséggel. Romániában Temesvárott árusítottak Oetl-kályhakat, a lengyelországi egyedáruasságot az Unger Herman cég szerezte meg éves 300 darabos kontingenssel. A lengyel céggel kötött megállapodással jött létre az ún. Lengyel Kályha-Konzorcium, amelyben az Oetl-Unger képviselet mellett az Oetl Rt. és – valószínűleg valamilyen közös pénzügyi ügylet révén – a Magyar Vasbetonaljgyár Rt. vett részt.⁵³

A kályha- és egyéb termékeik exportjának a növelése a gyárnak létérdeke volt, mivel a külpiazi viszonylag magasabb árának nyereségeivel itthoni veszteségeit sikerült valamelyest pótolnia. 1928-at követően a vállalat belföldi eladásainak csökkenését még néhány évig az export növelésével (kályhák Ausztriába és Romániába, kályhaöntvények és öntöttvas csőanyagok a Jugoszláv királyságba) lehetett ellensúlyozni, bár a legkedvezőbb esztendőben sem részesedett 11%-nál magasabb arányban az összes forgalomból a kivitel nagysága. Az 1931-es évek derekán a kiszállítások erőteljesen csökkentek, s 1938-ra meg is szűnt a vállalat exportja.

Ritkán esett szó az értékesítés kapcsán az eladási ákról, mivel maga a vállalat sem jegyezte eladási árait fajtánként, netán darabonként. Az eladási és kiszállítási adatokból derülnek ki, mivel az árufélésekkel mellett feltüntették azok súly szerinti eladási árát. Így 1938-ban egy mázsa kokilla 33,9 pengő bevételt hozott a vállalatnak, és így tovább: angol cső 91,4, drainage cső 42,5, karikás kályha 42,7, fürdőkályha 47,9, kályhaöntvény 53,3, mérlegsúly 60,6, „Unio” kályhaöntvény 64,2, kész „Unio” kályha 124,4, kereskedelmi öntvény 37,1, szerelt vasárú 78,6, béröntvény 53,2, féktuskó 29,4 csatornázási öntvény 49,1, tűzhely 76,9, fekete Adria kályha 73,5, ugyanaz zománcozva 89,3, mechanikai munkák átlagban 96,1, szerkezeti munkák 89,0 stb. pengő mázsánként.⁵⁴

A következő táblázatban a vállalat értékesítési eredményei szerepelnek, valamint a forgalom és a termelt árumennyiség változásának összevetése (az előző év adata = 100%):

Év	A forgalom P	A forgalom változása %	A termelt árumennyiség változása, %
1930	1 727 605	-28,3	*
1931	1 646 889	-4,7	11,0
1932	1 000 000	-39,3	-44,9
1933	1 062 434	6,2	40,5
1934	1 296 047	22,0	20,2
1935	1 146 200	-11,6	-20,5
1936	1 554 719	35,7	51,0
1937	1 828 504	17,6	13,0
1938	1 985 192	8,6	-4,3

A számsorokból kitetszik, hogy a vállalat forgalma már a válságot megelőző évben a termelés hanyatlását messze meghaladó mértékben csökkent. Ez azt is jelenti, hogy vállalták a zuhanó árak ellenére is két évig a termelés növelését, remélve ettől az összbevétel lassúbb ütemű csökkenését. 1932 volt a legválságosabb év, ekkor a termelés nagyarányú csökkenése követte a forgalom hasonlóan nagy visszaszorulását. Így a gyár az 1928-as termelésnek mindössze 34,9%-át produkálta, s a forgalom is a válság előtti szint 40%-ára esett vissza. Az 1935-ben történt megtorpanás után a termelés és a forgalom is növekedett, de a tárgyalt korszakunk végén is elmaradt azonban több mint 17%-kal az 1929-es (már akkor is csökkenő) forgalomtól.

Ez is jelezte, hogy kereken egy évtizedig nem volt képes válsága leküzdésére a vállalat, s ami nem csak az említett forgalomcsökkenést eredményezte, hanem vonzataként nagyban kihatott a nyereség alakulására, de ugyanígy szűk lehetőségek közé szorította a vállalat beruházási és fejlesztési lehetőségeit is.

Az Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. éves mérlegbeszámolói alapján a gazdasági válság éveiben a következő táblázatban jelzett eredményeket – nyereséget és veszteséget – könyvelhette el magának:

Év	Nyereség P.	Nyereségszámla az előző évi áthozattal, P.
1930	+ 19 273	+ 20 602
1931	- 89 345	- 70 073
1932	- 98 411	- 168 483
1933	- 11 026**	- 123 211*
1934	- 8 399	- 31 610***
1935	- 3 166	- 34 776
1936	+ 4 918	- 29 858
1937	+ 6 604	- 23 254
1938	+ 3 813	- 19 441

* = levonva a dollárkölcson csökkentés: 244 054 P.

** = a vállalat mérlegében a * következtében keletkezett nyereség: 45 272 P.

*** = levonva a tőketartalék: 100 000 P.

A táblázatból kitűnik, hogy csökkenő forgalma mellett is nyereséget tudott a vállalat produkálni, de azután 1935-ig veszteségesen működött a cég. Az 1933-as mérlegben ugyan 45 272 pengő nyereséget közöltek, ez azonban látszólagos volt, mivel az előző évi 757 553 pengős dollárkölcson-terhet ez évben 244 054 pengővel csökkentették és ezzel a manőverrel három évnyi veszteséget tudott a vállalat felszámolni és nyereséget kimutatni annak ellenére, hogy tulajdonképpen ezt az esztendő ténylegében 11 026 pengő veszteséggel zárták. Az 1934. év szintén veszteséggel járt (– 8 399 P), de ekkor a 100 000 pengős tőketartalék „bevetésével” sikerült a halmozott veszteséget csökkenteni. Ezt az 1935. év már kisebb vesztesége alig növelte, s 1936-tól 1938-ig az évi 4–6 ezer pengős nyereségekkel az előző évekről visszamaradt veszteségeket már lassú ütemben csökkenteni tudták. A Wilcsek Jenő gazdasági igazgató ily módon végrehajtott pénzügyi manővereinek is köszönhetően ugyan a váltságtól erősen megtépázott vállalat 1938-ra tartalékait teljesen felélte, de lényegében minimális passzívummal elkerülte számos hasonló méretű vagy még jelentékenyebb vállalat ezen korszakbeli sorsát, a felszámolást.

A válság éveiben is ragaszkodott a vállalat korábbi improduktív kiadásai szinte mind-egyikéhez, rövidlátás lett volna ezek lemondása rosszul értelmezett takarékoskodás címén. A mélypontról történt elmozdulás egyik évének, 1937-nek néhány ilyen jellegű költsége álljon itt példaként. A vállalat ez évben épületei, termékszállításai stb. biztosítási díjaiért 3084 pengőt fizetett ki, ennek legnagyobb tétele a gyári épületek tűzbiztosítása tette ki a Trieszti Általános Biztosítónál. Megközelítőleg hasonló összeget – 2528 pengőt – fordítottak a különböző közgazdasági, politikai és egyéb lapokban közzétett hirdetéseikre. Egy-egy lapban több alkalommal is hirdettek, így többek között a következő lapokban adták közre hirdetményeiket (közgyűlési meghívók, mérleg adatok közlése), reklámozták elsősorban a gyárat, ritkábban valamelyik termékét: Hungaria Lloyd, Független Budapest, Budapesti Napló, Vállalkozók Lapja, Magyar Vas- és Gépűjság, Magyar Katonai Szemle, Budapesti Közlöny, Magyar Szeszipari Közlöny, Magyar Közgazdaság, Magyar Mezőgazdaság, Magyar Ipar, Magyar Aviatica, Vaskereskedők Lapja. A figyelem a különböző periodikákra is kiterjedt, s hirdettek a Magyar Tiszti Címtárban, a Magyar Vasutas Évkönyvben, a Vasipari Zsebkönyvben.⁵⁵

A már meglévő vállalati műszaki könyvtár részére számos hetilapra, folyóíratra fizettek elő ebben az időben is. A hosszúra nyúló lista (kerekén 30 hetilapot, gazdasági és szakmai folyóíratot rendeltek meg ekkor), ami a különféle évkönyvekkel, szak- és szabványkönyvekkel stb. egészült ki, a vállalat vezetésének mindenre kiterjedő figyelméről tanúskodik.

Az „egyéb” címen elkönyvelt kiadásoknál lehetőleg pontosan elszámolták az ajándékokat, az egyéb felmerült kiadásokat. Összege meglehetősen jelentős, a nevezett 1937. évben 9343 pengőre rúgott. A listán különböző reklámcikkek, kisebb ajándékok – cigaretta, ajándékkosár, minőségi borok stb. – és nagyobbak – nem részletezve – üzletfeleknek, vaskereskedőknek és alkalmazottaiknak. A legjelentősebb tétel az igazgatók és a négy eladási tisztviselő üzleti jellegű vendéglátásai voltak külföldi vagy jelentősebb hazai partnerei „tisztelőtételére”. A legkisebb – mindössze 280 pengős – tétel a munkások részére újjávar adott ajándékok összege volt. A részvénytársaság elnökének és a két igazgatónak hasonló költségei nem ezen a könyvelési rovaton szerepeltek, azokat a személyi jövedelem elszámolásánál (munkadíj, jutalékok, különféle járandóságok stb.) tüntették fel.

A vállalat jó hírnevének, polgári alapállásának megfelelően számos adománnyal elégitette ki a hozzá forduló legkülönbözőbb egyesületek, egyesületeket, szervezeteket és magánszemélyeket. Az 1937. évi – amúgy nem túl magas összegű – adománylistán szerepelt többek között a fővárosi szegényház, valamelyik munkásegyesület, a vöröskereszt, a mentők, az árvaegyesület, gyermekotthonok, a hadiözvegyek és siketnémák csakúgy, mint a

Magyar Nemzeti Szövetség, a Postai Alkalmazottak Egyesülete, a Mensa Egyesület, a Magyar Színészek Egyesülete, az Izraelita Egyesület, a Horthy-akció, az evangélikus egyház és az Augusztá-telep, de adományokkal segítette a cég egy kórház, a tengerész-emlék, a Leventék telephéne építkezéseit, a vállalatnak a kerületben népszerű sportegyesületét, az „Ötli”-t.

A társaság az alapszabály rendelkezéseit értelmezve a válság anyagilag veszteséges esztendeiben nem fizetett részvényei tulajdonosainak osztalékot. Az 1928-as alaptőkeemelés óta a részvénytőke 450 ezer pengő volt, 10 pengős részvényekben. A cég korábban már ismertetett tulajdonosi köre alig változott az évek során, akkor is csak családi okok, a familiáris hierarchia, ill. a banki függés helyzetének változásai következtében.

A rendes közgyűléseken általában 14–22 részvényes jelent meg mintegy 32–34 ezer részvény tulajdonosaként vagy képviselőként. Az 1930-as évek derekáig a legnagyobb részvényesek – Oetl Aladár, br. Ullmann György, Oetl-Pálffy Dénes, Bíró Leó, dr. Perényi István – rendelkeztek a részvények mintegy 60%-ával. Mind a részvények tulajdonlásában, mind pedig a vállalat igazgatási hierarchiájában jelentős változás következett be a részvénytársaságot alapító Oetl Aladár 1937. december 28-án történt elhalálozásával. Az ezt követő első rendes közgyűlésre – a „Hermes”-banknál – letétbe helyezett 33 900 darab részvényből (az összes részvény 75,3%-a) a szűkebb család – Oetl Aladárné és gyermekei: dr. Oetl-Pálffy Dénes és Oetl-Pálffy Erzsébet br. Ullmann Györgyné – birtokolt 29 930 darabos, a részvénytársaságban abszolút többséget biztosító 66%-nyi részvénycsomagot.⁵⁶

A közgyűlés dr. Oetl-Pálffy Dénest választotta meg a részvénytársaság elnökének,⁵⁷ az új igazgatóságba pedig a következő tagokat: br. Ullmann György, dr. Perényi István, dr. Wilcsek Jenő, Bíró Leó, özv. Oetl Aladárné Gutzjahr Róza és Darányi György. A vállalat tulajdonában a nagybankok közvetlenül nem voltak továbbra sem érdekelték, de a céget a Magyar Általános Hitelbank érdekkörébe tartozónak tekintették, annál is inkább, mivel annak ügyvezető igazgatója (Ullmann György) az Oetl-cég egyik legnagyobb részvényese volt. Továbbra is a bank egyik érdekeltsége, a „Hermes” váltóüzlet bonyolította a vállalat pénzügyeit, nem különben a válság alatti pénzügyi manővereit.

Jegyzetek

- 1 *Sudár Kornélia*: Az Oetl-gyár története 1918-ig. Kézirat.
- 2 *Bencze Géza*: Tisztviselők és munkások egy budapesti nagyüzemben az 1920 és 1944 közötti időszakban. In: *Folia Historica* 18 (1993) 145–160. p.
- 3 *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Budapest 1966. 28. p.
- 4 *Budapest Főváros Levéltára*, XI. 138. Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár iratai (továbbiakban: *BFL*) XI. h. Pénzügyi és könyvelési osztály 6. d.
- 5 *BFL*, XI. d. Titkárság. 4. d.
- 6 A korona 1914 és 1924 között tartó értékromlása szinte csak ebben a félévben állt meg, így nem tekinthető kizárólagosnak, hogy csupán finanszírozási gondok megoldására szolgált volna a nagyarányú tőkeemelés (bár ennek ellene mondanak a cég nagyrészvényeseinek közvetlen banki érdekeltségei). Vö.: *Berend T. Iván–Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972. 121–122. p.
- 7 *BLF*, XI. 138/A. Titkárság. Közgyűlési iratok. Az 1923. május 17-i rendes közgyűlés iratai és jegyzőkönyve.
- 8 *Berend T. I.–Ránki Gy.* i. m. (1966) 121–123. p.
- 9 *BFL*, XI. 138.b. Igazgatósági jelentések az 1921., 1922. és 1923. üzletévről.

- 10 *BFL*, XI. 138.a. Közgyűlési iratok. Az 1923. május 17-i közgyűlés jegyzőkönyve.
- 11 *Uo.*: Az 1923. november 27-i közgyűlés jegyzőkönyve.
- 12 *BFL*, XI. 138.a. Közgyűlési iratok. Mérleg 1923.
- 13 *BFL*, XI. 138.h. Pénzügyi-könyvelési osztály. 6.d. Mérleg és mérlegmelléletek 1920–1924. évek.
- 14 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztika 1923.
- 15 *Gábor Áron Gépgyár* irattára (továbbiakban: *GÁG*). Tervtár.
- 16 *BFL*, XI. 138.b. Igazgatóság. Részvénytársasági jelentések az 1924. évről.
- 17 *BFL*, XI. 138. f. Műszaki-termelési osztály. 1.d. Bővítési program.
- 18 *Uo.*
- 19 *GÁG* Tervtár.
- 20 *Berend T. I.–Ránki Gy.* i. m. (1966) 249–250. p.
- 21 *GÁG* Tervtár.
- 22 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. Gyáripari statisztika 1923–1928. – Mint már utaltunk rá, a levéltári anyagban korábban statisztikai jelentés nem található.
- 23 *BFL*, XI. 138.b. Igazgatóság. Jelentés az 1928. üzletéről. – Ez alkalommal történt meg először, hogy a közgyűlés előtt a vállalati pénztár mellett a Wiener Bankverein budapesti fiókja helyett a Magyar Általános Hitelbanknál tették letétbe a részvényeiket a közgyűlésen résztvenni kívánó részvénytulajdonok.
- 24 *Berend T. I.–Ránki Gy.* i. m. (1966) 222–223. p.
- 25 *BFL*, XI. 138.a. Közgyűlési iratok. Az 1930. május 15-i rendes közgyűlés meghívója.
- 26 *BFL*, XI. 138.f. Műszaki-termelési osztály. 2.d. Szerződés és a M.kir. Szabadalmi Bíróság 95451. sz. szabadalmi leírása.
- 27 *Jenei Károly–Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor*: A Gábor Áron Vasöntöde és Gépgyár története (1862–1962). Budapest 1962. 78. p.
- 28 *BFL*, XI. 138. d. Titkárság. 2. d. Kartellegezmények. – A kartell minden bizonnyal a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. ellen irányult, ugyanis az ország szinte valamennyi jelentősebb és közepes méretű öntödéje részt vett benne. A 37 vállalat 63 szavazatából ötöt bírt az Oetl-cég.
- 29 *Sárközi Zoltán–Szilágyi Gábor–Szekeres József*: A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856–1966). Budapest 1969. 117–118. p.
- 30 *Bencze Géza*: A M.kir. Állami Vas-, Aczél- és Gépgyárak története az alapítástól a második világháború végéig (1870–1944). In: Tanulmányok a MÁVAG történetéből. Szerk.: *Bencze Géza*. Budapest 1989. 61. p.
- 31 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 2.d. Kartellegezmények.
- 32 *Jenei K.–Sárközi Z.–Szilágyi G.* i. m. 212–213. p. – Részletezve felsorolják a megálapodás körébe tartozó munkaféleségeket és a gyártmányokat, ill. az elvégezett munkákat. Mindezeket túl jelentős számú tervrajz, tervvázlat maradt fenn. (*GÁG*. Tervtár.)
- 33 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 2. és 4.d. Gyáripari statisztika 1928., 1929. és a Nyilvántartási Iroda exportszállítási kimutatásai, 1930.
- 34 *BFL*, XI. 138.b. Igazgatóság. Jelentés az 1929. üzletéről, valamint ld. *Berend T. I.–Ránki Gy.* i. m. (1966) 180–181. p.
- 35 Az már szinte nem is okoz meglepetést, hogy a „Hermes” vezetői az Oetl-cég nagyrésztvényesei között szerepeltek, s hogy Oetl-Pálffy Dénes a bankintézetnél kezdte pályafutását.
- 36 *BFL*, XI. 138.a. Közgyűlési iratok. – A nyereségekben mindig benne foglaltatik az előző évről átvitt nyereséghányad.

- 37 Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz 1930–1931. évre. Szerk.: *Kallós János*. Budapest 1930. III–IV. köt. 760. p.
- 38 *Berend T. Iván–Szuhay Miklós*: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest 1973. 230. p.
- 39 *Berend T. Iván–Ránki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest 1958. 190. p.
- 40 GÁG Tervtár.
- 41 *BFL*, XI. 138.f. Műszaki-termelési osztály. 2.d. – Valószínűleg Ullmann György készítette azt a „Pro memoria” feljegyzést Oetl-Pálffy Dénesnek, amelyben a bankvezér megemlíti, hogy a gyár számára életbe vágóan fontos üzlet megszerzése érdekében ismertette a kérdést Bethlen István miniszterelnökkel, Bud János tárcanélküli közgazdasági miniszterrel, s hogy már sikerült megszerezni a Hitelbank vezetésének támogatását, s hogy a gyár ügyét fontosnak minősítette Gömbös Gyula honvédelmi miniszter is.
- 42 Vö.: Az Ózdi Kohászati Üzemek története. Szerk.: *Berend T. Iván*. Kiad. az Ózdi Kohászati Művek. Budapest 1980. 235. p. – A Rima nyersvastermelése 1929-hez képest 1933-ra 29%-kal, 1931-hez képest pedig 49%-kal esett. Jelentős termeléskorlátozó intézkedéseket tettek, így a külső megrendeléseket is csökkentették.
- 43 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztikai jelentések. – Mint már többször utaltunk rá, az adatsorból az 1929. év statisztikai jelentése hiányzik a levéltári iratokból.
- 44 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 1.d. Jogi ügyek.
- 45 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 4.d. Gyáripari statisztika 1938.
- 46 *BFL*, XI. 138. d. Titkárság. 2. és 3. d. Kartell-egyezmények.
- 47 *Jenei K.–Sárközi Z.–Szilágyi G.* i. m. 99. p.
- 48 *Berend T. I.–Ránki Gy.* i. m. (1958) 84. oldalon az Oetl-gyár vasszerkezeti osztályának megvásárlását és leszerelését említi. A tévedés nyilvánvaló, mivel vásárlás nem történt, sőt a leszerelésre sem került sor, mivel a mérlegek „gépek számlá”-ja összege az osztályon még növekedett is ezt követően.
- 49 *BFL*, XI. 138.d. Titkárság. 4.d. Előterjesztés a fűzióra, 1935. január 24.
- 50 Az 1980-as évek végén fővárosi régiségkereskedésekben feltűnt American Heating és Unio kályhák szinte kizárólag hamisítványok, az eredeti öntőformákról készített másolat-tal gyártják azokat.
- 51 GÁG Tervtár.
- 52 *BFL*, XI. 138.h. Pénzügyi és könyvelési osztály. 7.d. Mérleg 1934.
- 53 *BFL*, XI. 138. d. Titkárság. 3. d. Lengyel Kályha-Konzorcium.
- 54 *BFL*, XI. 138.g. Kereskedelmi osztály. Eladás-kiszállítás 1937–1941.
- 55 *BFL*, XI. 138.h. Pénzügyi és könyvelési osztály. 7.d. Mérleg 1937.
- 56 *BFL*, XI. 138.a. Közgyűlési iratok.
- 57 Dr. Oetl-Pálffy Dénes – ekkor 37 esztendő, az államtudományok doktora – 1924-től állt a vállalat alkalmazásában, rövidesen cégvezető, majd 1930-tól igazgató, 1935-től a keszthelyi kerület egységspárti országgyűlési képviselője, 1939-től kormányfőtanácsos, több részvénytársaság igazgatósági tagja.

**Die Geschichte der Anton Oetl Eisengiesserei und Maschinenfabrik
Aktiengesellschaft. I. Teil (1920-1938)**

Ein typisches Unternehmen der ungarländischen frühkapitalistischen Entwicklung war die von den Gebrüdern Oetl im Jahre 1862 gegründete Eisen- und Schlosserfirma der Familie. Nach mehreren Umorganisirungen und nach der Umsiedelung ihrer Niederlassungen legte diese Firma am Anfang des 20. Jahrhunderts in einem damals in Entwicklung begriffenen Industrieviertel von Budapest eine neue Fabrikanlage an.

Das Familienunternehmen wurde im Jahre 1920 in eine Gesellschaft unter dem Namen Oetl Antal Vasöntöde és Gépgyár Rt. / Anton Oetl Eisengiesserei und Maschinenfabrik Aktiengesellschaft umgewandelt.

Diese Studie, die sich grundsätzlich auf der Bearbeitung von Archivalien beruht, erörtert kurz das Vorausgegangene, dann beschäftigt sie sich ausführlich mit der Umwandlung der Familienfirma in eine Gesellschaft, sowie neben dem Aufbau der Struktur der AG. auch mit der Entwicklung, den Investitionen, mit der Produktion und den Produkten und auch mit den Geschäftsangelegenheiten des Unternehmens. Beim letzten werden der Anschluß der Firma an verschiedene Kartell-Zusammenschlüsse ausführlich und betont erörtert, weiterhin ihre Rolle in diesen Kartellen, welche in manchen Fällen viel bedeutender war, als man es von der Größe der Fabrik hätte erwarten können.

Die im Jahre 1929 ausgebrochene Weltwirtschaftskrise hat die Entwicklung des Unternehmens auf lange Jahre zurückgeworfen, seine Produktion ist – auch im Vergleich zu der ganzen heimischen Eisen- und Maschinenbauindustrie – bedeutend zurückgegangen, es konnte aber auch durch die Ausnützung seiner guten Kontakte mit der Welt der Banken das Schicksal des größten Teils derjenigen in ihrem Gewicht ihm gleichen Firmen, also den Bankrott und die Liquidierung doch vermeiden. Die Oetl AG. entging der Krise sehr geschwächt, die Produktion und das wirtschaftliche Gleichgewicht der Firma erreichten erst 1938 das Niveau des letzten Jahres vor der Krise.

Die Fabrik, die mit modernem Gießwerk ausgerüstet wurde, gehörte mit ihren Betrieben, die zumeist Öfen, verschiedene Rohrtypen und Eisenbahnausrüstungsartikel, sowie Baueisenkonstruktionen herstellten und bei voller Kapazitätsausnützung etwa 360 Arbeiter beschäftigten, zu dem Mittelfeld der heimischen Aktiengesellschaften der Eisen-, Metall- und Maschinenbauindustrie. Da aber ihre führenden Persönlichkeiten einen hervorragenden Sinn für das Geschäft hatten und hervorragende Fachleute waren, ihre bedeutendsten Aktienbesitzer zumeist an die Welt der Banken und Kredite angeknüpft waren, nahm die Firma im Vergleich zu ihren Ausmaßen einen viel bedeutenderen Platz in der heimischen Eisen- und Maschinenbauindustrie ein.

Der erste Teil der Geschichte der Aktiengesellschaft wird mit dem Jahr 1938 abgeschlossen, als das damals verkündigte Bewaffnungsprogramm, die Beteiligung der Firma daran neue Investitionen brachten, eine beträchtliche Steigerung der Produktion, eine enge Verbindung mit der Wirtschaft der Kriegsjahre ergaben.

Id. gróf Andrassy Gyula ábrázolások

A politikus-portré a 18. században kezd elkülönülni az uralkodó-portré és az udvari arckép kompozicionális jegyeitől. A felvilágosult abszolutizmus idején válik a politika és az ország-kormányzás foglalkozássá, amelyhez már több kell, mint főúri, vagy nemesi származás. Az attribútumok nagyrészen az író-, vagy a tudósportréktól kölcsönöztek,¹ így jelezve a politikai irányítás szellemi tevékenységét. A nemesi portré jellegzetes velejárói – a címer, a kitüntetések és a rendjelekhez tartozó díszöltözet – nem merülnek teljesen feledésbe a 19. század folyamán sem, különösen a konzervatív politikai irányzatok vezette korszakokban.² A polgárosodás világa közérdeklődés tárgyává tette a politikát, s így a politikusokat is. A 19. századra technikailag könnyebbé lett sokszorosítás (litográfia, fametszés) és a társadalom különböző rétegeihez szóló folyóiratok útján közkinccsé lett a közéleti szereplők külseje, akár egyéni arcképekben, akár nagyobb politikai formációk tagjait együttesen megőrkítő csoportképeken. A fényképezés elterjedésével pedig már nem lehetett probléma a politikusokról akár havonta új arcmás közzététele a politikai szereplés, vagy a magánélet pillanataiból. A közélet pártharcai nem nélkülözhatték a szatíra fegyverét sem, a politikai karikatúra egyéni vonások elferdítésével, vagy a küzdelem mozzanatainak helyzetkomikuma kiemelésével próbált hatni a közönségre.

Id. gróf Andrassy Gyula arcképeinek példáján a 19. századi ikonográfia stílári és műfaji gazdagodására kívánunk reámutatni tanulmányunkban. Andrassy prominens politikai szerepe folytán külföldi mesterek érdeklődésének fókuszába került, ezekre a határainkon kívül őrzött alkotásokra is fel akartuk hívni a szakma és az érdeklődők figyelmét.

Első arcképe politikai pályájának ígéretes kezdetén, 1848-ban készült. Zemplén megye 25 éves követét August Prinzhofer, a bécsi arcképlítográfia nagy triászának egyik alkotója rajzolta köré.³ Franz Eybllel ellentétben, aki az 1840-es években többször járt Pozsonyban az országgyűlési követek arcképsorozatának készítése végett, Prinzhofertől csak 1848-ból ismerünk hasonló arcmásokat.⁴ A nyugati divatú öltözetben egyedül a paszomány kardkötőn függő díszkard idézi a nemesi portré kellékeit. (1. kép) A művész mozgalmassá tette az alakot a fej és a test ellentétes fordulatú beállításával és a sziluettet megtörő kézmozdulattal. A finoman kidolgozott arc és a figura összpontosított készenlétre utaló mozzanata egyben az ábrázolt életkorára is utal. Ezt a portréfelvételt használta fel Matthäus Kern nagyméretű, 100 személyt felvonultató litográfiáján, mely a márciusi törvényeket Bécsbe vivő országgyűlési küldöttségéről készült.⁵

1. August Prinzhofer: Id. gróf Andrassy Gyula. 1848. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

2. Marastoni József:
Id. gróf Andrássy Gyula. 1861.
Magyar Nemzeti Múzeum
Történelmi Képcsarnok

gazdasági életének szereplőit bemutató „Hajnal-album”-ban, a művészi szuggesztivitás azonban itt nem érte el a hat évvel ezelőtti mértéket.¹²

3. Id. gróf Andrássy Gyula.
Simonyi Antal felvétele. 1861.
Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori
Történeti Múzeum

Időrendben következő arcképe már a szabadságharc leverése utáni párizsi emigráció éveiből való: Édouard Dubufet francia mester festette le az 1850-es évek első felében.⁶ A külföldi festő tartózkodó művészi eszközökkel teremtette meg a hangsúlyok egyensúlyát az arc, a sötét díszmagyar és annak ékszerei között. A francia festő a későbbi miniszterelnökön kívül ugyanebben az időben festette le a feleségét, született gróf Kendeffy Katinkát,⁷ és fivérét, gróf Andrássy Aladárt is.⁸

1857-es hazatérése után az 1861-es országgyűlés képviselőjeként lép újra a politikai porondra. Marastoni József 1861. augusztus 15-én datált mellkép-körrajza lényegre szorítókozó vonalvezetésével, emberi közvetlenségével, előkelő helyet foglal el a mester oeuvre-jében.⁹ (2. kép) Az ikonográfiai típust Marastoni az 1861-es képviselők csoportképén is megismételte.¹⁰ A portréfelvétel kevésbé sikerült változata viszont az inkább derék grafikus-kéz-művesnek, mint művésznak számító Rohn Alajos országgyűlési szónokokat bemutató lapján is szerepelt.¹¹ Marastoni 1867-ben ismételten köre rajzolta Andrássy mellképét a Sarkady István kiadásában megjelent és a kor politikai,

Az 1860-as évek első felében tűnik fel a fénykép Andrássy ikonográfiájában. Simonyi Antal pesti fényképész nemzeti elemeket hangsúlyozó öltözetben örökítette meg úgy ahogy abban az időben az osztrák elnyomással szembeni nemzeti ellenállást a ruházatban is kimutatták.¹³ Borsos József, a festőből lett fotográfus felvételén Andrássy nyugati divatú öltözetben jelenik meg (3. kép).¹⁴

Életének mondhatni legjelentősebb állomása a kiegyezéssel kapcsolatos miniszterelnöki ki-nevezés. Díszmagyaros, reprezentatív arcképei számszerűen hirtelen megsokasodnak. A Falk Miksa és Dux Adolf műveként magyarul és németül megjelent „Koronázási album”-ban lovasportréja¹⁵ (4. kép) mellett többször is szerepel a szertartás és az ünnepségek képein. I. Ferenc József koronázásán,¹⁶ a koronázási eskü jelenetén,¹⁷ a koronázási lakoma asztalánál¹⁸ és a Vigadóban rendezett koronázási banketten pohárköszöntőt mondva.¹⁹

Minisztériumának tagjaival együtt színvonalas és kevésbé sikerült ábrázolások látnak napvilágot hivatalbalépésekor önálló lapként, vagy folyóiratmellékletként.²⁰

Minister-Präsident Graf Jullus Andrássy.

Nach einer Photographie von Borsos & Doctor. Stich nach dem Franz Kollarz.

4. Franz Kollarz-Rusz Károly: Id. gróf Andrássy Gyula az 1867-es koronázáson. Borsos és Doctor fényképe után. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

Alakjára, arcára nemcsak itthon kíváncsiak, hanem Európa tőlünk nyugatra eső részein is. A fénykép, a korábbi századok nehézkes gyakorlatával szemben megkönnyíti a külföldi grafikusok dolgát, autentikus, felhasználható előképpel szolgál. August Weger lipcei acél-metsző Borsos és Doctor díszmagyaros felvételét vette mintául, amikor tömegtermelést űző grafikai intézetében megjelentette Andrassy portréját.²¹

A fénykép a magánélet kedvteléseinek, egyben a reprezentatív, politikai találkozásokhoz alkalmat adó szórakozások pillantatainak is megőrkítője lehet, így a bécsi Adele fotó feltételén falkavadászként láthatjuk a miniszterelnököt.²²

A kiegyezés utáni népszerűségére jellemző, hogy hölgyfolyóiratok érzelmes-romantikus jutalomképen, mint Erzsébet királyné kiegyezés érdekében tett erőfeszítéseinek és a megbékélés sikerének szerényen háttérbe húzódó fegyvertársaként szerepel.²³ De viszontláthatjuk a királyi család körében, mintegy benső barátként, vagy tanácsadóként is.²⁴

Gróf Andrassy Gyula a kabinetben a miniszterelnöki megbízatás mellett a honvédelmi tárcát is vezette. Ezért találkozhatunk élete második felében több huszártábornoki egyenruhás arcképpel. Ezek a nagyjából karrierje következő állomásának éveiben, tehát közös külügyministersége idején keletkezett (1871–1879) grafikus ábrázolások ugyan csak fényképre mennek vissza.²⁵ Uniformisban örökítette meg hosszabb idővel leköszönése után

Benczúr Gyula is, akinek 1883-as hazatelepülése után ez volt egyik első munkája.²⁶ A kompozíció népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult Doby Jenő mesteri rézkarca.²⁷

A 19. századi művészeti élet bővelkedett nagy egyéniségekben, akik nemcsak a sokalakos történeti kompozícióknak, de a portrénak is elsőrendű mesterei voltak. A kiemelkedő politikus és az elismert művész találkozásából születik az előkészítő jellegű olajfestmény 1872-ben, amely Andrassy karakterábrázolásban különleges, az eddig tárgyalt alkotásoktól különböző portréja. Székely Bertalan sötét árnyalatokban tartott képe a németalföldi mesterek kompozicionális módszere nyomán világítási effektusokkal emeli ki koncentráltan a fejet a háttérből. A beállítás Andrassy arcának eddig ismeretlen melankólikusan nemes karakterét hangsúlyozza. Az egyéniség és a járulékos jelek (díszruha, kitüntetések) tökéletes ötvözte, amelyben a másodlagos elemek nem harsogják túl a lényegét.²⁸ (5. kép) Az ember megragadásának szigorú egyszerűsége tűnik ki a festményt előkészítő szénrajz-vázlaton is.²⁹

5. Székely Bertalan: Id. gróf Andrassy Gyula. 1872 körül.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

A közélet szereplője gyakran még életében szobrot kap. Így Andrássy Gyulát is megmintázták a pesti megyeháza számára az ugyancsak főúri származású Vay Miklós 1876-ban. A huszártábornoki egyenruhában ábrázolt mellszobor rendjelekkel gazdagon dekorált.³⁰ Andrássy magas méltóságának teljében jelenik meg, öltözetének díszé királyához teszi hasonlóvá, aki egyenruhában szokott megjelenni.

A magyar miniszterelnök alakja közös külügyminiszterként bevonult a német reprezentatív festészet egyik nagyméretű vásznára: Anton von Werner berlini kongresszust megörökítő kompozíciójára. Az 1878-as balkáni problémákat rendezni hivatott nemzetközi politikai összejövetel résztvevőit hol lazább, hol tömörebb csoportok hullámzó ritmusában egybefűző kompozíció három évig készült. Andrássy az előtérben asszisztál Bismarck és Suvalov kézfogásának. (6. kép) A könnyed mozdulattal odalépő magyar politikus nem a főhelyet foglalja el, bár ő van a kompozíció középtengelyében.³¹ Elhelyezése a kompozíción belül mégis eléggé hangsúlyozza fontos szerepét. Magyar politikusnak nem jutott hasonló, megtisztelő ábrázolási lehetőség. A berlini magisztrátus megrenelésére készült és I. Vilmos német császár 84. születésnapjára bemutatott nagyméretű vászon nemcsak a történeti szituáció reprezentatív felidézésével hirdette Andrássy külpolitikai sikerét, hanem számos sokszorosított megismétlése is, amelyek olyan publicitást biztosítottak a műnek, mint talán Benczúr: Milleneumi hódolatának Magyarországon.³²

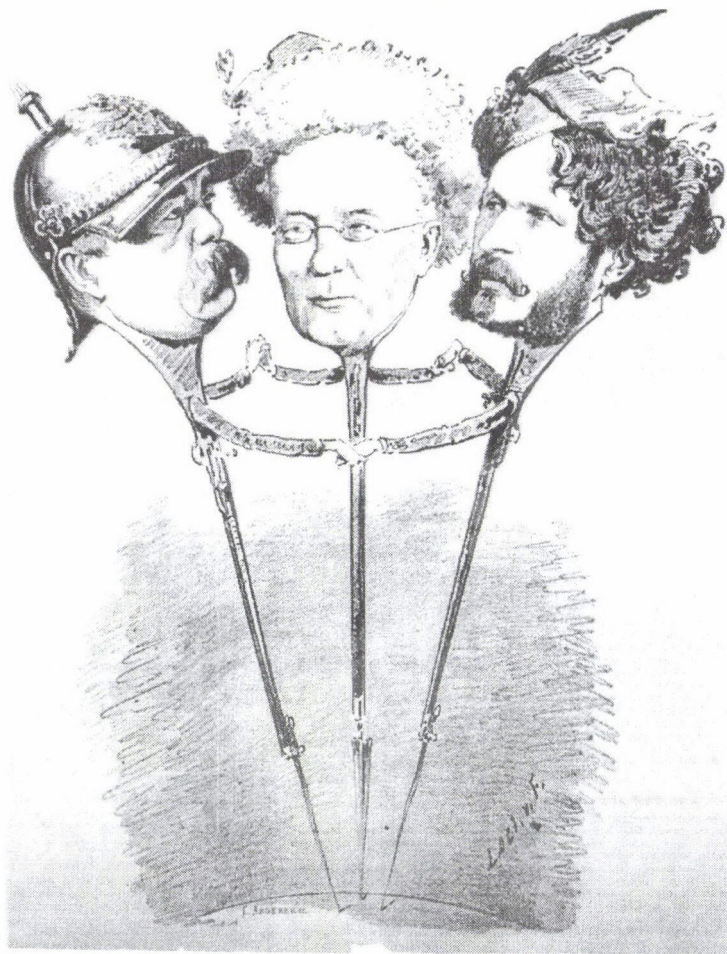

6. A berlini kongresszus. 1878. Nyomat Anton von Werner festménye után.
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok

A német mesternek a kongresszus idején arra is alkalma volt, hogy Andrássyról ceruzavázlatot készítsen. A rajzot nem tekinthetjük a festmény előkészítő portrévázlatának, mert beállítása és öltözete attól eltérő, viszont fontos adalék Andrássy külföldön készült színvonalas ábrázolásainak sorában.³³

A berlini kongresszuson vitt szerepe hozta meg számára a politikusok ismertségét és népszerűségét (negatív és pozitív értelemben) mutató műfajban, a karikatúrában való feltűnést. A Monarchia területgyarapodására utalnak azok az ábrázolások, melyeken Andrassy felveszi a rabló Oroszországtól elejtett „Bosznia” feliratú zsákot,³⁴ vagy Berlinből történő elutazása előtt elkezdni fogyasztani Ada-Kaleh szigetét állóreggelire.³⁵ Maró szatírával erősebb kritikát surgároznak azok a lapok, ahol a huszártábornoki egyenruhát viselő Andrassy különböző nemzeteket jelképező tojás-fejek között rop fergeteges táncot,³⁶ vagy a talán legszellemesebbnek mondható alkotás, Frecskay László magyar grafikus műve. A békeliga címet viselő illusztráció a berlini három „nagy” kézfogását ábrázolja (Andrassy, Bismarck, Gorcsakov) olyan módon, hogy a valóságghű portrék teste voltaképpen puska feltűzött szuronnal.³⁷ (7. kép) A karikatúrák érzelmi skálája így a jóindulatú „bon mot”-tól Andrassy politikai működésének kigúnyolásáig terjedt.

Die Friedensliga.

7. Frecskay László után: A békeliga. 1878. Magyar Nemzeti MúzeumTörténelmi Képcsarnok

Nem mellőzhetjük Andrássy Gyula szereplését egy másik nagyméretű, festmény-csoportképen. Wilhelb Richter „Királyi falkavadászat” c. műve egykor a budai királyi palotát díszítette. Andrássy az udvari ember a királyi pár közelében várakozik a vadászat kezdetére. A több változatban megismételt kompozíció nyilván az udvar és a király közvetlen környezetében élők kívánságainak megfelelően változott az ábrázolt személyek összetételében. Andrássy ikonográfiájában a mű érdekes, reprezentatív társasági színfoltot jelent.³⁸

A nemzetközi szereplés fénye után jöttek a nyugalombavonulás csendes évei, amelyeket azután beárnyékolta Andrássy súlyos betegsége. Hazája nemcsak díszes, méltó temetéssel, hanem halála után rögtön emlékének törvénybe iktatásával is adózott érdemeinek. A törvény megvalósulása az emlékszobor, amely hosszú viták és előkészületek között érett meg. Vita tárgya volt az elhelyezés – az Andrássy út végén a Városligetben, vagy az épülő Országház mellett –, és az ábrázolás koncepciója. Tábournoki ruha, vagy a diplomátát jellemző szalonöltözet? A döntés a konzervatívabb tábournoki lovasképmás javára dőlt el. Véleményünk szerint motiválta Andrássy pályájának csúcspontjára, az 1867-es koronázásra való emléket. Zala György alkotása az Országház mellett került felállításra 1906-ban.³⁹ Eltávolítása és megsemmisítése a második világháborút követő önkény bűne.

Andrássy ikonográfiájának vázlatát olvasók talán úgy gondolhatják, a szerző egyedül Andrássy ábrázolásainak sokszínűségében véli a modern államférfi arcképeinek első jelentkezését a hazai művészettörténetben és a történelemben. Hiba lenne részünkről, ha engednénk ennek a benyomásnak. A 19. század korábbi nagy magyar államférfiainak ikonográfiájában már ugyanúgy megtalálhatók ezek a tendenciák. Széchenyi István arcképei között ugyanúgy találunk bel- és külföldi kitűnő mesterek kezétől származó műveket, keletkezésük körülményei, főképpen a külföldieknél azonban merőben mások. A Bécsben sokat tartózkodó arisztokrata természetes igénnyel választott megörökítésére a kitűnő osztrák művészek között. Sokszorosított grafikus portréi kiteljesedő politikai pályájának népszerűségét kísérték. Az ő ábrázolásai között is megjelenik a karikatúra, ami Széchenyi esetében még a konzervatív és a reformer eszmék és tevékenységek harcát kíséri. Halála után mintegy jelképpé lesz és minden történelmi emléklapon ott láthatjuk alakját. Kossuth más társadalmi körből származik, más az életút is. A neves külföldi grafikusok politikai karrierje elején, mint figyelemreméltó személyiséget propagálják a művészet eszközeivel. A szabadságharc alatt és után számtalan külföldi metszet és litográfia jelenik meg róla, mint a függetlenség hősről, a művek színvonala meglehetősen egyenlőtlen. Az ikonográfiájában is döntő szerepet kap a daguerreotypia és a fénykép. Az utóbbi használja fel népszerűsége hazai ébrentartására, amikor látogatóit, levelezőit rendszeresen megajándékozta képmásával. Alakja gyakran szerepel a demokratikus mozgalmak vezérférfiainak csoportképein. A karikatúra műfajában kevesebbet találkozhatunk személyével, és akkor is némi pátoszt láthatunk ábrázolásán. Az utókor emléklapjainak ugyanolyan állandó szereplője, mint Széchenyi. Deák Ferenc ábrázolásainak karaktere sokban hasonlít Kossuth ikonográfiájához. Színvonalas külföldi grafikus, majd közepes, sőt annál gyöngébb kvalitású alkotások, ahogy a pálya – reformkor és az önkényuralom idején – magával hozza. Jelentőséget kap a fénykép, amit a Deák a maga népszerűségének segítségével jótékony célra használ. Külső habitusa és sajátos kedélye szinte predesztinálja, hogy a kiegyezés előtti élcsepok törekvéseit és fáradozásait számtalan szituációban mutassák be az olvasóknak. Ő is olyan történelmi jelképpé lesz, mint Széchenyi és Kossuth a századvég zsúfolt kompozíciójú emléklapjain.⁴⁰

Befejező kitérőnk arra szántuk, hogy összehasonlítva a négy államférfi életútját és működését megkeressük, az államférfi-ikonográfia 19. században kialakult ábrázolási válfajai hogyan idomultak speciális körülményeikhez. Végző konklúzióként kimondhatjuk, hogy

Andrássy ábrázolásai elődei és kortársai ikonográfiájával összevetve jobban igazodtak az általános európai államférfi portré-ideálokhoz magas birodalmi tisztségeiből adódóan. Átkerülése a nagypolitika porondjára viszont azt eredményezte, hogy népszerű ikonográfiai utóélete elsorvadt, nem sorolták be a XIX. század végén kialakult pantheon állandó szereplői közé, holott ezt politikai működése okán méltán megérdemelte volna.

Jegyzetek

- 1 Pl. *Loo van Louis Michel*: Etienne Francois de Choiseuil. Versailles, Musée National du Chateau de Versailles; *Meytens van Martin*: Hohann Christoph Freiherr von Bartenstein. Wien, Österreichische Galerie.
- 2 *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Az ősgaléria-portrétól a modern reprezentatív arcképig. In.: Magyar Nemzeti Múzeum. Konferenciakötet I. Széchenyi. Sopron 1991. 19–45. p.
- 3 Litográfia, papír, 49,7 x 34,7 cm. *Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok* (a továbbiakban: *MKM-MTKcs.*), ltsz: 12/1925. Gr.; Wien Österreichische Nationalbibliothek, Porträtsammlung-Bildarchiv (a továbbiakban: *ÖNBPSBA*), ltsz: Pg 668: (I/3). Jelezve b. 1.; Prinzhofer 1848. Irodalom: *Rittershausen, Gottfried*: August Prinzhofer. Wien-Bad Bocklet-Zürich 1962. 34. p. 6. sz.
- 4 3. jegyzet, *Rittershausen, G.* i. m. 34. p. 7. sz. Andrássy Manó; 37. p.; 22. sz. Bernáth Zsigmond; 58. p. 135. sz.; Kossuth Lajos; 70. p. 205. sz.; Ifj. Pázmándy Dénes; 85. p. 293. sz. Tomcsányi József.
- 5 Litográfia, papír, 101,3 x 70,8 cm. *MNM-MTKcs.*, ltsz.: 55.775. Jelezve b. 1.: Nach d. Natur ü, Andern gez. ü. lith. v. Math. Kern; Jelezve j. 1.: Ausschl. Eogenthum von Ignaz Steurer, Lithograph in Wien.
- 6 Olajfestmény, vászon, 138 x 106 cm. *Humanné, Okresné vlastivedné Muzeum*, ltsz: U-59. Jelezve b.: Eduard Dubufet. Publikálatlan darab.
- 7 Olajfestmény, vászon, 137 x 106 cm. *Humanné, Okresné vlastivedné Muzeum*, ltsz: U-54.
- 8 Olajfestmény, vászon, 135 x 104 cm. *Humenné, Okresné vlastivedné Muzeum*, ltsz: U-53. Mindhárom Dubufet mű az eperjesi (Prešov) múzeumból került jelenlegi őrzési helyére, Homonnára.
- 9 Litográfia, papír, 50,9 x 34,9 cm. *MNM-MTKcs.*, ltsz: 8208; *ÖNBPSBA*, ltsz: Pg 668 (I/1). Jelezve b.1.: rajz. Marastoni József (Pesten Aug. 15-én 861) Irodalom: *Gerszi Teréz–C. Wilhelmb Gizella*: A magyar litográfiák katalógusa. In: *Gerszi Teréz*: A magyar körrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960. 166. p. 11. sz.
- 10 Litográfia, papír, 63,5 x 86,6 cm. *MNM-MTKcs.*, ltsz: 5205. Jelezve: Természet után köre rajz. Marastoni József. Irodalom: 9. jegyzet *Gerszi T.–C. Wilhelmb G.* i. m. 179–180. p. 561. sz.
- 11 Litográfia, papír, 51,4 x 66 cm. *MNM-MTKcs.*, ltsz: 55.819. Jelezve: Rohn (1861.) Irodalom 9. jegyzet *Gerszi T.–C. Wilhelmb G.* i. m. 192. p. 118/a. sz.
- 12 Litográfia, papír, 25,6 x 18,6 cm. *MNM-MTKcs.*, ltsz: 7325.; *ÖNBPSBA*, ltsz: Pg. 668: (I/2). Jelezve: Marastoni Jos. 1867. Irodalom: 9. jegyzet *Gerszi T.–C. Wilhelmb G.* i. m. 166. p. 12. sz.
- 13 *Magyar Nemzeti Múzeum Legújabbkori Történelmi Múzeuma* (a továbbiakban *MNM-LTM*) ltsz: 1263/1953. Fk.
- 14 *MNM-LTM*, ltsz.: 900/954. Fk.

- 15 Fametszet, papír, 44,1 x 29,8 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6377. Jelezve: Kollarz – Rusz K. (Borsos és Doctor által eszközölt fénykép után rajzolta Kollarz Ferenc.)
- 16 Fametszet, papír, 29,9 x 44,5 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6379. Jelezve: RUSZ K. PESTEN (Természet után rajzolta Kollarz Ferencz.) Irodalom: *Pauer, Hans*: Kaiser Franz Josef I. Wien-München, 1966. 169–170. p. 120 sz.
- 17 Fametszet, papír, 30 x 44,5 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6381. Jelezve: Kollarz (FS) Deutsch testvérek műintézetéből Pesten. Irodalom: 16. jegyzet *Pauer, H.* i. m. 171. p. 121. sz.
- 18 Fametszet, papír, 30,1 x 44,6 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6412. Jelezve: RUSZ K. – Kollarz. Irodalom: Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. Ausstellungskatalog. Elisabeth Königin von Ungarn – Erzsébet A Magyarok királynéja. Wien-Köln-Weimar 1991. 226. p. 58. sz.
- 19 Fametszet, papír, 30,1 x 44,6 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6412. Jelezve: RUSZ K. – Kollarz. Irodalom: 18. jegyzet Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. i. m. 227. 1. 60. sz.
- 20 Litográfia, papír, 55,3 x 67,9 cm *MNM-MTKcs*, ltsz: 55.758. Jelezve: Barabás 867. Irodalom: 9. jegyzet Gerszi T.–C. Wilhelmb G. i. m. 129. 1. 412. sz.; Litográfia, papír, 52,7 x 62,5 cm. *MNM-MTKcs*. ltsz: 55.1085. Jelezve: PEST, 1867. DEUTSCH TESTVÉREK MŰINTÉZETÉBŐL A PESTI HÍRLAP napilap jutalomképe) Irodalom: 9. jegyzet Gerszi T.–C. Wilhelmb G. i. m. 133. 1. 10. sz.
- 21 *MNM-LTM*, 1099/1933. Fk.; Acélmetszet, papír, lemez méret: 19,4 x 14,6 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 11050. Jele
- 22 *MNM-LTM*. ltsz: 3178/1957. Fk.
- 23 Litográfia, papír, 59,2 x 78,4 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 5080. Jelezve: VKatzler pinx. 1868. – Irodalom: 18. jegyzet Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. i. m. 233–234. p. 79. sz.
- 24 Litográfia, papír, 55,8 x 71,6 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 75.192. Jelezve: Kollarz. Irodalom: 18. jegyzet Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. i. m. 241. 242. p. 132. sz.
- 25 Fénykép: ÖNBPSBA, ltsz: Pf 668: E (1).; Litográfia, papír, 47,7 x 30,6 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 6396. Jelezve: Verlags, Eighenthum Josef Patakis Hofkunstansalt Pest 1873. Irodalom: 9. jegyzet Gerszi C. Wilhelmb G. i. m. 186. 1. 2. sz.
- 26 *Telepy Katalin*: Benczúr. Nyíregyháza 1963. 27. p.
- 27 Rézkarc, papír, lemez méret: 47,5 x 32,4 cm. *MNM-MTKcs*. ltsz: 11146. Jelezve: f. Benczúr Gy. – m. Doby J. Irodalom: *Szendrei János–Szentiványi Gyula*: Magyar Képzőművész Lexikona. I. köt. Budapest, 1915. 380. 1. 50. sz.; *Pataky Dénes*: A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951. 104. p. 72. sz.
- 28 Olajfestmény, vászon, 58 x 42,5 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 1606. Jelzetlen, Irodalom: 18. jegyzet Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt 232–233. p. 76. sz.
- 29 Sznrajz, barna papír, 43 x 31,3 cm. *Magyar Nemzeti Galéria* (a továbbiakban: *MNG*) Grafikai osztály, ltsz: FK (4421). Jelezve: Székely. Publikálatlan.
- 30 Márvány, magassága: 62 cm. *MNG*, Szoborosztály, ltsz: 52.204.
- 31 Thieme-Becker: Künstlerlexikon. Bd. XXXV. Leipzig, 1942. 403. p.
- 32 Pl. nyomat, papír, 22,9 x 37,8 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 58.2821.
- 33 Ceruzarajz, papír, 26,6 x 19,5 cm. *ÖNBPSBA*, ltsz: Pg 668: (1/7). Jelezve: A v W 11/VII/1878 Publikálatlan.
- 34 Fametszet, papír, újságkivágat, 14,4 x 19,6 cm. *ÖNBPSBA*, ltsz: Pf. 668: E (8).
- 35 Fametszet, papír újságkivágat, 13,5 x 19,6 cm. *ÖNBPSBA*, ltsz: Pf. 668: E (9).
- 36 Fametszet, papír, 32,9 x 22,4 cm, újságkivágat. *MNM-MTKcs*, ltsz: 11790.
- 37 Litográfia, papír, újságkivágat, 36,8 x 26,2 cm. *MNM-MTKcs*, ltsz: 55.1601. Jelezve: LACI v. F.)

- 38 Rózsa György: A Történelem, o Képcsarnok legszebb festményei. Budapest, 1977. 21., 35. p. 49. sz.
- 39 Bronzszobor márvány talpazaton. Irodalom: *Liber Endre*: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934. 265–270. p.
- 40 Vö.: Rózsa György: Széchenyi ikonográfia. In: Széchenyi és kora. Budapest, 1991. 269–318. p.; Cennerné Wilhelmb Gizella: Deák Ferenc ikonográfiája. In: *Körmöczy Katalin*: „... A mi megmaradt fordítsa jó czélokra” Deák Ferenc hagyatéka. Budapest, 1994. 294–358. p.; Rózsa György: Kossuth Lajos ikonográfiája. In: „...Leborulok a nemzet nagysága előtt” A Kossuth-hagyaték. Budapest, 1994. 291–296. p.

Cennerné Wilhelmb Gizella

Die Bildnisse vom Grafen Julius Andrássy d.Ä.

In der Ikonographie vom Julius Andrássy sind schon alle Kunstgattungen vorhanden, die im XIX. Jahrhundert zur Darstellung des Politikers angehören.

Sein erstes Porträt ist von der Hand des berühmten Wiener Lithographen, August Prinzhofer. Der 25 jährige Landtags-Abgeordneter ist in leicht bewegter Haltung mit fein geformten Gesichtszügen dargestellt. (Abbildung 1.) Nach dem Scheitern des Freiheitskampfes lebte er im Exil in Paris. Der französische Bildnismaler, Édouard Dubufe malte ihm in den 1850-er Jahren in dunkler Magnatentracht (Humenné, Okresné vlastivedné Muzeum, Slowakei).

Nach seiner Rückkehr in die Heimat nahm er als Abgeordneter des Landtages im 1861 wieder am politischen Leben teil. Der Steinzechner des Zeit, József Marastoni hat im 1861 eine, sich auf das Wesentliche beschränkende, menschlich einfühlungsreiche Porträt-Lithographie geschaffen. (Abbildung 2.)

Die Fotografie nimmt seinen regelmässigen Platz in der Ikonographie Andrássy's auch in den 1860-er Jahre ein. (Abbildung 3.) Die, im Gedenkalbum der Krönung erschienene Xylographie, ein Reiterbildnis, wurde auch nach einer Fotografie entworfen. (Abbildung 4.) Die neue Technik half auch in der Verbreitung des Porträts im Auslande mit, so zB. ist der Stahletich vom Weger in Leipzig nach einer Fotoaufnahme entstanden.

Als Premierminister erschien er auf die zahlreichen Gruppenbildern mit seinem Kabinett so, wie früher auf der Porträtgruppe der im 1848 in Wien verhandelnden Gesandtschaft, oder der Redner im Parlament des Jahres 1861.

Es ist natürlich, daß die große meiste der ungarischen Kunst Bildnisse von Julius Andrássy gemalt hatten. Bertalan Székely hat den Stil des klassischen niederländischen Porträts gefolgt (Abbildung 5.), Gyula Benczúr, als Pilot-Nachfolger gab den Stilelementen des Barock den Vorrang.

Das letzte Gemälde hat Andrássy in der Uniform eines Husarengenerals dargestellt. Dieser Bildnistyp war in den 1870-er Jahren verbreitet, als ikonographische Vorlage kann eine grossformatige Fotografie bezeichnet werden (Wien, Porträtsammlung-Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek).

Als Aussenminister der Monarchie nahm er an dem Berliner Kongress teil. Diesem international-europäischen Auftritt verdankt er die Verewigung auf der großen zeitgenössischen Komposition von Anton von Werner. Das im zweiten Weltkrieg vernichtete Gemälde hat Andrássy einem wichtigen Platz neben dem Kanzler Bismarck angewiesen. Die Kompo-

sition wurde in zahlreichen grafischen Kopien verbreitet (Abbildung 6.) Anton von Werner hatte während dem Kongress auch eine Bleistiftzeichnung-Porträtstudie geschaffen, die aber keine vorbereitende Darstellung des großen Gemäldes zu betrachten sei. (Wien, Porträtsammlung-bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek).

Die politische Rolle in Berlin brachte eine andere Art der künstlerischen Publizität in Andrassy's Ikonographie, die Karikatur. Sämtliche treffende Situationsdarstellungen sind in den deutschen Zeitschriften erschienen, eine weite Skala vom wohlwollenden „bonmot“ bis zur bessenden Satire. (Wien, Porträtsammlung-Bildarchiv der Österreichischen Nationalbibliothek). „Die Friedensliga“ betitelte Karikatur zeigt die drei wichtigen Persönlichkeiten – Andrassy, Bismarck, Suwalow – die Hände drückend, ihre Körper sind aber Gewehre mit aufgestecktem Bajonett. (Abbildung 7.)

Der Aristokrat Andrassy nahm natürlich an Hoffesten, und Hofgesellschaften auch teil. Bei einem solchen Anlass ist er auf dem großen Gruppenbild einer Hofjagd vom Wilhelm Richter dargestellt.

Nach seinem Ableben wollte die Nation sein Andenken in einem Denkmal festhalten. Bei der Versirklichung kamen viele Probleme hinsichtlich dem Ort der Aufstellung, und dem Darstellungstyp auf. Man entschied sich für eine Reiterfigur auf dem kleinem Platz neben dem Parlamentgebäude. Das im 1906 enthüllte Monument, ein Werk von György Zala, wurde nach dem zweiten Weltkrieg wegen politischen Gründen vernichtet.

Die Ikonographie von Julius Andrassy kann mehrere ausländische Werke vorzeigen, wie die Ikonographie anderer ungarischen Politiker. Dieses Ergebnis kommt aus seiner europäischen politischen Tätigkeit, aber eben die daraus stammende Entfernung aus dem ungarischen innenpolitischen Alltag brachte es, daß seiner Gestalt in dem historischen Pantheon des ausgehenden XIX. Jahrhunderts nicht die ihm gebührende Stelle eingeräumt wurde.

Kossuth legkorábbi itáliai fényképei

Hálátlan feladat, röviddel a Kossuth halálának centenáriuma készült számos publikációt követően, fényképeiről, fényképészeiről írni. Mivel azonban az alább ismertetett fotográfákat sokan és sok helyütt idézik, mégis szükségesnek véljük eddigi – még teljeskörűnek nem tekinthető – kutatásaink eredményeiből adatokat közölni. Írásunk egy nagyobb tanulmány előmunkálata. Távlati célunk, hogy teljességre törekvően összegyűjtsük a Kossuthról itáliai emigrációjában készült eredeti és egykorú fotográfákat. Mércénknek és támaszunknak Rózsa György alapvető jelentőségű munkáját tekintjük, amelyben úttörő módon és módszertanilag igen helyesen egységbe foglalta és csoportosította a különféle technikákkal készült ábrázolásokat.¹ Mi e munkához csak kiegészítéseket és pontosításokat tudunk adni. Mindemellett azonban maximálisan nem értünk egyet a tanulmány bevezetőjében tett azon állításával, hogy a teljességre törekvő gyűjtés a fotográfák tekintetében nem adhat új információkat.² Az egyes képek fototechnikai és fototörténeti (tehát nem Kossuth személyét érintő) vizsgálata – úgy véljük – számos bizonytalan datálási kérdés megoldásához hozzásegíthet. Ennek a fáradságos, időigényes és aprólékos munkának az elvégzése – egy olyan formátumú politikus esetében, mint Kossuth Lajos – kötelességünk. A fényképeket is úgy kell tekintenünk, mint bármely más képi ábrázolást, minden egyes darabot, minden egyes elemet – adott esetben útját elkészültétől gyűjteménybe kerüléséig – vizsgálatnak kell alávetnünk, hiszen csak az így gyűjtött információk összessége adhat viszonylag teljes képet. Való igaz, hogy egyes alkalmakkor – mint például a Rózsa által is példaként említett – ceglédi küldöttség tagjainak küldött képek esetében, a felvételt követően, azonos negatívról egy megrendelésre, egy időben készült pozitívok vizsgálata nem kecsegtethet alapvetően új információkkal. Azonban ez a példa nem terjeszthető ki minden esetre! Miatán több kép pontos készítési időpontjáról nincsen megbízható ismeretünk, mi fontosnak tartjuk az egyes pozitívok vizsgálatát. Meggyőződésünk, hogy a különböző időben készült, dedikált, esetleg másolt fotók – még ha első pillantásra egyformának tűnnek is – segíthetnek a datálásban, nem egy esetben pedig éppen abban, hogy meghatározhassuk, hogy melyik műteremben készült a felvétel.

E meggyőződésünktől vezettetve, továbbá annak tudatában, hogy a dagerrotípiákat kivéve³, fotótörténész immár negyven éve – Fejős Imre tanulmánya óta⁴ – a Kossuth ikonográfia jelentős részét kitevő fényképekkel nem foglalkozott, kezdtünk munkához. Rövidesen megbizonyosodtunk arról, hogy a centenáriumi kiadványokban sem kerültek felhasználásra a fényképészekre vonatkozó olasz szakirodalom kutatási eredményei. Továbbá, hogy Kossuth és kortársai levelezése és az igen jelentős memoár irodalom fotótörténeti szempontú áttekintése is hiányzik, illetve ezen források felhasználása esetleges. Meglepődeve tapasztaltuk, hogy egyes fotográfák „élettörténete”, múzeumba kerülésük körülményei is a feledés homályába merültek. Kutatásainkat jelenleg is több szálon folytatjuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy az eddig vizsgált anyagszortok, források mellett még számos gyűjteményt kell felkeresnünk és jelentős levéltári és könyvtári kutatás áll előttünk. Azonban az alább ismertetett képekről – úgy hisszük – alapvetően újat tudunk már most is mondani. Így nem várjuk be munkánk befejeztét, vállalva az esetleges tévedések nagyobb veszélyét.

Írásunk tárgyát mindössze hat fotográfia alkotja. Azok, amelyeket a szakirodalom 1859-re datál, s itáliai eredetűnek ítél. Valamennyi kép a Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában található. Mivel pontos leírást eddig nem közöltek róluk, elsőként ezt kell pótolnunk, a datálás és a fényképész személyére egyelőre nem kitérve.

I Ülő térdkép, jobbjában kesztyűvel

1. Leltári szám: MNM TF 482/1957. tk. 2. Technika: albumin, színezett.

3. Méret: a kép és kartonja azonos méretű: 280 x 18 mm, azonban a festés alatt kivethető az eredeti fotográfia, amely 265 x 197 mm nagyságú.

4. Jelzetlen.

5. Leírás: Az ötvenes éveiben járó Kossuth fekete atillában, fehér ingben, barnásra színezett mellényben, szürkés-kék, egyenes vonalú, oldalt sötét paszománnyal díszített

nadrágban, jobbjában világos kesztyűt tartva ül. Barna haja előre fésült. Szakálla az állnál borotvált, barnás-őszes. Balját kerek, terítővel takart asztalon nyugtatja. Keze mellett egy könyv. A képen látható viselet Fejős Imre szerint az ún. debreceni bársony díszmagyar⁵, amely a II. világháborúban, Budapest ostromakor az Országgyűlési Múzeum műtárgyaként pusztult el⁶.

6. Származás: A képet számunkra ismeretlen ajándékozó küldte az Országgyűlési Múzeumba 1938-ban. Fejős Imre 13.414. ltsz. alatt leltározta, mint aranyozott keretben lévő 40 x 33 cm-es képet. A II. világháború során a keret eltűnt, a kép az Országgyűlési Múzeum anyagával együtt, 1949-ben került a Nemzeti Múzeumba⁷.

7. Irodalom: Fejős 200. és 17. jegyzet 6. tétel; Rózsa Kat. 32.; A Kossuth emigráció képeskönyve. Írta és összeállította Csorba László. A képeket Baji Etelka válogatta. Budapest, 1994. 73. p.

I. Ülő térdkép, jobbjában kesztyűvel

II. Egész alakos állókép, jobbjában papírlappal

1. Leltári szám: MNM TF 2237/1951.
2. Technika: ezüst zselatin reprodukció egy korabeli vizitkártya méretű felvételtől (lát-
szik az eredeti kép kartonjának széle, s a kép arányaiból egyértelműen megállapítható, hogy
az eredeti kép vizitkártya méretű volt).
3. Méret: 140 x 130 mm.
4. Jelzetlen.
5. Leírás: Egész alakos állókép, Kossuth jobbjában papírlapot tart, balját faragott asztalon nyugtatja. Az asztalon könyvek és tintatartó. Kossuth viselete sötét színű, zsinóros atilla, amelynek ujjja könyök fölött hasított, 3 pár zsinóros gombolással. (Azonos az I. számú képen látható atillával.) Az atilla alatt behúzott gombos mellény, amelyen óralánc látható. Kihajtott fehér inggallér, sötét csokor nyakkendő. Haja hátulról előre fésült, szakálla állnál borotvált, mindkettő csak kissé látszik összesnek. A beállítás erősen hasonló a a MNM 1533/1953. ltsz. kép-
hez. A kép életlen.

6. –

7. Irodalom: Fejős 200. és 17. jegyzet 4 tétel.; Rózsa Kat. 31. jegyzetében.

8. Megjegyzés: A kép életlen, mivel azonban olyan reprodukcióról van szó, amely bizonyosan pozitív újrafényképezésével keletkezett, nem kizárható, hogy az eredeti felvétel nem volt ilyen rossz minőségű.

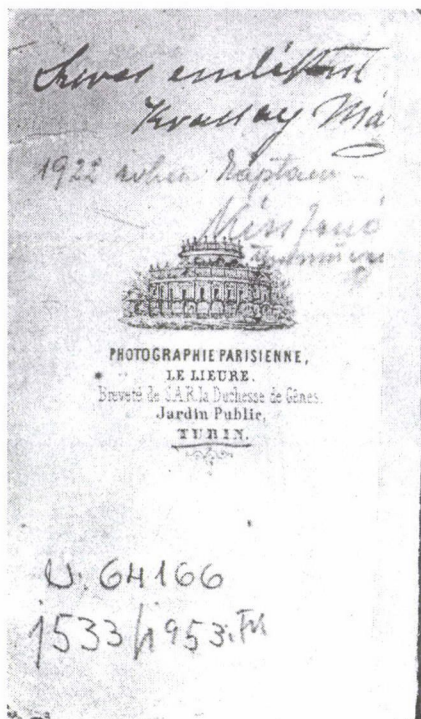
II. Egész alakos állókép, jobbjában papírlappal

III. Álló térdkép, jobbjában papírlappal

1. Leltári szám: MNM TF 1533/1953.
2. Technika: albumin.
3. Méret: a karton mérete: 107 x 62 mm, a kép mérete: 98 x 58 mm.
4. Jelzett; elől: Le Lieure Phot. Editeur; verzón: Photographie Parisietme, Le Lieure-Brevete de S. A. R. la Duchesse de Genes. Jardin Public, Turin.

III. Álló térdkép, jobbjában papírlappal

A III. kép verzója

5. Leírás: Álló térdkép, jobbjában papírlappal, balját faragott asztalon nyugtatja. Viselete azonos a MNM TF 2237/1951. Itsz. képpel. A beállítás azonban kissé eltér attól: a Kossuth kezében lévő papírlap nem takarja teljesen a magasságában lévő gombokat, a lábak nyitottabban.

6: –

7. Irodalom: Fejős 200. és 17. jegyzet 3. tétel.; Rózsa Kat. 30. és 44. kép; Kossuth Lajos életének képei. Szerkesztette és a képanyagot összeállította K. Csorba Csilla. Szabad György tanulmányával. Budapest, 1994. 33. p.⁸

8. Megjegyzés: A) A képen kis pozitív retus nyoma látható. B) Elöl a kartonon kézírással, tollal: Kossuth Lajos. A verzón kézírással: Szíves emlékül. Kvassay Mária. Más kézírással alatta: 1922. ében kaptam. Kiss Jenő (olvashatatlan) művész.⁹ C) Hátoldalon a kartonba nyomva: Calderoni Opticus Pest.¹⁰

IV. Egész alakos ülőkép jobbjában papírtekercsel

1. Leltári szám: MNM TF 891/1933. 2. Technika: albumin.

3. Méret: a karton mérete: 105 x 61 mm, a kép mérete: 88 x 56 mm.

4. Jelzett: elől: Le Lieure Phot. Editeur. De pose; a verzón: Photographie Parisienne. Le Lieure De L'. Jardin Public. Turin.

5. Leírás: Egész alakos ülőkép, ugyanabban a viseletben, mint a 2237/1951. és 1533/1953. Itsz. képeken. Papírtekercset tartó jobbját faragott asztalon nyugtatja, amelyen

tintatartó és két könyv látható. Az asztal azonos az előbb idézett két képen láthatóval. A műtermi szőnyeg mintázata egyező a 2237/1951. Itsz. képen lévő szőnyegével. A faragott szék lába mögött látszik a fejtámasz lába. A háttér semleges, egyszínű, mint az 1533/1953. Itsz. képen.

6: –

7. Irodalom: Fejős 200. és 17. jegyzet 5. tétel.; Rózsa Kat. 31. és 46. kép; Csorba 33.¹¹

8. A hátlap az ismert legrégebbi típusú Le Lieure verző, amelyet Henri Le Lieure közvetlenül műterme megnyitását követően használt.¹²

IV. Egész alakos ülőkép, jobbjában papírtekerccsel

A IV. kép verzőja

V. Csípőkép, baljában papírtekerccsel

1. Leltári szám: MNM TF 2968/1949. 2. Technika: albumin.

3. Méret: a karton mérete: 308 x 236 mm, kép mérete: 250 x 189 mm.

4. Jelzetlen.

5. Leírás: Csípőkép, ülve, baljában papírtekerccsel, ugyanabban a ruhában és ugyanazzal a haj- és szakállviselettel, mint a 2237/1951., 1533/1953., 891/1933. Itsz. képeken.

6: –

7 Irodalom: Fejős 200. és 17. jegyzet 2. tétel és XLII.t. 4. kép.; Rózsa Kat. 29. és 45. kép.¹³

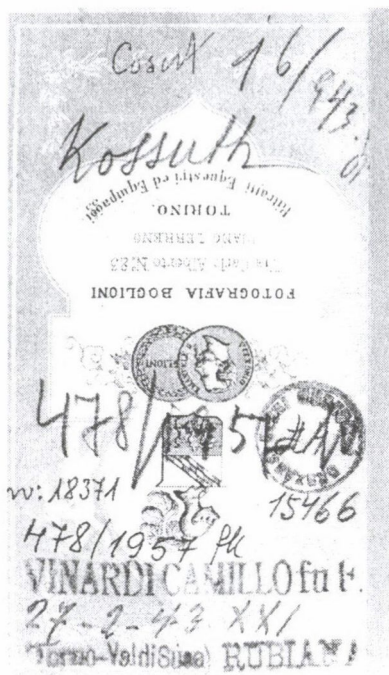
V. Csípőkép, baljában papírtekerccsel

V/a. Mellkép, oválban. baljában papírtekerccsel

1. Leltári szám: MNM TF 478/ 1957. fk.
2. Technika: albumin.
3. Méret: a karton mérete: 103 x 62 mm, a kép mérete: 95 x 56 mm.
4. Jelzett; verzón: Fotografia Boglioni, Via Carlo Alberto N° 23. Piano Terreno, Torino.
5. Leírás: A kép a 2968/1949. Itsz. kép ovál kivágata, közvetlenül a papírtekerccset tartó kéz alatt elvágva azt. A képen Kossuth bal karján, a könyökénél apró betűs felírás: L. Lieure.
6. Származás: A kép 1943-ban került Magyarországra, az Országgyűlési Múzeumba, Máriássy Zoltán magyar követ révén, aki Vinardi Camillo rubianai lakostól kapta.¹⁴ Az

V/a. Mellkép oválban, baljában
papírtekerccsel

Az V/a. kép verzója

Országgyűlési Múzeum leltárkönyvében a 15.466 leltári számon szerepelt: „Kossuth Lajos fénykép (1860 körül) Turin, 10 x 6 cm” bejegyzéssel.¹⁵

7. Irodalom: Fejős, 200. és 17. jegyzet 1. tétel.

8. Megjegyzés: A kép hátoldalán pecsét: Vinardi Camillo, 27-02-43. XXI. (Torino-Val di Susa), „Rubiana”, továbbá kézírással: „Cosut”. A pecsétet és a jellegzetes olaszos kézírást megmagyarázza a kép múzeumba kerülése az olasz gyűjtőtől.

A képek e leírások alapján tehát közel egyidőben készültek, Kossuth rajtuk nagyjából egyidősnek látszik, haja és szakálla még nem ősz, szakálla valamennyi képen az állnál borotvált. Viselete is hasonló, de az I. számú képen nadrágján sötét paszomány látható, amely a többi képen (ahol a nadrág látszik) nincsen. A két ülő felvételen nem azonos székben ül. Mindezek alapján a képek – véleményünk szerint – két csoportba oszthatók: az elsőt, önmagában a színezett albumin, ülő térdkép alkotja, még a második csoportba tartozik a további négy felvétel (öt fotográfia). Ez utóbbiak összehasonlításából megállapítható, hogy a II. kép (2237/1951. ltsz.) negatívja a IV. kép (891/1933. ltsz.) negatívjával azonos műteremben készült, mert a berendezés és a szőnyeg mintázata megegyező. Továbbá, hogy a III. kép (1533/1953. ltsz.) beállítása a II. képhez (2237/1951. ltsz.) igen hasonló, tehát feltehetően egy időpontban, azonos műteremben készültek. Az V. (2968/1949. ltsz.) és az V/a. (478/1957. fk. ltsz.) képeken Kossuth viselete azonos a II–III–IV. fotográfiákon láthatóval.

Kezében ugyanolyan összetekert papírlapot tart, csak jobbra helyett baljában. Összegezve ezeket a megfigyeléseket, az a véleményünk, hogy a négy felvétel azonos időpontban, azonos műteremben készült. A kétféle fényképész verzó miatt azonban a műterem meghatározásához további vizsgálatokra volt szükségünk. Az olasz szakirodalom áttekintése alapján a következőket tudtuk meg a két műteremről és a fényképezésekről.

Henri Le Lieure de l'Aubepin 1831-ben született Nantes-ban. A francia nemesi családból származó fényképész minden valószínűséggel 1859-ben, a francia katonai egységeket követve érkezett Torinóba, a Szárd-Piemonti Királyság fővárosába.¹⁶ 1859-ből egyetlen fotográfiája ismert, amely a Villadora kastélyt ábrázolja, hátoldalán „H. Le Lieure a Turin 1859” aláírással. Műtermét 1861. december 25-én nyitotta meg a régi közpark (Giardino Pubblico) Barnaba Pinazza által 1845-ben épített Rotondájában, amely azelőtt nyári kávézóként működött. A Fotografia Parigina számára az épületet átalakították, a tető nagy részét beüvegezték. Le Lieure hamarosan a torinói felső tízezer fotográfusává vált, kliensei közé tartozott a királyi család, az udvar, az olasz politikai élet elitje. Műtermében szívesen időztek arisztokraták, polgárok, színészek egyaránt.¹⁷ Specialitásaként hirdette a gyerek portrékat és az olajfestékekkel és akvarellel egyaránt színezett képeket. A kezdeti időszak fotóinak verzóin a műteremnek helyet adó rotunda rajza mellett a felirat francia nyelvű. A legrégebbieken a fotográfus neve „L. Lieure de L” változatban szerepel. (Mint a mi gyűjteményünkben lévő 891/1933. ltsz. kép verzóján!) A későbbiekben a genovai hercegi család fotográfusa lett. 1863-ban újra átalakította a műtermet, mert jelentősen megnőtt kliensei száma. Az olasz fotótörténeti irodalom bizonytalan a tekintetben, hogy egyedüli tulajdonosa volt-e a műteremnek, az átalakítás után azonban bizonyosra veszik, hogy egyedül birtokolta a műtermet, ahol egészen 1869-ig működött. Mindvégig mint fotográfiainak kiadója is tevékenykedett. E korszak ismert képei közé tartoztak a királyi családot ábrázoló fotói, az 1861-es, első olasz parlament 450 tagját megőrkítő fotomontázs, valamint a hatvanas évek végén megjelentetett „Régi és a modern Torino” című kötete, amelyben húsz városképet közölt neves tudósok magyarázata kíséretében.¹⁸ Műterme 1870-ben a via della Rocca 6–8-ba költözött, ahol Vanettivel társult. Rövidesen azonban ő is – mint annyian mások – követte a királyi udvart Rómába. 1871 után tevékenysége súlypontja római műtermébe (műtermeibe) helyeződött át.¹⁹ Ő maga ezt követően csak különleges alkalmakkor látogatott Torinóba, például akkor, amikor 1872-ben a nemzeti kiállításon első díjat nyert fotogliptáival és fotokerámiáival. Bizonytalan, hogy mikortól, de 1874-ben már bizonyosan Alessandro Pasta vezette torinói műtermét, amely a via Andrea Doria 1. számba költözött 1876-ban. 1879-ben végleg felszámolta torinói műtermét, feltehetően Alessandro Pasta önállósulása miatt. Műterme, negatívjaival együtt a Scanagatti fivérek tulajdonába került, akik számos képét másolták. 1881-ben portréival a milánói iparműkiállításon bronzérmét nyert. 1908-ban hagyta végleg abba a fényképezést, római műtermét és negatívjait Ugo Bettini livornói fényképésznek adva el. 1914-ben római lakásán hunyt el, s a franciaországi családi kriptában helyezték örök nyugalomra.²⁰

Boglioni néven két fényképész, apa és fia tevékenykedett Torinóban. Az apa, Gioacchino Boglioni, aki 1799-ben Torinóban született, a város egyik legrégebbi fotográfusaként ismert. A *Gazetta Piemontese* 1844. szeptember 11-én tudósított műterme megnyitásáról a via Carlo Alberto 13 (!) szám alatt. Ugyanennek az újságnak a hirdetéseiből és tudósításaiból tudjuk, hogy a portré készítésére specializálódott Gioacchino műterme a fotografozás kedvelőinek találkozó helye volt a negyvenes években. Működését a torinói ipari vásáron 1850-ben bronzéremmel tüntették ki. A Guida Marzorati 1851-től jelzi működését. 1856-ban Filippo nevű fiával (aki 1834-ben született) alakított társaságot, amely egészen Gioacchino 1859-ben bekövetkezett haláláig működött. 1859 után Filippo más tőkéstársak bevonásával vezette a

műtermet tovább. Eleinte a régi címen, majd 1861-től a via Carlo Alberto 23-ban (!), ahol lovas felvételek is készülhettek. A műterem tevékenysége Boglioni néven 1870-ig követhető.²¹

Összegezve: Henri Le Lieure tehát csak 1861. december 25-dike után készíthetett felvételt Kossuthról. Gioacchino vagy Filippo Boglioni viszont elméletileg a via Carlo Alberto 13-beli műteremben fotografálhatta őt 1859–1861 között. Ennek azonban ellentmond egyrészt, ha megvizsgáljuk az olasz publikációkban közölt Le Lieure és Boglioni képeket. A műterem berendezése – elsősorban a szőnyeg alapján – egyértelműnek kell vennünk, hogy Kossuth Le Lieure műtermében járt. Ezt igencsak valószínűsíti továbbá a Boglioni verzójú képen a Kossuth könyökén látható Le Lieure felirat is. Ebben az időben, s még sokáig nem volt egyáltalán különös, ha egyik fényképész a másik képét lemásolva, azt saját cégjelzése alatt forgalmazta.²² Mindenesetre a két fényképész, illetve műterem közötti megállapodásra utalhat, hogy csak a Boglioni verzójú pozitív is mindenképpen 1861 utáni, mert a Filippo által vezetett, via Carlo Alberto 23-beli műterem címét találjuk rajta. A konkrét fénykép – a verzó rajzolata alapján – pedig a hatvanas évek második felére datálható. A felvételek tehát Le Lieure műtermének megnyitását követően, 1861. december 25. után, Henri Le Lieure műtermében készültek.²³

Ezt az 1861 utáni felvétel készítést más források is alátámasztják. Elsősorban is meg kellett vizsgálnunk a Kossuth ezidőbeni tevékenységére vonatkozó irodalmat. 1859 a magyar emigráció életében kiemelkedő jelentőségű esztendő volt. A kibontakozó európai konfliktus, amelyben III. Napóleon Franciaországa a Szárd Piemonti Királyság és az olasz nemzeti törekvések szövetségeseként lépett fel – a Lombardiát és Velencét közvetlen uralma alatt tartó – Ausztriával szemben, lehetőséget és természetes szövetségeket kínált a magyar függetlenség kivására is. A magyar emigráció vezetői Párizsban létrehozták a Magyar Nemzeti Igazgatóságot, majd a hadszíntérhez közel, Itáliában megkezdődött a Magyar Légión szervezése is. Ebben a biztató helyzetben indult el Kossuth londoni emigrációjából 1859. június 16-án Itália felé. Mielőtt azonban elindult volna, átérezve, hogy eddigi emigrációs éveikben ez a legnagyobb eséllyel kecsegtető lehetőség, s ki tudja talán nem közvetlenül Magyarország felé indul-e, ő maga szükségét érezte – igen ritka pillanat! –, hogy lefotografáltassa magát. Minderre megbízható forrásunk Tanárky Gyula naplója. „Három ízben vette le Mayal az Öreget egy nappal előbb, hogy elment. A' mosolygó arcú, álló attitude-ben a legjobb.”²⁴ Tehát Kossuth 1859. június 15-én, Londonban Mayall-nál fényképezkedett! A naplóból az is kiderül, hogy nem akármilyen egyszerű fényképeket rendelt, hanem színezett („colory portrait”) egész alakos portrékat, amelyekért Tanárkynak június 25-én kellett elmennie London talán egyik legnevezetesebb fotográfusához. Tanárky nem mulasztotta el az alkalmat, s magának is rendelt egy fekete példányt az általa legjobbnak tartott változatból.²⁵ Eddigi ismereteink szerint, sem a fotótörténeti, sem a Kossuth irodalom e naplójegyzetre nem figyelt fel. Sehol szignált Mayall képet számon nem tartanak, viszont I. számú képünket (482/1957. ltsz.) minden kutató eddig 1859-re datálta, bár azt feltételezve, hogy az Itáliában készült. Ez utóbbinak ellentmond, hogy Kossuth 1859-ben június 22. és július 17. között tartózkodott csupán ott. Ez idő alatt felkereste Genovát, Alessandriát, Stradellát, Buffalorát, Pármát, Piacenzát, Milánót, Bresciát, Acquit, tárgyalt Torinóban Cavourral, a Vallengio sul Mincio melletti Sigurta kastélyban III. Napóleonnal, gyalog végigjárta a magentai csata színhelyét: egyszóval rendkívül megfeszített tempót diktált magának. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy az a Kossuth Lajos, aki közismerten ódzkodott a fényképezéstől, rövid időn belül, a zsúfolt program közepette, ráadásul a villafrancai fegyverszünetet követően,²⁷ igen letört hangulatban újra a fényképezőgépre állt volna. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a

további kutatásnak Mayall műterme irányában kell I. számú képünk esetében kell haladnia. Ez a kép – bár festett volta nehezíti az összehasonlítást – minden bizonnyal más időpontban és más műteremben készült, mint a másik négy felvétel, bár azoktól egy-két évnél több nem választhatja el.

1860-ban Kossuth ismét járt Itáliában, titokban tárgyalva Cavour gróffal Torinóban, rövid időt töltve ott. 1861-ben, május második felében hagyta el Angliát, s elsőként Milánóba költözött, de röviddel Cavour halála (június 6.) előtt még járt Torinóban, tárgyalni a miniszterelnökkel. Cavour váratlan halála, a londoni bankjegypör elvesztése meglehetősen kedvét szegték az év hátralevő részében. Családi bajok is gyötörték. Egyetlen lánya, Vilma betegsége folyamatosan súlyosbodott. 1862 elején ismét Torinóba utazott, ahol ekkor Ratazzival, Ricasolival és Viktor Emánuel királlyal tárgyalt. 1862. április 22-én, a Genova melletti Nerviben meghalt Vilma lánya. Több forrás is beszámol arról, hogy Kossuth röviddel lánya halálát követően teljesen megöszült.²⁸ A felvételeken – ha azt feltételezzük is, hogy parókat viselt – szakálla és bajusza még nem ősz, szeme viszont igen fáradt, s arcán a ránc az 1859-re datálható, színezett képhez képest elmélyült. Mindezek alapján fel kell tételeznünk, hogy legkorábban 1862. év elején, torinói tárgyalásai idején, vagy esetleg Torinóba költözését követően – miután túljutott az 1862. év gondokkal teli második felén –, 1863 tavaszán járhatott Henri Le Lieure műtermében.²⁹ Ezt a feltételezést alátámasztja egy – ugyan meglehetősen közvetett-bizonyíték is. A Garibaldi emlékkiállításán, a Nemzeti Múzeumban 1932-ben kiállítottak egy fotográfiát, amely a megjelent katalógus szerint 1863-ban készült, s a kiállítás idején Dr. Hampel Gábor tulajdonában volt.³⁰ Mivel a fotográfia pontosan nem azonosítható egyéb leírás hiányában, így a meghatározást ellenőrizni nem tudjuk. Minden esetre figyelemre méltónak tartjuk számon tartását.³¹

Összefoglalóan. Bizonyosan tudjuk, hogy 1859. június 15-én Kossuth fényképezkedett és színezett portrékat rendelt Mayall londoni műtermében. Feltehető, hogy ezek egyike az MNM TF 482/1957. leltári számú színezett térképe. Bizonyítottunk véljük, hogy a további négy felvétel mindegyike Henri Le Lieure torinói műtermében, 1861. december 25-e után készült. Feltehetően 1862 folyamán, esetleg 1863 tavaszán, amire bizonyítékunk elsősorban a 891/1933. ltsz. kép verzója, másodsorban az olasz szakirodalomban közölt Le Lieure fotográfiák, harmadsorban a Boglioni verzójú képen a Kossuth karján látható Le Lieure felírás, s végül a Kossuth külsejére, szokásaira vonatkozó egykorú források együttese.

Jegyzetek

- 1 *Rózsa György*: Kossuth Lajos ikonográfiája. in: „... Leborulok a nemzet nagvsága előtt”. A Kossuth hagyaték. Szerk.: *Körmöczy Katalin*. Budapest, 1994. 291-455. p.
- 2 „...Ezek teljességre törekvő összegyűjtése igen nagy munkát jelentene, és nem adna új információkat a rekonstrukcióhoz.” Továbbá alább: „Valamennyi változat és példány összegyűjtése és feldolgozása fáradtságos és időigényes feladatot jelentene, és az áttekinthetést beláthatatlan időre kitolná.” *Rózsa Gy.* i. m. 292. p.
- 3 *Szakács Margit*: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum dagerrotípiái. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1971–1972. Budapest, 1973. 5–61. p.
- 4 *Fejős Imre*: Kossuth fényképei. *Folia Archaeologica* VIII. (1956) 197–203. p.
- 5 *Fejős I.* i. m. 200. p.

- 6 MOL, P. 1425/4.cs. „Károsodás”. A háborús károkról készített jegyzék. Közölve: Cs. Lengyel Beatrix: Az Országgyűlési Múzeum (1923–1949). 1. melléklet. Folia Historica 14 (1989). 115–116. p. Fejős Imre 1949-ig az Országgyűlési Múzeum őreként dolgozott. Az akkor még meglevő bársony ruhát módja volt összehasonlítani a képen láthatóval.
- 7 A jelenleg a Nemzeti Múzeum Adattárában őrzött Gyarapodási Naplóban 60/1938. számon szerepel. Az ajándékozó nevét sem a naplóban, sem a leltárkönyvekben, sem az Országos Levéltárban őrzött iratanyagban nem találtam. A keretre vonatkozó eredeti bejegyzést valószínűleg Fejős Imre húzta ki az ostrom után. Az ostrom idején, amikor a műtárgyak elhelyezésére kevés hely volt a parlament pincéiben, számos képet kiszedtek a keretéből – amelyek nem kerülvén aztán a óvóhelyre – elkallódtak. Lásd erre vonatkozóan a MOL, P. 1425 iratok között a háborús évek iratait.
- 8 E. Csorba Csilla mint H. Le Lieure által kiadott, Boglioni által készített, 1859-es felvételt közli. Sajnos nem tudjuk, hogy a két Boglioni közül melyik szerzőségét feltételezi. Meg kell jegyeznünk, hogy Kossuth 1859-ben még nem költözött Torinóba.
- 9 Kvassay Mária Kossuth Ferenc második felesége, később özvegye volt. Kiss Jenőről nincsen információnk.
- 10 Feltehetően Calderoni árusította, esetleg sokszorosította a kor szokásainak megfelelően a Kossuth képet, s ezért nyomta bele bélyegzőjét. Arra vonatkozóan, hogy a kép mikor volt a birtokában, nincsen adatunk.
- 11 Csorba ezt a felvételt is mint Boglioni 1859-es képét közli.
- 12 Cassio, Claudia: Fotografi ritrattisti nel Piemonte dell' 800. Musumeci Editore in Aosta. 1980. 246. p.
- 13 Rózsa mint Gioacchino Boglioni torinói fényképész felvételét közli, nyilván a Boglioni verzója 478/1957.fk. (V/a. kép) fotóval történt összehasonlítás alapján.
- 14 MOL, P. 1425/4.cs. 1943. évi iratok.
- 15 MNM, Adattár: Az Országgyűlési Múzeum leltárkönyvei.
- 16 A régebbi kiadványok 1856-ra tették működésének kezdetét, amelyet a torinói városi kalauz, a Guida Marzorati 1856. évi kötetére alapoztak. Claudia Cassio 1980-as (l. 12. jegyzet!) kötetében bebizonyította, hogy a torinói Biblioteca Civica 1856-os felíratú kötete egyértelműen 1873-as belsőt takar. Azóta általánosnak tekinthető az 1859-es, illetve 1861-es dátum elfogadása.
- 17 Elegáns és korszerűen berendezett, még fűtőtestekkel is ellátott műterméről tudjuk, hogy belső terét stukkókkal és Morgari festményekkel díszítették. A fotográfus az általa készített portrékat egy külön galériában helyezte el, a műterem előtt, s az érdeklődő közönség szabadon látogathatta, nézegethette a képeket.
- 18 Turin ancien et moderne. Turin 1870. A kötet azóta többször is megjelent, legutóbb reprint kiadásban 1986-ban.
- 19 Piazza Mignanelli, Piazza Spagna 23-25, via del Mostaro 19.
- 20 Tevékenységének bennünket érdeklő időszakának összegzésére az alábbi kiadványokat használtuk föl: Becchetti, Piero: Fotografi e fotografia in Italia, 1839–1880. Quasar, 1978. 104 és 117. p.; Becchetti, Piero: Henri Le Lieure de l'Aubepin: fotografo. in: Henri Le Lieure maestro fotografo dell' Ottocento. Turin ancien et moderne. A cura di Michele Falzone del Barbaro. Fabbri Editori. Milano, 1979. 13–15. p.; Cassio bevezető tanulmány és 246–252. p.; Cassio Claudia: Fotografi del Piemonte 1852–1899. (Catalogo) Torino, 1977. 35. és 45.p.; Cassio, Claudia-Miraglia, Marina: Culture fotografiche e società a Torino, 1839–1911. Umberto Allemandi et C. Torino, 1990. 391–392. p.; Falzone del Barbaro, Michele: Appendice sui fotografi torinesi dell' Ottocento. in: Gribaudo Rossi, Elisa: Quella Torino. La città popolare dal 1850 al 1900. Milano, 1978. 239–251. p.;

- Falzone del Barbaro, Michele*: Le Lieure Henri. in: *Fotografia italiana dell' Ottocento*. Alinari. Fizenze-Milano, 1979. 160. p.; *Falzone del Barbaro, Michele*: Henri Le Lieure, ritrattista, editore fotografo. in: *Henri Le Lieure maestro fotografo dell' Ottocento*. Turin ancien et moderne. A cura di Michele Falzone del Barbaro. Fabbri Editori, Milano, 1979. 17. p.; *Falzone del Barbaro, Michele-Miraglia, Marina*: Henri Le Lieure. in: *Cultura figurativa negli Stati del Re di Sardegna, 1773–1861*. Torino, 1980. vol. III. 1456–1457. p.; *Italo Zannier*: Storia della fotografia italiana. Laterza 1986. Ezúton kell megköszönöm M. Miraglia professzor asszonynak, hogy római lakásán lehetővé tette számomra könyvtárának használatát.
- 21 A két Boglioni tevékenységére lásd *Becchetti* i. m. 115. p. (közli Gioacchino fényképét is); *Cassio* i. m. 23–24. p.; *Cassio-Miraglia* i. m. 364. p.; *Falzone: Ottocento* i. m. 142. p.; *Falzone-Miraglia* i. m. vol II. 909., 915., 927. p. és vol. III. 1047. p. (Falzone) valamint vol. II. 897., 900. p. (Miraglia).
- 22 Elég itt csak arra az itthoni példára utalnunk, amikor a Vasárnapi újság felkérésére 1880-ban, Ellinger éjt nappallá téve sokszorosította Rudolf trónörökös újdonsült menyasszonyának, Stefániának Geruzet belga fényképész által készített képét valamennyi előfizető számára. Lásd a Vasárnapi újság erre vonatkozó tudósításait: 1880. 190., 197., 217–218., 241., 244. és 246. p.
- 23 Lásd például *Cassio* i. m. 250. p.
- 24 A Kossuth emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója 1848–1866. Budapest, 1961. 198. p. Bejegyzés 1859. június 29-én, szerdán Londonban.
- 25 John Mayall (1810–1901/04 ?) Philadelphiából települt Londonba 1846-ban, ahol 1847-ben American Daguerrotype Institution néven nyitott műtermet. London egyik leglátogatottabb fényképésze. Legismertebb fotográfiái: Faraday, Daguerre, az angol királyi család portréi. Tevékenységéről lásd: *Szilágyi Gábor*: A fotóművészet története. Budapest, 1982. 74., 90., 109., 173. p. Itt kell megköszönöm Stemlerné Balog Ilona és Jalsovszky Katalin kolléganőimnek a fényképeszre és az egyes képekre vonatkozó értékes információikat.
- 26 Lásd Tanárky naplóját ugyanott!
- 27 III. Napóleon és I. Ferenc József a Verona melletti Villafranca helységben kötöttek 1859. július 8-án fegyverszünetet, amelyet a háborút lezáró zürichi béke követett.
- 28 Lásd például a Vasárnapi újság 1880. (XXVII. évf.) 18. szám május 2. 285. p. „A hazája fölszabadulásához kötött reményeiben is oly keserűen megcsalódott apa, midőn leányát eltemeté, félév alatt olyan feje lett, mint a galamb.”
- 29 Az 1862 második felében visszavonultan élő Kossuth tevékenysége 1863-ban, az Orosz-Lengyelországban kitört lengyel nemzeti felkelés kapcsán élénkült meg újra. Kossuth emigrációs életére vonatkozóan, Tanárky naplóján kívül, az alábbi forrásokat forgattuk haszonnal. *Koltay-Kastner Jenő*: A Kossuth emigráció Olaszországban. Budapest, 1960.; *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez* 1859. Összegyűjtötte *Koltay-Kastner Jenő*. Szeged, 1949.; *Reznák Erzsébet*: Kossuth Lajos kilencvenkét éve. Cegléd, 1992.
- 30 A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai, VI. Szerk. *Tóth László–Zámbrá Alajos*. A Garibaldi kiállítás leíró katalógusa. Budapest, 1932. 159. p. 449. tétel.
- 31 Az is lehetséges, hogy csupán nyomdahibáról van szó! Ugyanis a *MNM*, TF 1239/1961. fk. leltári számon őriz egy 1883-ban Pulszky Polyxénának, dr. Hampel Gábor édesanyjának ajánlott Kossuth képet.

Cs. Lengyel Beatrix

I ritratti fotografici piú antichi di Luigi Kossuth scattati in Italia – riassunto –

Nella Collezione Fotografica del Museo Nazionale Ungherese sono custodite cca. 2–300 fotografie scattate in Italia. Tra esse ci sono parecchi ritratti di Luigi Kossuth, il piú popolare personaggio dirigente della rivoluzione e guerra d'indipendenza ungherese negli anni 1848–49. Il 17 agosto 1849, quando finì la lotta d'indipendenza ungherese, Kossuth lasciò il territorio della patria, dove non riuscì a tornare mai piú, fino alla sua morte, che avvenne il 20 marzo 1894 a Torino. Dal primo giorno del suo esilio fino alla morte Kossuth continuò a combattere in favore dell' indipendenza d'Ungheria dall' Impero Austriaco, e fu lui il capo piú importante dell' emigrazione ungherese.

Durante il suo esilio, molto lungo, sono state scattate fotografie diverse negli Stati Uniti e vari paesi europei. In questo saggio sono oggetto d'esame alcuni di questi ritratti, che sono stati presentati in questi ultimi anni nei saggi storici ungheresi come ritratti tutti scattati in Italia nell' anno 1859, presso vari studi fotografici. Per esaminare queste fotografie ho consultato saggi speciali italiani sulla vita e attività di fotografi italiani, saggi speciali ungheresi sulla vita di Luigi Kossuth e sull' attività nel suo esilio, manoscritti e lettere inedite ed un diario già edito.

Dopo i due anni della sua relegazione nell' Impero Turco e un viaggio lungo negli Stati Uniti, Kossuth visse a Londra nei primi anni del suo esilio. Nel maggio 1861 con l'appoggio del Conte Cavour, primo ministro italiano, Kossuth si stabilisce definitivamente in Italia, prima a Milano, dopo a Genova (Nervi) e infine a Torino. Ma come capo dell' emigrazione ungherese Kossuth é già stato anche prima in Italia.

Kossuth si mostrò piú attivo come politico alla vigilia e durante la guerra italo-francese contro l'Impero Austriaco del 1859. Come capo dell' emigrazione ungherese condusse trattative con l'imperatore francese Napoleone III, nel maggio 1859 a Parigi, e tenne stretti contatti con Cavour. Come conseguenza delle trattative militari i soldati dell' emigrazione ungherese si radunarono in Italia instaurando la Legione Ungherese. Lo stesso Kossuth arrivò da Londra in Italia nei giorni della guerra, sbarcò a Genova il giorno 22 giugno 1859. Il giorno 24 si condussero trattative personali fra lui e Cavour a Torino. Il giorno 2 luglio Kossuth visitò il campo di battaglia di Magenta e Solferino, il 3 luglio lo accolse, a Valeggio sul Mincio, l'imperatore francese Napoleone III. Ma la visita di Kossuth al quartiere generale alla vigilia dell'armistizio di Villafranca, non serviva piú, come non servivano i passi diplomatici del Conte Cavour. Il patto di Napoleone III e Francesco Giuseppe significava un colpo mortale per i piani e i concetti di Cavour e fu fatale anche per la politica dell'emigrazione ungherese. Kossuth se ne andò via “mogio, mogio” a metà luglio, prima in Svizzera, poi a Londra. Tornò in Italia solo l'anno dopo, nel settembre 1860, quando arrivò a Torino per riprendere nuove trattative con Cavour, che aveva invitato a Torino i membri del Comitato Nazionale Ungherese. Successivamente, nel maggio 1861 Kossuth si stabilì definitivamente in Italia. Dopo la morte inaspettata di Cavour, Kossuth rimase a Milano, per poi trasferirsi a Nervi, perché la sua unica figlia stava morendo. Nei primi mesi dell' anno 1862 a Torino fu accolto dal re e ripresero le trattative con Ricasoli e Ratazzi, ma tornò subito al capezzale della figlia, che morì nell' aprile 1862. Un paio di mesi dopo la morte della figlia, Kossuth mise i capelli bianchi. Si trasferì a Torino nell' anno 1863. Dalle lettere inedite e dal diario di un emigrante ungherese Giulio Tanárky, che lavorò presso Kossuth come segretario

personale, si possono sapere quante volte, dove e per quanti giorni egli rimase in Italia prima di trasferirsi definitivamente con la sua famiglia. Dai testi sopraccitati si possono sapere i luoghi dove abitò, dove viaggiò in Italia, e si possono conoscere in modo approfondito i suoi brevissimi soggiorni a Torino, dove sono state scattate queste fotografie.

I. Ritratto di Kossuth seduto, con guanti nella mano destra

No. d'inventario: 482/1957.fk. Stampa all' albumina, con intervento pittorico. Il cartoncino misura 280 x 218 mm; le dimensioni della fotografia originale (che si nota sotto la coloratura) sono 265 x 197 mm. Non si vede nessun marchio di studio fotografico. La fotografia è stata donata da un ignoto nel 1938. È stata pubblicata parecchie volte, come il primo ritratto scattato in Italia nel 1859.

2. Ritratto in piedi, con un foglio di carta nella mano destra

No. d'inventario 2237/1951. Stampa alla gelatina bromuro d'argento, di 140 x 130 mm, che reproduce una "carte de visite" (si nota i lati della fotografia originale). La fotografia è sfocata. Nessun marchio.

3. Ritratto in piedi fino al ginocchio

No. d'inventario: 1533/1933. Stampa all' albumina. "Carte de visite", il cui cartoncino misura 107 x 62 mm, mentre la fotografia è di 98 x 58 mm. Marchio sul retro: Photographie Parisienne, Le Lieure. Brevete de S.A.R. la Duchesse de Genes. Jardin Public, Turin. Sotto l'immagine: Le Lieure Phot. Editeur. Il vestito di Luigi Kossuth è lo stesso della fotografia precedente (No. d'inventario 2237/1951. fk.), ma l'angolazione è un po' diversa (le gambe sono più aperte, il foglio non copre i bottoni). Il ritratto appartenne alla collezione familiare Kossuth, fino al 1922.

IV. Ritratto seduto, con un rotolo di carta nella mano destra

No. d'inventario: 891/1933. Stampa all' albumina. "Carte de visite", 105 x 61 mm (il cartoncino), 88 x 56 mm (la fotografia). Marchio sul retro: Photographie Parisienne. Le Lieure De L'. Jardin Public. Turin. Sotto il ritratto: Le Lieure Phot. Editeur. De posé. Il vestito di Luigi Kossuth e il tavolo vicino a lui sono gli stessi dei precedenti ritratti. (No. 2237/1951. e 1533/1953.) Il tappeto dello studio è lo stesso del ritratto No. d'inventario 2237/1951. fk. Nel retro si nota il più antico marchio di Henri Le Lieure, dopo l'apertura del suo studio nella Rotonda del Giardino Pubblico a Torino.

V. Ritratto fino al fianco, con un rotolo di carta nella mano sinistra

No. d'inventario: 2968/1949. Stampa all' albumina. Il cartoncino: 308 x 236 mm, la fotografia 250 x 189 mm. Nessun marchio. Il vestito è lo stesso come nei precedenti ritratti.

V/a. Ritratto a mezzo busto, in ovale, con un rotolo di carta nella mano sinistra

No. d'inventario: 478/1957 fk. Stampa all'albumina. Il cartoncino: 103 x 62 mm, la fotografia: 95 x 56 mm. Marchio sul retro: Fotografia Boglioni, Via Carlo Alberto N° 23. Piano Terreno, Torino. Sulla fotografia, nella mano sinistra si può notare, una scrittura (che

finora non é stata evidenziata da nessun storico): "L. Lieure". La fotografia riproduce una parte del ritratto precedente (No. d'inventario 2968/1949.), fin sotto la mano. Il ritratto é arrivato in Ungheria nel 1943, é stato donato da Vinardi Camillo, abitante in quel tempo a Rubiana (Torino – Val di Susa).

Se osserviamo le fotografie, si notano che sono state scattate piú o meno nello stesso periodo, perché Kossuth si dimostra nella stessa età. Baffi e capelli non sono bianchi, la sua barba é rasata nella parte sottostante il labbro inferiore. Questi elementi sono molto importanti, perché sappiamo che Kossuth aveva i capelli e la barba piú o meno bianchi dopo la morte di sua figlia (aprile 1862), e non ha piú rasato la sua barba almeno dopo l'anno 1866. Nelle fotografie, indossa sempre lo stesso vestito, un vestito ungherese, il quale appartenne alla collezione del Museo del Parlamento fino alla seconda guerra mondiale, quando sparí. Cambiano solo i pantaloni, si può osservare che nella prima fotografia questi sono diversi che nelle altre stampe. Il vestito con questi pantaloni era quello che indossava il giorno della deposizione degli Asburgo. Abbiamo un altro elemento importante: nelle due fotografie dove Kossuth appare seduto, le sedie sono diverse. Sulla base di queste osservazioni presumiamo che si possano suddividere le fotografie in due gruppi diversi: nel primo gruppo sta la fotografia colorata, nel secondo le altre. Se si osservano attentamente queste fotografie, si scopre che il negativo della II fotografia (No. inv. 2237/1951.fk.) e il negativo della IV (891/1933.) sono stati scattati nello stesso studio, perché il tappeto e l'arredamento sono identici. Kossuth nella III fotografia (1533/1953.) e nella II (2237/1951.) viene ritratto piú o meno nello stesso atteggiamento, si può quindi presumere che siano state scattate in un' unica seduta. Nella V fotografia (2968/1949) e nella V/a (478/1957) Kossuth porta un rotolo di carta nella mano sinistra, non come nella fotografia IV (891/1933.) dove lo porta nella mano destra. Insomma, si può credere, che le fotografie del secondo gruppo siano state scattate con diversi atteggiamenti, ma in un' unica volta e nello stesso studio: "Studio di Henri Le Lieure". Ma tale studio nella Rotonda del Giardino Pubblico di Torino, fu aperto solo il 25 dicembre 1861; Le Lieure poté quindi fotografare Kossuth solo dopo tale data. Nella collezione esaminata in questo saggio c'è una fotografia, che porta il marchio piú vecchio di Le Lieure, quello di No. inv. 891/1933. Abbiamo anche fotografie diverse di Luigi Kossuth, le quali sono state scattate nello studio di Le Lieure nell' anno 1866, e sappiamo anche, che egli non si faceva fotografare spesso ed era molto fedele per anni e anni allo stesso studio fotografico. (Per.es. dopo il trasferimento di Le Lieure, per vent'anni Kossuth andò nello studio di Ambrosetti). Si poteva immaginare che le fotografie fossero state scattate nello studio Boglioni, nell' anno 1859, come pensano tanti storici ungheresi, e che Le Lieure sia stato solo l'editore delle fotografie. Ma la stampa esaminata che porta il marchio di Boglioni, é sicuramente stata ristampata solo dopo il 1861, perché porta l'indirizzo di via Carlo Alberto 23, dove si trasferí lo studio Boglioni in quell'anno. Gli storici ungheresi che non conoscevano i saggi italiani sulla vita di Boglioni, potevano supporre, fino alla mia ricerca, che il negativo fosse stato scattato nello studio di Gioacchino Boglioni, in via Carlo Alberto 13, ma l'arredamento, la scrittura nel braccio sinistro, e tutte le altre osservazioni da me evidenziate negano questo. I retri diversi si possono spiegare facilmente: in quel tempo i fotografi si copiavano l'uno dall'altro, se avevano bisogno del ritratto di un personaggio. In questo periodo Kossuth era molto famoso in Italia, sappiamo infatti che i suoi ritratti sono stati esposti nelle vetrine di vari studi fotografici. Con tutte queste informazioni presumiamo che le fotografie siano state scattate non tanto dopo il 20 dicembre 1861, nello studio di Henri Le Lieure, nella Rotonda del Giardino Pubblico a Torino. Abbiamo trovato inoltre altri fatti degni di nota. Il 29 giugno 1859 Giulio Tanárky nel suo diario annotò a Londra: "Mayal ha fatto tre fotografie diverse su Kossuth, un giorno prima del suo viaggio verso l'Italia. Ha

fatto ritratti colorati (colory portrait).” Sappiamo così, che Kossuth che odiava andare dal fotografo (abbiamo parecchie lettere scritte da lui, e anche da suoi conoscenti i quali confermano questa abitudine), in un momento molto importante nella vita dell’ emigrazione ungherese, quando tutti speravano tanto, andò ancora a Londra a fotografarsi. Oltre a questo nell’ anno 1859 è stato in Italia solo dal 22 giugno al 17 luglio, viaggiava molto: visitò Genova, Alessandria, Stradella, Buffalora, Parma, Piacenza, Brescia, Acqui, Milano, Valeggio sul Mincio, Solferino, trovandosi a Torino solo pochi giorni, con un programma molto severo, facendo trattative di persona con il Conte Cavour.

Come conclusione. Ci è impossibile credere, che Kossuth che odiava fotografarsi, con un programma così denso di lavoro, andasse tristemente a fotografarsi a Torino dopo la pace di Villafranca. Invece si può credere che, quando tornò a Torino per qualche giorno nei primi mesi del 1862 per aprire trattative con i politici italiani o dopo la morte della figlia, quando si stabilì definitivamente nella capitale sabauda, nei primi mesi del 1863, si sia fatto ritrarre. Così siamo certi che le fotografie del nostro secondo gruppo, dove Kossuth appare un pochino più vecchio rispetto alla fotografia colorata, siano state scattate intorno al 1862–1863 nello studio Le Lieure a Torino. Noi abbiamo anche un’ informazione da un catalogo di una mostra tenuta nel 1932 al Museo Nazionale di Budapest sul tema della vita di Garibaldi, dove è stata esposta una fotografia di una collezione privata (di un parente di Francesco Pulszky delegato personale di Luigi Kossuth a Torino, intorno al 1859), descritta come fotografia di Kossuth nell’ anno 1863. Purtroppo questa fotografia non è più reperibile. Quella fotografia colorata invece è stata scattata il 15 giugno 1859, ma non in Italia, bensì in Inghilterra a Londra, dal famoso maestro fotografo John Mayall (1810–1901), fotografo della regina Vittoria.

Infine vogliamo ringraziare il gentile aiuto della professoressa Marina Miraglia, che ci ha dato una mano con il permesso di usare la sua biblioteca a Roma, e la professoressa Emilia Morelli, direttrice dell’ Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano, che purtroppo è scomparsa poco tempo fa, e al la mia cara amica, Luciana Alessandrini.

Pulszky Ferenc szabadkőműves pohara a Magyar Nemzeti Múzeumban

A Magyar Nemzeti Múzeum 1992-ben megvásárolt egy nyolcszögletű, csiszolt, üveg talpaspoharat, amelynek felirata és díszítő motívumai a szokásosnál többet árulnak el, mint a hozzá hasonlatos, bár különleges formájukkal és díszítményeikkel szintűgy feltűnést keltő üveg poharak és ezüstkehely társaik¹.

Két egymásba font kéz alatt fraktúra felirat adja tudtul, hogy a poharat ki kinek a részére készítette, s ajándékozta, s e becses ajándék nyomában haladva feltárul előttünk egy többé-kevésbé ismert életútnak kevésbé kutatott, ám nem elhanyagolható és elhallgatható, mindenképpen figyelemre méltó részlete. A felirat „□ zur Einigkeit im Vaterland (im Orient zu Pest.) Br. Pulszky” szerint az „Egyesség a hazában Keletben Pesten páholy Pulszky testvérnek” ajándékozta az üveg poharat, amelynek oldalait és feliratát szemlélve egy szabadkőműves páholy elevenedik meg szemünk előtt (1. kép).

1. Pulszky Ferenc üveg pohara

A felirat mellett szabadkőműves oltár áll Salamon király templomának – s a páholyok bejáratának – két oszlopát jelképező oszlopokkal, két gyertyatartóval, középpütt asztal, rajta egymáson keresztbe fektetve félig nyitott körző és derékszög, felettük felhőből kiemelkedő kereszt, attól balra sugárzó emberarcú nap, jobbra emberarcú hold hét csillaggal övezve, tovább forgatva a poharat három lépcsőfok felett a páholy legfőbb előjárójának, a főmesternek széke látható baldachinnal, majd a beavatási szertartást idéző, az élet múlandóságára figyelmeztető koporsó csontokkal, melyet a páholy további tisztségviselői, a kincstáros és az írnok jelképei – jelvényei követnek: két egymáson keresztbe fektetett kulcs és toll, mellette a páholy biztonságáért felelős templomőr jelvénye: egymáson keresztbe fektetve két kard, alatta további jelképek – kaptár, háromszög, függőőn, vakolókanál és kalapács, az első és második felügyelő, s a főmester jelvényei zárják a sort.

Mindezeken túlmenően ez az üvegpohár nem csupán a bemutatott jelképek tára és ajándéktárgy, hanem önmaga is funkcióval bíró jelkép. Beavatott ismerői „ágyúnak”² hívják, mivel nem véletlenül súlyos, gömb alakú talpát az asztalhoz ütve ágyúk dörgését idézik vele a szabadkőművesek az ügynevezett „vakolási munkájuk”³, azaz a gyűlésüket követő közös étkezés üdvözlései során.

2. Szabadkőműves üvegpohár Kölnből, 1852

E funkción túlmutatva, egy-egy nevezetes eseményt megörökítendő (2. kép)⁴, avagy tisztelet és hála jeléül némely igen jeles szabadkőműves ténykedését elismerendő, időről időre készültek és készülnek ma is hasonló szabadkőműves „ágyúk”.

Ez az üvegpohár felidézi a 19. század második felében megalapított első magyarországi páholy emlékét, ugyanakkor tisztelettel adózik a tagjai sorából később nagymesteri székbe emelt Pulszky Ferencnek is, aki sokak számára neves régészként, művészettörténészként, politikusként, végzetül a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként⁵ ismert, ám kevésbé tudott róla, hogy az olasz honban otthonra lelt magyar emigránsok körében, több társával együtt olasz páholyban szabadkőművessé lett⁶, s hazatérve fontos szerepet vállalt a magyar szabadkőművesség újbóli megszervezésében és vezetésében.

Magyarországon a szabadkőműves páholyok 1794-ben bekövetkezett betiltása után⁷ az 1848/49-es szabadságharc idején próbálkoztak meg először páholyalapítással⁸. E rövid életű próbálkozás kudarca után mintegy két évtized telt el, amikor a kiegyezés teremtette légkörben megalakulhatott 1868. június 26-án az „Egyesség a

házában Keletben Pesten” elnevezésű jánosrendű⁹ páholy, amely a belügyminiszter októberben kelt jóváhagyása nyomán hivatalosan is megkezdhetette működését. „Szabályos” (szabadkőműves) elismerésüket és alkotmányukat 1869-ben az angol nagypáholytól kapták. A Lewis Lajos¹⁰ szorgalmazására megalakult páholy ekkor 57 tagot számlált, főmestere pedig Pulszky Ferenc lett.

Az „Egyesség a hazában...” páholy tagsági jelvénye

A Magyar Nemzeti Múzeum több példányt őriz az „Egyesség a hazában...” páholy tagsági jelvényéből (3. kép)¹¹. A bronzból készült kör alakú jelvény előlapján kettős vonalú körben felhőből kinyúlik két kar és kezét fog; körirata: EGYESSÉG A HAZÁBAN KELETBEN PESTEN. Hátlapján kör alakban babérkoszorú, benne a páholy alapításának éve: 1868. Körirata: LOGE ZUR EINIGKEIT IM VATERLAND IM ORIENT ZU PEST. A füllel ellátott jelvény egykoron piros-fehér-zöld hosszanti csíkozású ripszszelyemből készült nyakbavetőn függött. Hajdani viselői további páholyok alapítását kezdeményezték Temesvárott, Sopronban, Pozsonyban, Aradon, Baján és Pesten¹². A megalakult hét páholy – köztük a „Szent István” páholy (1870–1894), amelyik később egyik alapítóját, Pulszky Ferencet ezüst babérkoszorúval ajándékozta meg¹³ – 1870-ben létrehozta a Magyarországi Jánosrendű Nagypáholyt¹⁴, melynek első nagymesterévé Pulszky Ferencet választották. Az új nagypáholy a bayreuthi „Zur Sonne” nagypáholytól kapta szabadkőműves alkotmányát.

A jánosrendű páholyok szerveződésével párhuzamosan otthonra találtak Magyarországon az úgynevezett skót rítus¹⁵ képviselői is. Türr István vezetésével hazatért emigránsok alapították 1869-ben a „Corvin Mátyás az igazságos” elnevezésű páholyt (a Nemzeti Múzeumban Kubinyi Ágost lakásán), amely az első magyar nyelven, skót rítus szerint működő páholy volt. A belügyminiszter által 1870-ben jóváhagyott páholy a francia nagypáholy elismerését és alkotmányát kapta meg. Tagjai sorában Klapka György, Teleki Sándor, Csáky Tivadar és Joannovics György nevével találkozhatunk. A „Corvin Mátyás...” páholy szintén további páholyok alapítását kezdeményezte, így többek közt a „Humboldt” páholyét Pesten, valamint vidéki páholyokét Aradon, Kassán és Temesvárott. Részvételükkel alakult meg 1871-ben Magyarországi Nagy Oriens néven az önálló skót rítusú magyar nagypáholy, Joannovics György közoktatási miniszteri államtitkárt nagymesterré választva.

A két irányzatot követő szabadkőművesség közötti különbség elsősorban a páholyok belső életére, rítusukra vonatkozott. Egyébként számos vonatkozásban mutattak fel hasonlóságot. Tagjaik zöme a polgári értelmiség köréből került ki: köztisztviselők, írók, művészek, tanárok, ügyvédek, orvosok, kereskedők és iparosok sorakoztak fel a páholyokban, közülük többek a későbbiekben jelentős szerepet vállaltak a magyar politikai, tudományos és kulturális életben¹⁶. Az arisztokrácia egyes tagjai, kiváltképp akik az emigrációban is részt vettek a szabadkőműves mozgalomban, idővel teljesen visszavonultak.

Hosszas próbálkozások után 1886-ban a két magyarországi nagypáholy végre kimondta egyesülését és megalakította a Magyarországi Symbolikus Nagypáholyt¹⁷ 25 jánosrendű és 12 skót rítusú páholy részvételével. Nagymesterré Pulszky Ferencet választották, aki leköszönéséig (1888) töltötte be tisztségét.

Az egyesülést követően virágzásnak indult a magyar szabadkőművesség. Az elsősorban emigráns magyarok, köztük Pulszky Ferenc által a 19. században ismét felélesztett mozgalom követői, azt kiteljesítő tagjai nem elégedtek meg a filozófikus szabadkőművességgel, fogékonyan és hatékonyan fordultak a közélet, a társadalom megoldatlan kérdései felé. Foglalkoztak a polgári házasság és az állami anyakönyvvezetés kérdéseivel, majd az általános választójoggal. Ténykedésük zöme azonban a népnevelést, az ismeretek terjesztését, a szegények sorsának javítását célozta. A „Corvin Mátyás...” páholy 1870-ben megalakította a Népoktatási Kört, 1875-ben a Háziipari Egyletet. 1870-ben Szeretetintézetet hívott életre. Az elhagyott gyermekek sorsa több páholyt késztetett cselekvésre, így jött létre a Gyermekbarát Egyesület („Humboldt” páholy), az Országos Gyermekvédő Egyesület („Könyves Kálmán” és „Demokratia” páholy), a Szünidei Gyermektelep („Haladás” páholy), a Nyomorék Gyermek Otthona („Deák Ferenc” páholy), továbbá az Ingyentej Egyesület („Minerva” páholy).

Az elhagyatottak és támogatásra szorulókat érdekében alapították a Budapesti Rabsegélyező Egyesületet, a Hajléktalanok menhelyét és az Ingyenkenyér Egyesületet. A páholyoktól indult ki az Önkéntes Mentő Egyesület gondolata, a Teleia Egyesület, az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület. Az általános műveltség szintjének emelése érdekében alapította a „Könyves Kálmán” páholy a Szabad Lyceumot, az „Erzsébet” páholy az Erzsébet Népakadémiát, s a „Kazinczy” páholy az Ismeretterjesztő Társaságot.¹⁸

Eredményeik – melyek kibontakoztatásában úttörő szerep jutott Pulszky Ferencnek – a felvirágzó páholyok alkotó erejét és 18. századi elődeik eszméinek töretlen továbbélését tükrözik.

„Énnekem a kőművesség oly társaság,
amely egy kis karikát csinál a legjobb
szívű emberekből, melyben az ember
elfelejti azt a nagy egyenatlenséget,
amely a külső világban van, amely-
ben az ember a királyt és a legalacso-
nyabb rendű embert testvérének nézi,
amelyben elfelejtkezik a világ eszte-
lenségei felől s azt látván, hogy min-
den tagban egy lélek, t. i. a jónak sze-
retete dolgozik, örömkönnyekeket sír,
amelyben sokkal biztosabb barátot
lel, mint a külső világban, amelyben
kiki igyekszik embertársainak nyomo-
rúságát aszerint, amint tehetsége en-

gedi könnyíteni, amelyben kiki olvasni, tanulni, szerzetes atyafiai munkái, rásai, példái által tanítani tartozik.”

Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgyhöz¹⁹

Jegyzetek

- 1 *Magyar Nemzeti Múzeum*, Szabadkőműves gyűjtemény, Ltsz.: 1992. 10. magasság: 118 mm, talpátmérő: 65 mm, szájméret: 70 mm.
- 2 A szabadkőműves gyűlést követő közös étkezés során felköszöntők hangzottak el, amelyek után váltak a poharak „ágyúkká”. Az ivás után a résztvevők nagy erővel tették vissza a poharakat az asztalra hangos csattanással. Ez a magyarázata e poharak különleges formájának, szokatlanul vastag talpának.
- 3 A gyűlések után tartott közös étkezéseket nevezték vakolási munkának, vakolásnak: *Barcsay Adorján*: A szabadkőművesség bűnei. Budapest, 1921. 16. p.
- 4 Németországi páholyok gyűlése, Köln, 1852. Üveg pohár a Magyar Nemzeti Múzeum Szabadkőműves gyűjteményében, Ltsz.: 1981. 131. 3.
- 5 1869-ben nevezték ki a múzeum igazgatójává. *Országos Széchényi Könyvtár*, Kézirattár, Fond VII/270. Igazgatói tisztét 1894-ig töltötte be.
- 6 *Kun Miklós*: A baloldali szabadkőművesség mint ideológia és szervezeti keret a 19. század közepén. *Századok* 113 (1979) 799. p.
- 7 *L. Nagy Zsuzsa*: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest, 1977. 14. p.
- 8 *Balassa József*: A szabadkőművesség története. Budapest é.n. Mindent tudok könyvtár. 6. sz. 74. p.
- 9 *Uo.* 75. p.
- 10 *Uo.*
- 11 *Magyar Nemzeti Múzeum*, Ltsz. 1981. 131. 823. a-d.; Hamburgische Zirkel-Correspondenz, Hamburg, 1903. Band V. Tafel LXXXVI. No. 805. 31. p.
- 12 *L. Nagy Zs. i. m.* 25. p., *Balassa i. m.* 76. p.
- 13 *Magyar Nemzeti Múzeum*, Ötösgyűjtemény Ltsz. 1884. 95.
- 14 *L. Nagy Zs. i. m.* 25. p.
- 15 *Balassa J. i. m.* 76. p.
- 16 *L. Nagy Zs. i. m.* 27. p.
- 17 *Balassa J. i. m.* 75. p.
- 18 *L. Nagy Zs. i. m.* 26-32. p.
- 19 Idézi *Balassa J. i. m.* 4. p.

Felhasznált irodalom

Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest, 1900.
Bakonyi Kálmán: A magyar szabadkőművesek igazsága. Budapest, 1927.
Lenhoff, Eugen: Die Freimaurer. Zürich–Leipzig–Wien, 1929.
Naudon, Paul: Geschichte der Freimaurerei. Propyläen, Frankfurt a. M.–Berlin–Wien, 1982.
Palatinus József: A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai. I–III. köt. Budapest, 1920–1939.
A szabadkőművesség első fokozatú munkálatai. Pest 1869. *MNM*, Ltsz.: 1981. 131.463.

A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy szertartáskönyve. Budapest, 1904.
Pulszky Ferenc: Életem és Korom I–IV. köt. Budapest, 1880–1882.
Ferenczy József: Pulszky Ferenc életrajza. Budapest–Pozsony, 1889.
Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth Emigráció Olaszországban. Budapest, 1960.
Vigh Károly: Pulszky Ferenc levelei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Folia Historica 11. Budapest, 1983. 86–103. p.

Aczél, Eszter

Das Freimaurerglas von Ferenc Pulszky im Ungarischen Nationalmuseum

Das Ungarische Nationalmuseum kaufte im Jahre 1992 ein achteckiges, geschliffenes Weinglas mit starkem Fuß, an den Seiten mit einem Text und verschiedenen Darstellungen versehen. Die Inschrift lautet folgendermaßen: "Ozur Einigkeit im Vaterland (im Orient zu Pest.) Br. Pulszky". Daneben reihen sich freimaurerische Zeichen, so ein Altar links und rechts mit den symbolischen Säulen des Salomonischen Tempels, mit zwei Leuchtern, in der Mitte befindet sich der Tisch des Meisters vom Stuhl, darauf Zirkel und Winkelmaß, darüber ein aus Wolken hervorragendes Kreuz, umgeben von Sonne und Mond mit Menschengesicht, um den Mond mit sieben Sternen, darauffolgend führen drei Stufen zum Stuhl mit Baldachin des Meisters vom Stuhl, dann ein Sarg mit Knochen; im weiteren sieht man spezielle Beamten-Insignien: je zwei übereinandergelegte Schlüssel, Federn, Schwerter, einen Bienenstock, Dreieck, Senkblei, Kelle und Hammer.

Das Glas ist nicht nur ein einfaches Geschenk, oder bloß ein Weinglas, es gehört zu den sogenannten "Kanonen" der Freimaurerlogen, mit starkem Fuß für die Tafelloge ausgestaltet. Beim Willkommen schlug man den starken Fuß auf den Tisch, um einen an die begrüßenden Kanonenschüsse zu erinnern. Es gibt zahlreiche verschiedene "Kanonen" in Museen und Privatsammlungen, die meisten sind aber ohne Inschrift.

Dieses Stück ist gerade deshalb beachtenswert und bedeutend, weil es ein Erinnerungsstück der ersten ungarischen Freimaurerloge des 19. Jahrhunderts und deren ersten Meisters vom Stuhl Ferenc Pulszky, des späteren ersten Großmeisters der Symbolischen Großloge Ungarns ist.

In Ungarn waren die ersten Logen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts tätig, wurden aber 1795 verboten. Nach langer Pause, nach der Reformzeit, der Revolution und dem Freiheitskampf 1848/49, und nach den Jahren des Absolutismus wurde 1868 die erste Loge des Jahrhunderts unter dem Namen "Loge zur Einigkeit im Vaterland im Orient zu Pest" u.a. von heimgekehrten Emigranten gegründet. Der erste Meister vom Stuhl war Ferenc Pulszky. Diese Loge war sehr aktiv, gründete weitere Tochterlogen in der ungarischen Hauptstadt und auf dem Lande. 1870 gründeten sie die Johannisgrößloge von Ungarn, zum Großmeister wurde F. Pulszky gewählt. Die Johannisgrößloge erhielt ihre Konstitution von der Großloge "Zur Sonne" in Bayreuth.

Parallel damit wurden auch Logen schottischen Ritus', 1871 dann der Großorient von Ungarn gegründet. Die zwei Großlogen vereinigten sich 1886 zur Symbolischen Großloge Ungarns.

Zum ersten Großmeister wurde Ferenc Pulszky gewählt, der nicht nur als berühmter Archäologe, Kunsthistoriker, ein Politiker von 1848/49, Emigrant, dann heimgekehrt als Direktor des Ungarischen Nationalmuseums bekannt war, sondern auch als einer der Begründer der Freimaurerei des 19. Jahrhunderts in Ungarn verehrt wurde. Ein Zeichen der Anerkennung war diese "Kanone" aus den 1870er Jahren.

Molnár András

Deák Ferenc levelei Döry Franciskához (1856–1869)

Eötvös Károly említi Deák Ferencről írott könnyed stílusú, ugyanakkor adatgazdag munkájában, hogy a „haza bölcse” a „fiatal leányok közül talán senkit sem szeretett jobban, mint Döry Fannit, Döry Imre leányát, Oszterhueber László feleségét. Sok és szép levelet írt hozzá, nagy kár volna, ha egyetlen egy is hiányoznék a levelekből”.¹ A „sok és szép” levél közül azonban mindeddig csupán egyet tettek közzé (igaz ugyan, hogy ezt több alkalommal is). Deák éppen híres, 1861. évi feliratát készítette, amikor tanácsért fordult hozzá keresztlánya, Döry Franciska, vagy ahogy Deák hívta: Fanni. Egy négygyermekes özvegyember, Oszterhueber László kérte meg a kezét, és Fanni a döntéshez kikérte keresztapja véleményét is. Deák 1861. április 20-án reggel 6 órakor írta ezt a borús hangulatú, filozófikus mélységű levelet Fanninak. Válaszának lényege ez volt: „ha szeretheted, ne útasítsd vissza”!²

Kiadatlanok – és a Deák Ferencről szóló irodalomban is teljességgel ismeretlenek – tehát azok a levelek, amelyeket Deák 1856 és 1869 között írt Döry Franciskához. Tíz ilyen rövidebb levelet őriz a Göcseji Múzeum, kettőt pedig a Zala Megyei Levéltár. A múzeum leltárkönyve szerint a levelek Háy Kálmán pusztadericsi földbirtokos ajándékaképpen kerültek a „Göcseji Gyűjtemény”-be, onnan a Göcseji Múzeumba.³ Az ajándékozó Döry Fanni unokája volt. Tudjuk, hogy a család Pusztadericsen élt, és Fanni Franciska nevű leányát Háy István vette el feleségül.⁴ A jelenleg a Zala Megyei Levéltárban őrzött, Döry Fanninak 1860. január 23-án írott levelet eredetileg (1950. november 1-jén) ugyancsak a zalaegerszegi múzeum részére ajándékozta özvegy Lulich Albinné, akkor bödei (egyébként pedig zalaegerszegi) tanítónő. A levelet azonban 1971-ben Dr. Szentmihályi Imre, a Göcseji Múzeum akkori vezetője átadta a Zala Megyei Levéltárnak.⁵ A másik, 1859. október 11-én kelt levél 1993 őszén, vásárlás útján került a levéltár birtokába.

A bánokszentgyörgyi római katolikus plébánia keresztelési anyakönyve szerint Döry Franciska Sára Cecília 1830. január 15-én született Kerettyén, Döry Imre és Vida Terézia hatodik gyermekeként. Az anyakönyvi bejegyzés szerint a keresztszülők Deák Ferenc táblabíró, és nővére, Nemeskéri Kiss József özvegye, Deák Jozefa voltak.⁶ Deák látványos politikai karrierje akkor még nem vette kezdetét, a 27 éves fiatalember 1830-ban „csupán” Zala megye tiszteletbeli tisztí alügyésze és táblabírája volt. Keresztapaságát tehát nem anynyira tekintélye, mint a családhoz fűződő baráti kapcsolata indokolhatta. Nővére Tolna megyébe (Paksra) ment férjhez, a Döry család viszont éppen onnan költözött át Zalába; közöttük még Tolnában kialakulhatott a baráti kapcsolat.

A 19. századra ugyancsak terebélyessé váló Döry család még a török kiűzése után telepedett át Sopron megyéből Tolnába. (Jobaházi nemesi előnevük is Sopron megyéből származott.) Döry Franciska családjának őse a Tolna megyei Zombán 1817. május 16-án elhunyt Döry Mihály volt. Döry Mihály második feleségétől, a zalai származású Gyömörey Annától született 1803-ban (abban az évben, amikor Deák Ferenc) Döry Imre, Franciska apja.⁷ Döry Imre anyagi helyzete és családi élete eléggé szerencsétlenül alakult. Amikor az anyja 1821-ben megvásárolta a mintegy 2000 holdas bucsai és szenttamási (a mai Kisbucsa, és a hozzá tartozó Szenttamás) zalai birtokukat, több tízezer forintnyi adósságot vett a nyakába. A tolnai birtokot bérbe adták, ráadásul a gazdasági felszerelést eladták a bérlőnek. A számítása azonban nem vált be, mert az újonnan szerzett birtokok jövedelme – a pénz szűkülése és a terményárak esése miatt – nem fedezte az adósság visszafizetésének terheit.

Ezért Döry Mihályné 1824-ben eladta Imre fiának – aki a vásárlást korábban kezdeményezte – és feleségének, Vida Teréziának a zalai birtokokat. Az adósságok egy részére „ráment” a felesége hozománya, másik részüket Imre vállalta magára. Döry Imre ezután hosszú ideig nem részesülhetett a család tolnai jövedelmeiből, csak a zalai birtokokra támaszkodhatott. (Zalában Bucsán és Szenttamáson kívül Pusztadericsen, Válickapusztán, Karicsapusztán, Kerettyén, Szentadorjánon és Tófejen voltak még részbirtokai.) A vállalkozás végülis meghaladta az erejét, gazdálkodása 1840-re összeomlott. Az egyik tolnai hitelező tartozása fejében lefoglalta a 690 holdas zombai birtokát. Adóssága olyan nagy volt, hogy kétszeresen meghaladta a zalai birtokok értékét is. Elveszett vagyonát úgy kísérelte meg visszaszerezni, hogy saját elzállogosított birtokát vette bérbe, és bérleti díjként próbálta fizetni a tőketartozás kamatait. A meggondolatlan birtokvásárlás, a hatalmas adósságok és az elzállogosítások miatt megromlott a viszonya a feleségével is, aki hosszú éveken át pereskedett és küszködött azért, hogy saját birtokrészeit különítse el a férjétől.⁸

Döry Imre 1824 (a birtokvásárlás) körül költözhetett át feleségével Zalába, ahol – anyagi nehézségei ellenére – hamarosan nagy tekintélyre tett szert. 1826. november 27-én nevezte ki Batthyány Imre gróf főispáni helyettes Zala megye táblabírájává, ami a lehető legnagyobb megyei elismerés volt egy fiatal (mindössze 23 éves!) középirtokos számára.⁹ Érdekes viszont, hogy a Döry család nemesi levelét sohasem hirdették ki Zalában. A megye nemeseinek 1829-es lajstroma nem vett róla tudomást, és az 1845-ös lajstrom is csupán a kétséges nemések között említette a Szenttamáson lakó Döry Imrét.¹⁰ Döry nem csupán a zalai középirtokosokhoz kötődött rokoni és baráti szálakkal, de kapcsolatban volt a pölöskei birtokszomszédokkal, Széchenyi István gróffal is.¹¹

Döry, ha nem is tartozott a zalai ellenzék első számú hangadói közé, élénken érdeklődött a közügyek iránt, és rendszeresen látogatta a megyegyűléseket. Politikai szemléletét jellemzi, hogy egyik előfizetője volt Kossuth „Törvényhatósági Tudósítások” című ellenzéki hírlevelének. Tudjuk, hogy 1837-ben ő is többször felszólalt Zalában a „hütlenségi perek” ellen, sőt még magával Wesselényi Miklóssal is levelezésben állt. Nevét Festetics Leó gróf, főispáni helyettes szintén a megye előkelői között említette egy 1846 novemberében a főkancellárnak írott jelentésében.¹² Degré Alajos (a márciusi ifjak egyike) a reformkorban többször is megfordult Zalában. Ő jegyezte fel Döry Imréről (barátjának, Csúzy Pálnak elmondása alapján), hogy amikor István főherceg 1847-es országjárása idején Zalaegerszegen az öreg Döryt meglátta, „egész ihletettséggel *atyám*-nak szólította”. Deák Ferenc erre állítólag nevetve jegyezte meg: „Hát felét mégis megkapta a költői elnevezésből.”

Döry olyan alak volt, kit senki egy tekintetre nem hagyott; elégtelt boldogságot sugárzó arc, szemeiben a jószívűség kifejezésével, hátrafényt ősz haj, egész mellét elborító hófehér szakáll, s e kinézéséért elnevezték *atya isten*-nek.”¹³

Döry Imre nem csupán Deák Ferencsel, hanem Csány Lászlóval is közeli barátságban állt, Csányinak még rokona is volt; Csány unokaöccse, Püspöky Grácián (a szabadságharc 47. honvédzászlóaljának híres zászlótartója) Döry Imre Mária leányát vette el feleségül.¹⁴ Ismeretesek Döry Imre levelei, amelyeket 1848 tavaszán és nyarán írt az akkor már kormánybiztosként tevékenykedő Csány Lászlónak.¹⁵ A szabadságharc idején nem csupán veje, Püspöky Grácián, de két fia, az 1826-ban született Pál, és az 1828-ban született János is honvédtisztként harcolt. Pál a 6., Württemberg huszárezredben a századosi rangig jutott el,¹⁶ míg Jánost, aki 1848 júniusában állt be a 7. honvédzászlóalj önkéntesei közé, decemberben nevezték ki ugyanott hadnaggyá.¹⁷ A Döry család nehéz anyagi viszonyainak ismeretében teljesen érthető, hogy miért választotta mindkét fiú a bár kockázatosabb, mégis biztosabb megélhetést kínáló katonáskodást. Döry Imréhez és fiaihoz képest lányairól, Máriáról, Karolinról, és kiváltképp Deák keresztlányáról, Franciskáról kevés adatot sikerült feltárni.

Mind Eötvös Károly, mind Ferenczi Zoltán szerint az idősödő Deák „legjobban felnőtt leányok társaságában érezte magát”, és a kedvencek egyike éppen Döry Franciska volt.¹⁸

Fanni – hallgatva Deák idézett tanácsára – még 1861-ben férjhez ment Oszterhueber Lászlóhoz, János bátyjának egykori katonatársához. Férje 1827. március 29-én született Alsódomborún. Zala megye nemesi lajstroma szerint 1845-ben Légrádon lakott. Még tanuló volt, amikor 1848 júniusában beállt a 7. honvédszászlóalj önkéntesei közé. Októberben hadnaggyá, novemberben pedig főhadnaggyá nevezték ki ugyanott. Lipótvárnál került hadifogságba (Árway Sándor visszaemlékezése szerint ő tűzte ki a megadást jelző fehér zászlót). Rövid fogság után hazatért Zalába, és 1853-tól első feleségétől, Gabelics Valburgától négy gyermeke született. 1861-ben választották meg a muraközi járás alszolgabírájává, majd 1865 és 1869 között is e tisztséget töltötte be.¹⁹ Oszterhueber László és második felesége, Döry Franciska Krisovecen laktak, amikor 1862. május 3-án megszületett első gyermekük, Franciska.²⁰ Később született még egy lányuk, Regina. Amint azonban Deák leveleiből is kiderül, Döry Franciska sokat betegeskedett, ez okozhatta korai halálát. Deák még élt, amikor szeretett keresztlánya 1874. május 19-én – „boldog házasságának 13. évében” – meghalt. Birtokuk közelében, Pusztadericsen temették el, sírköve ma is áll az ottani temetőben. (Férje 1900. július 4-én hunyt el.)²¹

Deák most közzétett levelei alig árulnak el valamit az írójukról, ám annál többet a Döry és az Oszterhueber családról – a barátokról és rokonokról. „Politikai titkokat úgy sem visz” – írta egyik levelében Deák, és valóban: a magánélet apró-cseprő mozzanatai azok, amelyekről Döry Franciskához írott levelei tanúskodnak. Deákról legfeljebb annyit tudhatunk meg, hogy mikor hol tartózkodik éppen, kikkel találkozik, és milyen betegségekben szenved (ez utóbbi utalások egyébként hasznos kiegészítői Deák betegségeiről való eddigi ismereteiknek).²² Deák minden levelén érződik a szeretet és féltő aggodás, amelyet betegeskedő keresztlánya iránt tanúsít. E tizenkét levél – ha nem is módosítja számottevően Deák-szemléletünket – szép adalékokat szolgáltat egy kiemelkedő egyéniség magánéletéről, lelkivilágáról és emberségéről.

Deák Ferenc leveleit betűhíven, a levélíró eredeti helyesírásának megfelelően adjuk közre.

DEÁK FERENC LEVELEI DÖRY FRANCISKÁHOZ

1.

Marienbad Aug. 8-án 1856.

Kedves leányom!

Rendkívül megörvendeztetett szíves leveled; gyógyulásod halladása a legkellemetesebb hír, mit vehettem. Gondoskodj kérlek, hogy valami csekély vigyázatlanság a javulást félbe ne szakassza.

Szegény Döry Lajosnét²³ szívemből sajnálom. Félek, hogy meg nem gyógyulhat. Lajosnak²⁴ pedig nagy szüksége volna rá.

Nékem úgy látszik a fürdő nem sokat használ. Betegbe ugyan nem vagyok, de egészségesebb sem. Ha csak majd utóbb nem mutatkozik jótékony hatása.

Isten áldjon kedves kis leányom, csókollak ezerszer.

szerető keresztatyád
Deák Ferencz

Göcseji Múzeum Történeti dokumentáció (G. M. Td.) 77.18.8.

2.

Pest Nov. 15-én 1856.

Kedves leányom!

Örültem szíves soraidnak, s örültem különösen annak, hogy nagyobb egészségi baj nélkül érkeztek Tolnába. Lajos és Frigyes bátyátok²⁵ e napokban itt volt, azoktól is kérdeztem, mint vagytok, s ők is azt mondták, hogy egészségtek türethető állapotban van. Csak kedves leányom vigyázz úgy magadra, mintha még folyvást beteg volnál, tapasztalhattad, hogy még nem vagy egészen meg erősödve, s nálad a kisebb baj is könnyen súlyosabbá válhat.

Szívemből örülnék, ha feljőnétek, de az időt jól megválasztátok, s ha a tél be áll, inkább utnak ne induljatok, kész vagyok inkább lemondani azon örömről, hogy mielőbb láthassalak, sem hogy meghűlésnek s újabb betegségnek tegyétek ki magatokat.

A Feketének²⁶ is írok e lapokon egy pár sort. Isten veled, csókollak ezerszer!

Szerető kereszt atyád
Deák Ferencz

G. M. Td. 77.18.10.

3.

Pest Febr. 15-én 1857.

Kedves leányaim!²⁷

Csak néhány sorral válaszolok szíves leveletekre, mert egy hét óta szokott bajom ismét elő vett, s különösen fejem szenved, s írni olvasni huzamosan nem bírok.

Fáni javulásán szívemből örülök, csak az Istenért vigyázzon magára. Azt helyesen cselekszi: ha a tavasz ki nyíltával fel rándul ide egészsége tekintetéből, és értekezik valamellyik itteni jelesebb orvossal. Akkor én is nyertes leszek annyiban, hogy előbb látlak Titeket, mint reménylettem. April(is) hónapban magam is Tolnába megyek, s akkor ott én is meg látogatlak.

Isten áldjon kedves leányaim. Fejem ismét fájni kezd, fel hagyok az írással.

Csókollak számtalanszor, s vagyok

szerető keresztatyád
Deák Ferencz

(a borítékon:)

Mademoiselle Françoise De Döry
p(er) Bonyhád - Tevel²⁸

4.

Pest Mart. 31-én 1857.

Kedves Leányaim!²⁹

Hozott Isten! Én reggel nyolcztól délig folyvást itthon leszek. Tíz óra előtt inkább s bizonyosabban magamat találtok, mint azután. Ohajtva várlak!
Jó éjszakát!

D(eák) F(erenc)

(a hátoldalon:)

Mademoiselle Françoise de Döry

No. 31. - Jaegerhorn–Vadászkürt No. 31.

2. emelet³⁰

5.

Pesten Dec. 30-án 1858.

Kedves kereszt leányom!

Csak néhány sorral válaszolok szíves leveledre, mert jobb hüvelykemen egy erős köröm méreg van, mely miatt több ideig írni sem voltam képes, s az írás most is alkalmatlan, mert ujjom fáj és sajog.

Alig hiszem, hogy atyád azt kívánja mivel Nagy Károly³¹ ijesztget, és ha az Nagy Károlynak komoly szándéka volna, nem nagy véleményem volna becsületességéről. Azt hiszem, hogy ha bár a szerződésben nincs is ki mondva, miszerint Pali³² adósságait atyátok veszi át, azt be lehetne tanuk által is bizonyítani, hogy az egyesség e képpen kötöttet, s fontos volna különösen azon körülmény, hogy az egyesség ily értelemben is lőn végre hajtva, mert annak meg kötése óta Ti Pali adósságaiból soha tőkét vagy kamatot egyik hitelezőnek sem fizettetek, hanem atyátok fizetett. Nem gondolom, hogy Nagy Károly ijesztgetései tellyesedjenek.

Sógorom³³ azt írta November 30-ki levelében, hogy ritkán látogatjátok meg, pedig szívesen venné látogatástokat. Ez valóban nem is szép Töletek, s ha Isten éltet, egy egész óráig perlek e miatt véletek.

Isten áldjon kedves Fánim, boldogabb napokat, több örömet s meg elégedést adjon ez új évben, mint eddig volt. Mindenek felett pedig egészséget és nyugodt kedélyt.

Isten véled, csókollak hétszer

Szerető kereszt atyád

D(eák) F(erencz)

6.

Pusztaszőlő László³⁴ Oct. 11. 1859.

Kedves Leányom!

Sógorom helyett én válaszolok leveledre.

Szegény Klári³⁵ még folytonosan lázban van. Smalkovics³⁶ nem lát ugyan aggodalomra okot, de azt hiszi: hogy a láz nyolcz kilencz napig bizonyosan el tart. Klári oly gyenge: hogy midőn az orvosságot be veszi, úgy kell fel emelni az ágyban, maga még fel ülni sem képes; bár Isten javitaná minél előbb.

Sógorom küldi az ígért kosokat.

Isten veled! Csókollak ezerszer. Csókol sógorom is.

Szerető kereszt atyád
Deák Ferencz

(utóirat:)

Sógorom maga azért nem válaszolt, mert most válogat kosokat Szladovics³⁷ számára is, én pedig használok az alkalmat Néked pár sort írhatni.

ZML Egyedi vegyes iratok gyűjteménye.

7.

Pesten Január 23-án 1860.

Kedves Kereszt leányom!

Utazásunk Szt. Lászlótól Pestig nagyobb baj nélkül ment végbe. Zalabéknél nem tudtunk el menni a posta uton, mert a Zala vize ki áradott, a töltést el borította, s mi kénytelenek voltunk Baltavár és Véged felé kerülni, azonban este jókor még is el értünk Nyírlakra.³⁸ Sógorom pár napig ott maradt, de én más nap azonnal el indultam Veszprémbe, onnan Pestre, hova Szombaton, Január 7-én este 10 órakor érkeztem. Utam sok helyütt rossz volt.

De valamint az uton egészségemnek semmi baja nem volt, úgy ide érkezésem után azonnal meg betegedtem. Hihetőleg nagyon át hültem az uton, kivált utolsó este, s erős catarhust³⁹ kaptam, lázzal párosultat. Nyolcz vagy kilencz napig a szobát kellett őriznem, de most már a catarhus mulik, de szokott aranyeres bántalmaim háborgatnak.

Sógoromtól kaptam levelet Veszprémből, e hónap végével fog vissza utazni Szt. Lászlóra. Testvérét Hertelendy Imrénét⁴⁰ kérte meg belső gazdasága vezetésére, s ez azt el is fogadta. Nem sokára tehát sógorommal együtt az is Szt. Lászlóra megy.

Sógorom testvérét, Oszterhueber kanonokot⁴¹ meg lopták; míg templomban volt, a tolvaj szobáját és szekrényét ki nyitotta, s elvitt 6000 ft készpénzt. Még semminek nyomába nem jöttek; a tolvajlás egyéb részleteit nem tudom, csak ennyit írt sógorom.

Az öreg Grellmann⁴² itt van. Ajánlottam ötet a tanároknak, reményelem szerencsésen át esik a vizsgálatokon, s meg nyeri a diplomát. Azt hittem hamarébb szabadul, s általa akartam

Néked válaszolni szíves leveledre, de pár hetet valószínűleg itt kell néki tölteni, nem várok tehát el menetelére.

Itt az emberek vigadnak, egyik táncz vígalom a másikat éri, de én nem veszek azokban részt.

Isten áldjon kedves kereszt leányom. Csókollak szívesen, és vagyok

Szerető kereszt atyád
Deák Ferencz

(a borítékon:)

T(ekintetes) Döry Fani kis asszonynak

p(er) Zala Egerszeg Puszta Edericsen

ZML Egyedi vegyes iratok gyűjteménye 5816.

8.

Pest September 27. 1860.

Kedves leányom!

Szerencsésen meg érkeztem. A has menés, melyel el indultam, első napon erősen zaklatott, második napon gyengébb volt, s harmadik napon egészen meg szűnt. Jelenleg csak szokott arany eres bajom háborgat, mi kivált ősszel tavaszal erősebben jelentkezik mindenkor.

De hát Te köhögésed. mellfájásod, derékfájásod mint van? Iszod-e a keserüséget? Kérlek, vigyázz magadra, mert ha gondatlan leszesz egészségedre, meg haragszom reád.

Itt már végére jár a szüret. A bor, mint mondják nem lett jó, mennyiségre igen különböző, egyik dicsekszik, másik panasz-ol-kodik.

Isten áldjon kedvesem! Irj minél előbb. Csókollak ezerszer

Szerető kereszt atyád
Deák Ferencz

G. M. Td. 77.18.5.

9.

Pesten October 25-én 1860.

Kedves leányom!

Szíves köszönet üdvözlő leveledért, mely nevem napjára épen úgy szól, mint születésem napjára⁴³, mert épen a kettő között van írva. De Te leveledben egy másik leveledet is említéd, s azt írod, hogy utolsó leveledre nem kaptál tőlem választ. Én kedvesem, még eddig mióta itt vagyok, sem első, sem utolsó levelet nem kaptam Tőled, csak azt, mire most válaszolok, az October 14-Kit, ha tehát ezen kívül volt még egy másik, melyet Te utolsóknak mondasz, kellett még egynek az elsőnek lenni, és így két leveled veszett volna el. Azonban Isten neki! Politikai titkokat úgy sem visz, ha tehát valamelyiket el fogták is, nem sokat nyertek vele.

Aggodom egészséged állapotán, az Istenért gondold magaddal, óvakodj a meg hüléstől, és orvosold a bajt kezdetben szorgalmasan. Az én egészségem változó ugyan, de nincs súlyos bajom.

Isten veled angyalom!

Csókollak ezerszer!

hű barátod és kereszt apád
Deák Ferencz

G. M. Td. 77.18.4.

10.

Pesten November 21-én 1860.

Kedves leányom!

Sógorom leveléből is, de magadéból is, melyet most vettem, aggodva látom betegségedet. Némileg az vigasztal: hogy melled nem fáj, és azon ígéreted: hogy vigyázni fogsz magadra. Talán ha az idő javul, mely rossz volt itt is, a Te egészséged is meg tér.

Az én egészségem is változó, most néhány nap óta arany ér háborgat erősen, de nálom ez nem annyira az időjárás, mint a kor következése.

Nem rég be toppant hozzám egy sárga csizmás veres nadrágos tollas kalapu pajkos külsejű nem fiatal ember, s be mutatja magát: hogy ő Illésy orvos⁴⁴. Az, ki Téged gyógyított. Jeles orvos lehet, de beszédéből is azt láttam, másoktól is hallottam: hogy nincs helyén az esze.

Jankó bátyád⁴⁵ is volt nálom, innen Bécsbe ment, hivatalt keres, nem tudom, volt-e süket kopogtatásának a Kancellárnál.

Isten veled kedves leányom! Vigyázz kérlek egészségedre. Csókollak ezerszer. Szeress, mint én szeretlek

hű kereszt atyád
Deák Ferencz

G. M. Td. 77.18.3.

11.

Pesten Majus 11-én 1865.

Kedves leányom!

A Vörösmarty árvák⁴⁶ részére 1865-ik évi februar 2-ig járó egy évi kamatot, 5 ft-ot, melyet mint a magad részéről járó levélben küldöttél, meg kaptam.

Laczi⁴⁷ számára vettem egy barom orvosi könyvet, s azt ide zárva küldöm. Az árát majd személyesen megfizetheti Szt. Lászlón, addig kamatot sem kérek a könyv áráért.

Sógorom azt írta, hogy Junius elején a gazdasági kiállításra ide jön. Bevárom őt, s vele megyek Szt. Lászlóra, hol reménylem, láthatlak.

Isten veled! Csókollak Téged és Laczit is, a kis Oszterhueber kis asszonyt⁴⁸ is.

Szerető keresztatyád
Deák Ferencz

(címezés:)
Tekintetes Oszterhueber Lászlóné
asszonyságnak

G. M. Td. 77.18.1.

12.

Pesten Oct. 25-én 1869.

Kedves Fanim!

Ird meg kérlek, melyik mostoha fiadnak⁴⁹ ohajtjátok a boldogult sógorom által alapított ösztön díjját?⁵⁰

Ird meg nemcsak kereszt nevét, hanem vezetéket is, mert nem tudom Oszterhueberek vagytok-e még most is, vagy már Ti is felvettétek a Tarányi nevet.⁵¹

Isten áldjon kedves leányom! Sietek, mert ülésbe kell mennem. Csókollak Téged is, Laczit is, a gyermekeket is!⁵²

Szerető kereszt atyád
Deák Ferencz

G. M. Td. 77.18.2.

Jegyzetek

1 *Eötvös Károly*: Deák Ferenc és családja. Budapest, é. n. 2. köt. 47. p.

2 [*Török Miklós Mihály*] (K.): Deák Ferenc mint keresztapa. (Egy ismeretlen levél.) In: Fővárosi Lapok 1886. okt. 20. (291. sz.) 2119. p.; *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei 3. köt. 1861–1866. Budapest, 1889. 9–10. p.; *Váczy János*: Deák Ferenc emlékezete. Levelek. 1822–1875. Budapest, 1890. 287–288. p. Idézett még belőle, illetve hivatkozott rá: *Eötvös K.* i. m. 2. köt. 47–48. p.; Sándor Pál: Az anekdotázó Deák Ferenc. Budapest, 1986. 27., 170. p.; *Körmöczi Katalin*: „a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Budapest, 1992. 22–23., 117. p. Azért, hogy Deák Döry Franciskához írott leveleinek sorozatát teljessé tegyük, az alábbiakban közöljük a már ismert levél szövegét is (Pesten, április 20-án 1861.):

„Kedves leányom! Beteg vagyok s lelkem telve aggodalmakkal közügyeink miatt. Oly igen jól esnék veled, kedves leányom, hosszú levélben beszélgetni sorsod, jövődöd fölött. Jól esnék gondolatimat e nyomasztó helyzet keserűségeitől elvonva, más tárgyra fordítani s épen azon tárgyra, mely engem oly igen érdekel, a te boldogságodra.

De hidd el, leányom, nem vagyok képes ezt tenni, nem az idő hiánya miatt, mert egy pár órát csak tudnék időmből kiszakítani; hanem azért, mert nincs elegendő nyugalom keb-

lebenben, s a mély aggodalom folyvást azon tárgyhöz köti minden gondolatomat, mi ez aggodalmat okozza.

Csak röviden tehát, de szívemből s a részvét legmelegebb érzetével felelek bizalmas kérdésedre. Ha szereted Laczit, ha gondolod, hogy anyagi állástok olyan lesz, mi biztosít a szükség ellen, helyesen fogsz cselekedni, ha őt vissza nem űtasítod.

Nem értem a szerelem rohamas indulatát, hanem azon szíves, meleg érzelmet, mely tisztelőten, becsülően alapúl s azon hitet, hogy ha sorsodat az övével összekötöd, becsületes, hű kezekbe tetted le jövődödöt. Nehéz körülmény, hogy Laczinak sok gyermeke van s ez gondjaidat renkívül szaporítja. De a gondok nem ölik meg az élet boldogságát, csak a csalódások, a bánat s az elhagyatottság keserű érzete az, mi a lelket előli s a boldogságot feldúlja.

Elhagyottság, édes leányom, keserű állapot, mely a korral nem fogy, de súlyosbodik. Ha nincs, kit az ember szívéből szeressen, vagy legalább nincs közelében: ha nincs, kinek életét, munkásságát, érzelmeit szentelje, ha nincs életcélja, rideg az élet, megdermed a szív, s a gond, mit megosztani nem lehet, kétszeresen súlyos.

Én Laczit tökéletesen nem ismerem, mert annyit nem voltam vele, hogy teljesen ismerhetném, de mit róla tudok, az csak becsületére válik. Ismétlem tehát, ha szeretheted, ne űtasítsd vissza.

De ismét kopognak ajtómon, pedig reggel hat órákor írom e sorokat s hihetőleg nem kellemes az, mit hallani fogok. Zárom tehát e levelet. Isten áldását kívánom rád, kedves édes leányom! Szeresd téged igazán szerető keresztatyádat

Deákot”.

3 *Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg. A történeti dokumentáció leltárkönyve. A 77.18.1–10. leltári számok melletti bejegyzés.*

4 *Kempelen Béla: Magyar nemes családok. VIII. köt. Budapest, 1914. 104. p. Megerősítette ezt Németh József, közleményünk lektora, aki még személyesen ismerhette az ajándékozó özvegyét.*

5 *Zala Megyei Levéltár (ZML), Letétek, Egyedi vegyes iratok gyűjteménye. 5816. sz. Ezen a számon található az a boríték is, amely a levél Szentmihályi Imre által 1954. május 31-én kiállított „hiteles” másolatát őrzi, és amelyre feljegyezték az ajándékozó adatait. A levél eredeti leltári száma (a Göcseji Múzeumban) 50.06.2. volt. Németh József szerint elképzelhető, hogy Lulichné is Hány Kálmánétól kapta a levelet, talán éppen csak azért, hogy közvetítse a múzeumhoz. A másik, magángyűjtőtől származó levél eredetéről az eladó nem tudott felvilágosítással szolgálni.*

6 *ZML, Mikrofilmtár, A bánokszentgyörgyi rk. plébánia anyakönyvei.*

7 *A Döry család geneológiája: Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest 1858. 3. köt. 372–378. p.; Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. Második rész: nemes családok. 1. köt. Budapest, 1905. 193–201. p.*

8 *Döry Imre gazdálkodásának tolnai bonyodalmairól: Glósz József: Tolna megye középirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XVI. Szekszárd, 1991. 51–52., 54., 61–63., 64., 69., 72., 81., 84., 131. p. A zalai birtokokról: ZML, Nemesi vagyonösszeírás 1835. Egerszegi járás. (Döry Imre zalai birtokainak éves becsült jövedelme kb. 3330 pengőforint volt.) Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve (Kgy. jkv.) mind az 1830-as, mind az 1840-es években tele van Döry Imre és felesége egymás, illetve mások elleni pereskedésével, illetve adóssági ügyeivel. (Így pl. kgy. jkv. 1841: 72–73., 528., 1660., 1804.; 1842: 1219.; 1843: 1917.; 1846: 1193.)*

9 *ZML, kgy. jkv. 1826: 2649.*

- 10 ZML, Zala vármegye nemeseinek lajstromai 1829. és 1845. (Az utóbbiban az 581. oldalon szerepel.)
- 11 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. K 194/78. Széchenyi István levél-fogalmazványa Döry Imrének 1838. szept. 3.; Gróf Széchenyi István naplói. Szerk.: Viszota Gyula. Budapest, 1937. 5. köt. 192. p. (1838. júl. 11-i naplóbejegyzés.); *Bárfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. Budapest, 1943. 2. köt. 822. p. (Döry Imre levele Széchenyinek 1859. febr. 2.)
- 12 Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok. Törvényhatósági tudósítások. Sajtó alá rend.: Barta István: Budapest, 1966. 1041. p.; 1837-es fellépéséről: Molnár András: Kísérlet Csány László perbefogására 1837-ben. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1988. Zalaegerszeg, 1989. Zalai Gyűjtemény 28. 148., 149., 151., 154. p.; *Vö. ZML*, kgy. ir. 1838: 256.; Wesselényihez 1845. nov. 16-án írott levelét idézi: Ferenczi Zoltán: Deák élete. Budapest, 1904. 2. köt. 13. p.; Magyar Országos Levéltár. A 45. Magyar Királyi Kancellária. Acta Praesidialia (elnöki iratok) 1846: 1141.
- 13 Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. Szerk.: Ugrin Aranka. Budapest, 1983. 163. p. Döry Imre tagja volt az István főherceget fogadó zalai küldöttségnek (ZML, kgy. jkv. 1847: 2565.)
- 14 Nemesi családok. Budapest, 1905. 1. köt. 196. p. *Püspöky Gráciánról*: Bona Gábor: Az 1848/49-es honvéddhadsereg Zala megyei születésű tisztjei. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Zalaegerszeg, 1992. Zalai Gyűjtemény 33. 39. p.
- 15 V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. Budapest, 1950. 1. köt. 197–201., 272., 316–317., 319–320. p.; Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Budapest, 1953. 20., 260. p.
- 16 Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 182. p.
- 17 Döry János 1828. december 27-én született Kerettyén. (ZML, Mikrofilmtár. A bánok-szentgyörgyi rk. plébánia keresztelési anyakönyve); ZML, Zala megye katonaaállítási iratai, újoncok lajstromai. A 7. honvéddzászlóalj avatójegyzéke. (Itt tévesen 1829-et írtak a születési évhez.); Közlöny, 1848. december 5. (178. sz.) 839. p. (Hadnagyi kinevezése); Molnár András: A 7. honvéddzászlóalj története. In: A szabadságharc zalai honvédei. i. m. 89. p.
- 18 *Eötvös K.* i. m. 2. köt. 47–48. p.; *Ferenczi Z.* i. m. 2. köt. 393–394. p.
- 19 ZML, Nemesi lajstrom 1845. 551. o.; ZML, A 7. honvéddzászlóalj avatójegyzéke: ZML, kgy. jkv. 1861: 5.; *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára*, Oct. Hung. 433. „A szabadságharc első hadi foglyai Königrätzben 1849”. (A 35. sz. rajz Oszterhueber Lászlót ábrázolja!); Értékes kézirajzok. In: Magyar-Könyv-Szemle 1880. 393. p.; *Kempelen B.* i. m. 8. köt. 104. p.; *Nagy I.* i. m. 8. köt. Pest, 1861. 298. p.; Közlöny 1848. okt. 6. (118. sz.) 597. o., nov. 30. (173. sz.) 817. p.; *Bona G.*: Az 1848/49-es honvédsereg. i. m. 38. p.; *Molnár A.*: A 7. honvéddzászlóalj története. i. m. 79., 89. p.; *Molnár András*: Árvay Sándor emlékirata. Hadtörténelmi Közlemények 102. évf. (1989) 107–108. p.; Zala megye tisztviselőinek névtára 1526–1945. (Kézirat, ZML.)
- 20 *Kempelen B.* i. m. 8. köt. 104. p.; ZML, kgy. jkv. 1862: 2424. (Döry Franciska Oszterhueber Lászlóné krisoveci lakos kérvénye).
- 21 Nemesi családok. Budapest, 1905. 1. köt. 104. p.; *Kempelen B.* i. m. 8. köt. 196. p. Egy 1874-ből származó adat szerint Oszterhueber László Pusztadericsen lakott. (ZML, Zala vármegye alispánjának iratai. Betűsoros mutató 1874: 2771.) Döry Franciska sírlem-lékének felirata: „Itt nyugszik Nyírlaki Oszterhueber Lászlóné szül. Jobaházi Döry Franciska úrnő – boldog házasságának 13. évében meghalt 1874. május 19-én – Áldás és béke hamvaira!” (Németh József szíves közlése!)

- 22 *Horánszky Nándor*: Deák Ferenc lelki alkatanak és betegségének befolyása pályájára. Orvostörténeti Közlemények 64–65. (1972) 13–30. p.
- 23 Döry Lajosné született Semsey Etelka (*Nagy I. i. m. 3. köt. 376. p.*)
- 24 Döry Lajos (1824. júl. 6–1892. febr. 15.) ügyvéd, 1847-ben törvényszéki bíró Tolna megyében, 1848 nyarától nemzetőr, majd 1849-ben százados a 16. Károlyi huszárezredben. A szabadságharc után besorozták, majd kiváltja magát. 1861-ben Tolna megye alispánjává választják. 1869-ben belép a honvédségbe, és 1886-ban vezérőrnagyi ranggal nyugalmazták. (*Bona G.: Kossuth kapitányai i. m. 181. p.*)
- 25 Az előző jegyzetben említett Döry Lajosról, és Döry Frigyesről (1808. febr. 29–1881. jún. 30.), Tolna megye 1848-as alispánjáról van szó. (Nemes családok 1. köt. 198. o.; Nagy Iván 3. köt. 377. o.)
- 26 Talán Fekete János ügyvéddel (1817. dec. 11–1877. ápr. 3.) Fejér megye 1848-as alügyészével (1849-ben főjegyző) azonosítható, aki 1854-től felesége sárkeresztúri birtokán gazdálkodott. (*Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 3. köt. Budapest, 1894. 302–304. hasáb.*)
- 27 A levél két címzettje: Döry Franciska és nővére, Döry Karolin (1828. dec. 27–1892. jan. 13.), később Merode Lipót báró felesége (*ZML, Mikrofilmtár. A bánokszentgyörgyi rk. plébánia születési anyakönyve; Nemes családok 1. köt. 196. p.*)
- 28 „Döry Franciska kisasszonynak, Bonyhádon át Tevelre” (Tevel Tolna megyei település, a Döry család birtoka).
- 29 A 27. jegyzetben említett Döry Karolin és Franciska.
- 30 A Döry lányok pesti szálláshelye.
- 31 Nagy Károly zalai birtokos 1841. aug. 2-től 1849 októberéig az egerszegi járás alszolgabírája volt. (Zala megye tisztviselőinek névtára. Kézirat. *ZML.*)
- 32 Franciska bátyja, a bevezetőben említett Döry Pál 1856. január 2-án halt meg Szenttamáson (*Nemes családok 1. köt. 196. p.*). 1859. február 2-án írta Döry Imre Széchenyi Istvánnak, hogy Pál fia, a hajdani huszárkapitány „mint rokkant közvitész halt meg”, tőle az apja „adósságokkal megrakva örökölte Szent Tamás pusztát, amely mintegy 1200 magyar hold”. Döry Imre Széchenyinek kínálta megvételre a pölöskei uradalomtól alig negyedóra járásra fekvő birtokot. (*Bárfai Szabó L. i. m. 2. köt. 822. p.*)
- 33 Oszterhueber József (1792. márc. 1–1869. jan. 10.) Deák Klára férje, egyben Deák legjobb barátja és leghűségesebb politikai támasza – közismert személyiség.
- 34 Pusztaszentlászló, zalai település, Oszterhueber József lakóhelye.
- 35 Deák Klára betegsége végzetesnek bizonyult; 1859. december 26-án halt meg.
- 36 Smalkovits Mihály 1841-től Zala megye főorvosa volt.
- 37 Szladovics Gergely táblabíróról lehet talán szó, aki Boldogfán lakott.
- 38 Zala megyei (ma Veszprém megyei) település, Sümeg közelében. Oszterhueber Mihály (Deák sógorának öccse) lakóhelye.
- 39 Catarrhus – hurut.
- 40 Hertelendy Imréné szül. Oszterhueber Magdolna vezette Deák Klára halála után a pusztaszentlászlói háztartást. (*Hertelendy László: A hertelendi és vindornyalaki Hertelendy-család. Turul 46 (1932) 4. p.; Göcseji Múzeum Adattára 670-80.*)
- 41 Oszterhueber Ferenc veszprémi kanonok.
- 42 Grellmann – nem sikerült azonosítani.
- 43 Deák Ferenc születésnapja október 17-én volt, nevenapját pedig október 4-én ünnepelte.
- 44 Illésy Henrik László Adolf pécsi származású orvosdoktor, Bonyhádon (Tolna megyében) volt gyakorló orvos (*Szinnyei J. i. m. 5. köt. Budapest, 1897. 36. hasáb.*)

- 45 A bevezetőben említett Döry János. Apjához hasonlóan az ő gazdálkodása is csődbe ment, ezért keresett Bécsben hivatalt. Valószínűleg talált is, mert 1867-ben mint bécsi lakos kérte a megyét, hogy mentsék fel a zárgondnokság alól. (*ZML*, Alispáni betűsoros mutató 1867: 4000.) 1869-ben országgyűlési képviselővé választották a Tolna megyei Szakcsi választókerületben. 1897-ben halt meg. (*Tóth Adalbert*: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892. In: *Südosteuropäische Arbeiten*, 70. München, 1973. 240. p.; *Eötvös Károly*: Balatoni utazás. Szerk.: *Szalay Károly*. Budapest, 1982. 2. köt. 417–418. p.; i. m. Nemes Családok 1. köt. 196. p.)
- 46 Vörösmarty Mihály árvái: Béla (1844–1904), Ilona (Széll Kálmánné) és Erzsébet. Megsegítésükre gyámjuk, Deák Ferenc szervezett gyűjtést.
- 47 Döry Franciska férje, Oszterhueber László.
- 48 A kis Oszterhueber kisasszony Oszterhueber László és Döry Franciska 1862-ben született Franciska lánya.
- 49 Oszterhueber László első házasságából származó fiai: László, Benő és Gyula. (*Kempelen B. i. m.* 8. köt. 104. p.)
- 50 Tarányi (Oszterhueber) József a Pusztaszentlászlón 1869. január 6-án kelt végrendeletben 3000 osztrák értékű forintot ajánlott fel egy alapítvány számára, az alábbi feltételekkel: „Ezen iskolai ösztöndíjra igényt tarthat minden Zala megyei születésű erkölcsös, gymnasiális academiai vagy technikai szorgalmas tanuló. Az ösztöndíjra kijelölést tekintetes Deák Ferenc úrra, igen tisztelt sógoromra ruházom; azért is alapítványomat Tarányi József féle Deák Ferencz nevét viselő alapítványnak czímeztetni óhajtom.” (*ZML*, Letétek 958. sz. A „Tarányi József féle Deák Ferenc nevét viselő alapítvány” alapító iratai.)
- 51 1868. augusztus 10-én engedélyezte Ferenc József császár (mint magyar király), hogy Deák sógora, Oszterhueber József felvehesse – dédanyjuk, Tarányi Anna magvaszakadt családja iránti hálából és tiszteletből – régi címerük megtartásával a Tarányi nevet a nyírlaki előnévvel. Józsefen kívül ez csak testvére, Mihály leszármazottaira vonatkozott, így Döry Franciska férje továbbra is Oszterhueber maradt. (*Kempelen B. i. m.* 10. köt. Budapest, 1931. 276. p.)
- 52 A 43. jegyzetben említett Franciska, és a második közös leány, Regina (később Nemes Ferenc főszolgabíró felesége). (*Kempelen B. i. m.* 8. köt. 104. p.)

Basics Beatrix

Egy fiatalkori Erzsébet-portré a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében

Az 1995-ös év legjelentősebb szerzeménye a Történelmi Képcsarnokban a festménygyűjteményt gyarapító, az ifjú Erzsébet királynét ábrázoló portré.¹ Bár a Képcsarnok nagyszámú festményt mondhat magáénak Erzsébetről, de őt ilyen fiatal korában bemutató kép újdonságot jelent a kollekcio szempontjából, gazdagítva és teljessé téve az ábrázolások sorát.

Az álló derékképen a fejét kissé balra fordító fiatal nő fehér selyemruhát visel, melynek mellrészét széles, finom csipke díszíti. Elöl a csipkén mellű, nyakában kettős gyöngysor, hasonló a fülbevalója is, gyönggyel díszített, haja közepén elválasztva és hátul összefogva. Vállán vörös bársony köpeny, hermelin béléssel, kissé hátravetve, hogy a ruha is jól látszódjék. A jobb sarokban függöny drapériája, balra tájrészlet tűnik elő a háttérben. A finom biedermeier portré a hermelines palást és a drága ruha ellenére a legkevésbé sem hivatkozandó, inkább visszafogott, bensőséges hangulatot áraszt. A szelíd tónusok, az aprólékos, pontos festésmód, a kivitelezés magas technikai színvonala a polgári portrék körébe utalja a képet. Nem reprezentatív uralkodói képmásról van itt szó, hanem egy kedves és vonzó biedermeier arcképet láthatunk – kortárs nőalakok soráról készült hasonló.

A festményt a Nagyházi Galéria és Aukciósház 3. festmény és műtárgyárverésén vette a Nemzeti Múzeum 1995 tavaszán.² Ugyanezen év nyarán már kiállításon is szerepelt Triestben, ahol nagy tetszést aratott.³ A kép jobb alsó sarkában szignatúra látható: „J. Weidner 855”. Ki is ez a művész? Joseph Weidner 1801-ben született Bécsben. A Thieme-Becker művészeti lexikon elsősorban portré – és zsánerfestőként tartja számon.⁴ 1815-től a bécsi Akadémián tanul, s tanulmányai során több díjban és kitüntetésben részesül. 1857–68 között a bécsi Műegylet (Kunstverein) tárlatain rendszeresen kiállít. 1841-ben gyűjteményes tárlata nyílik a bécsi Práterben. 1848-ban a pozsonyi Vigadóban látható önálló bemutatója. Stilisztikus irányulására nézvést fontos életrajzi adat, hogy Ferdinand Georg Waldmüllerrel, a korszak ünnepelt zsáner- és portréfestőjével családi kapcsolatban is állt (nővére, Katharina Weidner volt a felesége), s Waldmüller volt a kortárs festők közül az, aki a legnagyobb hatást gyakorolta rá.

Több neves hazánkfiáról készített Weidner arcképet, így Batthyány Lajos grófról, Kemény grófról, vagy Schmidt brassói szenátorról. Női portrékat is festett, de Erzsébet királynéről mindössze ezt az egyet.

1855-ben, amikor ez a festmény készült, Erzsébet 17 éves volt, egy évvel házasságkötése után, túl első gyermeke születésén. A Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteményében több ábrázolást találhatunk róla ebből az időből. J. R. Schwager után J. Axmann készített acélmetszetet Erzsébetéről.⁵ A beállítás ugyan tükörfordítottja Weidnerének, de a póz és a fejtartás hasonló. Itt is láthatunk függönydrapériát és tájháttérrel, a császárné ruhája is fönt csipkével díszített, bár itt a mellű helyett rózsza van rátűzve, és az álló alak helyett egy karosszékben ül az ábrázolt. A hajviselet megoldása azonos, s az arc ugyanazé a fiatal lányé, mint Weidner festményén. A. Theer és C. Mayer acélmetszetén ismét az álló derékképfarmatumban jelenik meg, de a háttérben konkrét helyszínt, Bécset láthatjuk, a Stephansdom jellegzetes körvonalával, utalván az uralkodópár székvárosára.⁶ A viselet az előző metszettel azonos, a hermelinpalást azonban Erzsébet vállain van, nem hátravetve. Az arcvonások kissé idealizáltak, s talán kevésbé is hasonlítanak az ifjú Erzsébet jellegzetes vonásaira. A forrás, mely mintaként szolgálhatott a fenti grafikák számára egy olyan ábrázolás, amely még a bajor hercegnőt mutatja be, a litográfia készítője pedig F. Hanfstaengl, Münchenben.⁷ Ezen a térdképen könnyű, csipkedíszes ruhában, vállán bársonyszalaggal jelenik meg Erzsébet, haja a festményéhez hasonlóan hátrafésülve. A szinte kislányos fiatalsága itt, ha lehet, még feltűnőbb. Erről a korai portréről Bécsben készültek másolatok, litográfia, illetve acélmetszet változatban is.⁸ Ez utóbbinak színezett példánya már sajátos módon a „Kaiserin von Oesterreich” feliratot viseli, bár éppen a grafikák tanúsítják, hogy nem sok a különbség a bajor hercegnő és az osztrák császárné alakja és arcvonásai között.⁹

Hogy ezek a két évvel korábban készült grafikák befolyásolták-e Weidner képének megfestésekor, nem tudjuk. Mindenesetre valószínű, hogy még modellülés esetén is jó szolgálatot tettek az ilyen korábbi ábrázolások.

Joseph Weidner festménye szerencsésen egészíti ki a Történelmi Képcsarnok már meglévő grafikai és festészeti Erzsébet-anyagát, s emellett általa egy kiváló fetű kvalitásos művével is gyarapodott a gyűjtemény.

Jegyzetek

- 1 Olaj, vászon, 93,5 x 79 cm. Ltsz.: 95.1.
- 2 A Nagyházi Galéria és Aukciósház 3. festmény és műtárgyárverése. 1995. április 11–12. Katalógus. Budapest 1995. 247. sz.
- 3 Sissi regina d'Ungheria. 1995. július 1–augusztus 15. Trieste, 1995. Katalógus 19. sz.
- 4 XXXV. kötet, Leipzig 1942. 274. p.
- 5 MTKCs. ltsz.: 10 053. papír, acélmetszet, 31,3 x 21 cm
- 6 MTKCs. ltsz.: 6946. papír, acélmetszet, 23,5 x 15 cm
- 7 MTKCs. ltsz.: 6652. papír litográfia, 49 x 34 cm
- 8 MTKCs. ltsz.: 1249. papír, litográfia, 28,5 x 20,5 cm
- MTKCs. ltsz.: 56.1208. papír, acélmetszet, 45,5 x 30,5 cm
- 9 MTKCs. ltsz.: 7567. papír, színezett acélmetszet, 51 x 31,5 cm.

A Magyar Nemzeti Múzeum Képtára

Az 1996-os év millicentenáriumi ünnepségeinek legfontosabb múzeumi eseménye volt a Magyar Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításainak megnyitása. Érdemes ennek kapcsán visszatekinteni a Múzeum alapítása körüli, illetve az azóta eltelt időkre – milyen kiállítás(ok) voltak láthatók az épületben, miféle műtárgyak töltötték meg a termeket.

Különös aktualitást ad mindennek az államalapítás közelgő ezredik évfordulója, valamint a Múzealapítás bicentenáriuma

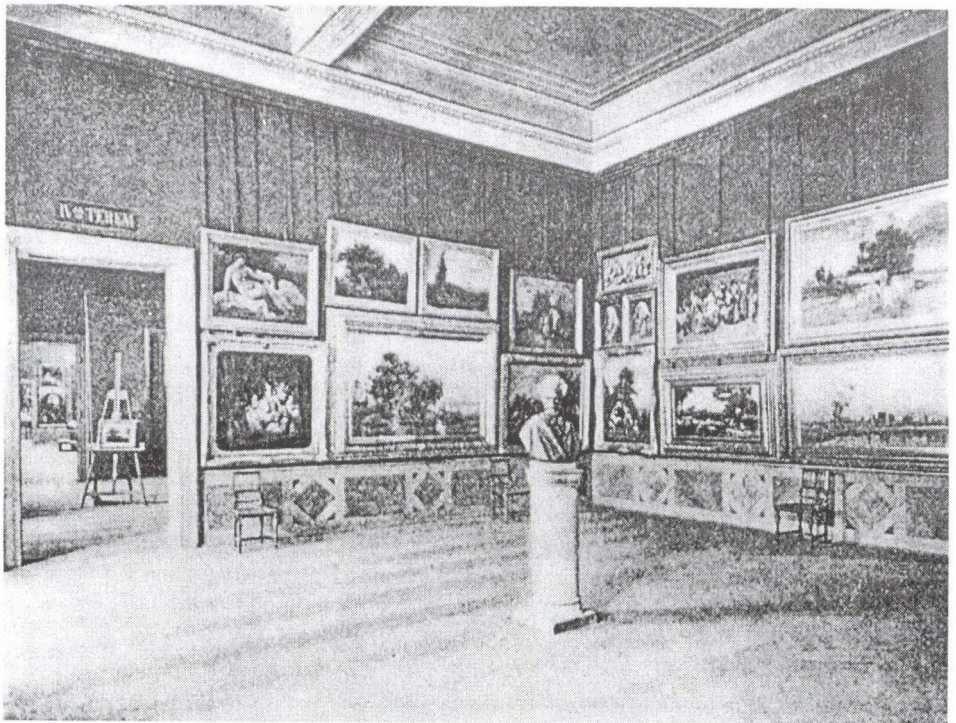
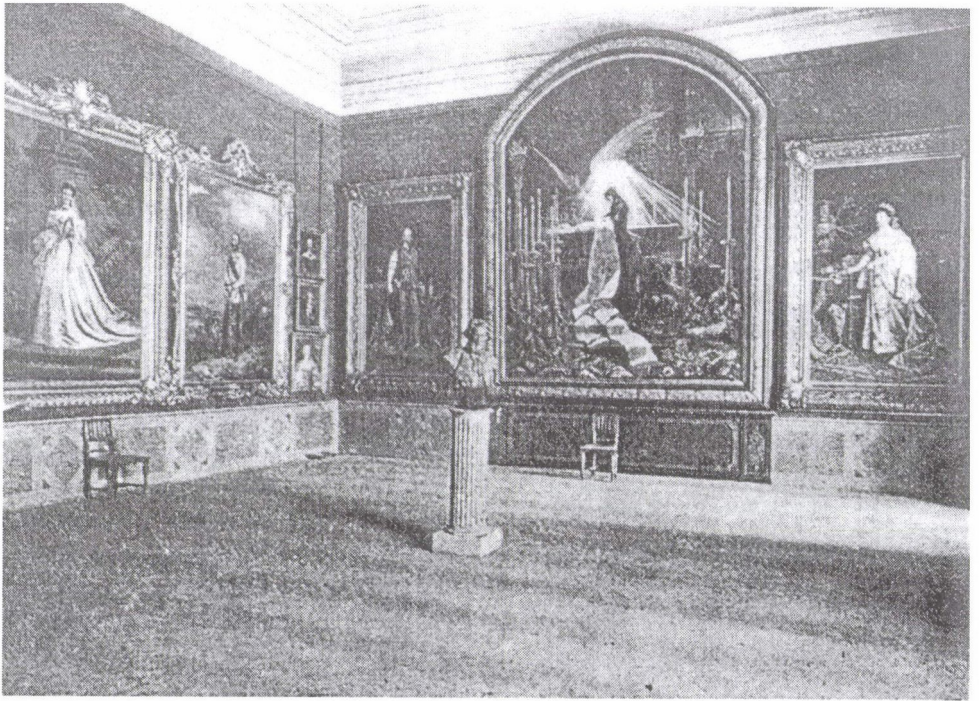
A közelmúlt egyik legsikeresebb időszaki kiállítása – a Magyar Nemzeti Galéria Sinkó Katalin és munkatársai által rendezett „Arany érmek, ezüst koszorúk” című tárlata, s ennek katalógusa ugyancsak nagy terjedelemben, jelentőségüknek megfelelően foglalkozott a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításaiival.¹

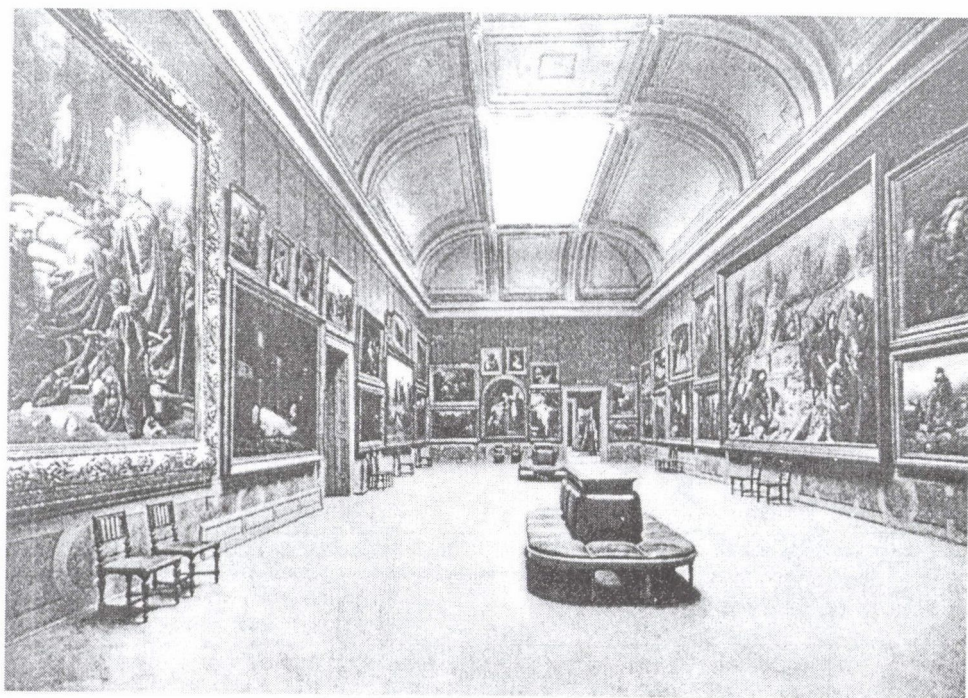
Széchenyi Ferenc könyvtárának felajánlása (1802) után a Nemzeti Múzeum létrehozásának terveit 1807-ben Miller Jakab Ferdinánd készítette el József nádor megbízásából. Az országgyűlés a következő évben alapította meg a Nemzeti Múzeumot, a könyvtárral, mint annak részével. József nádor mindvégig sokat foglalkozott a múzeum ügyeivel; Barabás Miklós által 1846-ban megfestett életnagyságú portréja a róla elnevezett Nemzeti Képcsarnok egyik első darabja lett. De még ezt megelőzően, 1836-ban Pyrker János (1772–1847) egri érsek 190 darabból álló képtárát a Nemzeti Múzeumnak adományozta. Ez a gyűjtemény vált az első hazai nyilvános képtár alapjává, melyet ugyan csak tíz év múlva, 1846-ban nyitottak meg, már a Nemzeti Múzeum frissen elkészült épületében. Ekkor jelent meg Mátray Gábortól a képtár katalógusa is.² A Pollack Mihály féle múzeumépület a korszak európai múzeumaihoz hasonlóan nemcsak műtárgyakat, emlékeket, dokumentumokat szándékozott őrizni, hanem egyben a dicsőség csarnoka kívánt lenni a „nemzeti múlt és jelen nagyjai számára”.³ Ismeretes, hogy a nemzeti pantheon gondolat már a Hild-féle múzeumterveken is szerepelt,⁴ majd Pollack épületén hasonlóképpen, s a dokumentumok szerint⁵ a régi és kortárs (vagyis 19. századi) hősök, kiemelkedő személyiségek képmásait akarták itt kiállítani.

1845-ben Kubinyi Ágoston indítványozására jön létre a Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesület, s ő, mint a Nemzeti Múzeum első kinevezett igazgatója, adja ki 1868-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának lajstromát.⁶ A nemzeti pantheon váltakozva jelentett kép-, illetve szoborcarnokot, s számos terv és elképzelés látott napvilágot az ábrázolandó személyek névsoráról.⁷

1857-ben egy kisebb teremben Habsburg-galériát hoztak létre.⁸ A máig is sértetlenül megmaradt reprezentatív Széchenyi terem, az Ybl által tervezett faburkolattal és könyvszekrényekkel 1863-ra készült el, de csak két év múlva nyitották meg. 1866-ban az újrendezett képtár hét csarnoknak nevezett teremből állott, melyek közül az elsőben és az utolsóban volt portrégaléria. Az elsőben kiemelkedő történelmi személyiségek – többek között az alapítók – képmásai, míg az utolsóban híres művészek arcképei sorakoztak. A hetvenes-nyolcvanas évek fotói alapján a hagyományos képtár-múzeum termei állnak előttünk: az alul körbefutó dekoratív párkány fölött színes (!) falakon, sűrűn egymás mellett és fölött elhelyezve függenek a képek. Az egyik legkorábbi, művészről elnevezett terem, az úgynevezett Markó-csarnok volt, ahol a művész 1853-as pesti látogatása után állították ki műveit, Hans Gasser által készített portrészobrával közepén.⁹

A Zichy-teremben ugyancsak közepén, posztamensen elhelyezve állt a névadó művész mellszobra, fő helyen, a Habsburg porték mellett az egyik hatalmas főmű, az „Erzsébet

királyné Deák Ferenc ravatalánál” volt látható. A Munkácsy terem – a mester eddigiekhez hasonlóan kiállított büsztjével – neve ellenére főként a korábban a Markó-csarnokban elhelyezett magyar és külföldi zsánerjelenetek és tájképek bemutatását szolgálta.

A nagyteremben, melynek stukkódíszes, ornamentális dekorációjú mennyezetén üvegablakon áradt be a fény a festmények megvilágítására, a műfaji hierarchia legmagasabbrendűnek tartott darabjai, történelmi kompozíciók, valamint allegorikus-mitológiai témákat feldolgozó képek voltak kiállítva.

1863-ban országos bizottság jön létre uralkodói rendeletre a Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek rendezésére. Ekkor születnek javaslatok a múzeumban őrzött tárgyakból új, más felosztású és rendeltetésű gyűjtemények létrehozására. Voltak művek, melyek „régiség-tárba” és mások az „általános képtárba” tartoztak.¹⁰

1871-ben létrejött az Országos Képtár, 1884-ben pedig a Történelmi Képcsarnok. Ez utóbbi ügyében már 1882-ben megjelenteti írását Szathmáry Károly történész,¹¹ s egyenesen az épülő Országházat szemeli ki helyszínnek a Történelmi Képcsarnok számára. Szathmáry javaslatának megvitatására bizottság jön létre, melynek tagjai – egyebek között Pulszky Ferenc, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatója és Pulszky Károly, az Országos Képtár őre. Szathmáry a Történelmi Képcsarnokot a nemzeti pantheon-eszme keretében képzelte el; a valóságban azonban a képzőművészeti anyagot két nagy csoportra választották szét: a történelem forrásául szolgáló művek kerültek a Történelmi Képcsarnokba, míg az önálló művészeti-esztétikai értékük szempontjából kiemelkedő darabok az Országos Képtárba, majd a Szépművészeti Múzeumba. Ez az elválása a gyűjteményeknek jellegzetes 19. századi jelenség. A nemzeti pantheon állandó és erősen jelentkező eszméje nem fért meg az egykori nagy magángyűjteményekből kialakuló nemzeti képtárnak, a 19. században megformálódó nagy képzőművészeti gyűjtemények gyakorlatával. A történelmi képcsarnokok, hősök és kiemelkedő személyiségek portrégalériái esetében ugyan fontos volt, hogy az arcképeket a legjobb művészek fessék, vagy formázzák, de még ennél is fontosabb volt maguknak a személyiségeknek a különböző és váltakozó elképzelések szerinti kiválogatása. E kiválogatás szempontjait igyekszik írásba foglalni az az 1882-ben elkészített tervezet, melyben a hazai 19. századi festészet egyik legnagyobb mestere, Barabás Miklós a történész Szathmáryval együtt fejtegeti, milyen szempontokból lenne elengedhetetlenül fontos a Történelmi Képcsarnok felállítása.¹² Nagyon sajátosak az elbírálás indítékai a gyűjtemény anyagának kiválogatásánál – lényegében ezt az elvet követik a mai Nemzeti Múzeum egyetlen képzőművészeti gyűjteményének jelenlegi gyarapítási szokásai is. Az egykor a Széchényi Könyvtár által kezelt metszetek tematikájukban kezdetben ugyancsak hősportrék sorát gyarapították, míg fölvetődött a vár- és városábrázolások gyűjtése is (közéjük sorolták az eseményábrázolásokat). A viseletanyag mint zsánerképek együttese szerepelt a szintén gyűjtendő művek között.

Abban a pillanatban, amikor a képzőművészeti anyag már említett szétválasztása megtörtént, és a Történelmi Képcsarnok létrehozásának gondolata megfogalmazódott, a Nemzeti Múzeum falai közül ki is került ez a képzőművészeti gyűjtemény.

Trefort Ágoston kultuszminiszter 1883-as leirata, melyben Pulszky Károlyt bízta meg hivatalosan a Képcsarnok tervének kidolgozásával, már a gyakorlati alapítás kezdete.¹³ A képviselőház szavazása után az anyagiak is megvannak, s az uralkodó pedig a helyszínt, A Várkert bazárt biztosította. A gyűjtemény anyaga a Nemzeti Múzeum műtárgyaiból jött létre; a képtár és a régiségtár 403 darab festménye és szobra mellett a Széchényi Könyvtár 15 301 grafikai lappal járult hozzá.

Az 1886. januári megnyitón Pulszky Károly a következőket mondta: „A történet feladata nem az, hogy a múlt szereplőit megjutalmazza, vagy elítélje, hanem hogy a múltrol igaz ismeretekhez jusson; számot adjon úgy a külső viszonyokról és alapokról, amelyekben a nem-

zetek élete megnyilatkozott, mint a körülményekről és okokról, melyek e változásokat előidézték. E gyűjteményben tehát a múlt alakjait nem tisztán egyéni érdemeik szerint kell befogadni, hanem mindazon képeket, melyek őket *hitelesen* ismertetik! Viszont e meghatározásból folyik az intézetnek a rokongyűjteményektől való különbözősége. Ott a művészi érték a mérvadó, ezt itt háttérbe szorítja az ábrázolt tárgy jelentősége és hitelessége.”¹⁴

A fentieknél plasztikusabban nehéz lenne megfogalmazni a képzőművészeti gyűjtemények és a Történelmi Képcsarnok kollekciója közötti különbséget.

A Nemzeti Múzeum képtárából kivált önálló Képcsarnok 1894-ben a Stefánia úti Múcsarnok épületében nyílt meg újrendezett, tizenegy termes kiállításra, bár 1886-ban a közgyűjteményeket felülvizsgáló bizottság döntése szerint a Képcsarnok a Nemzeti Múzeum részét kell, hogy képezze. A Nemzeti Múzeumhoz való csatolás – paradox módon az anyaintézményből kivált gyűjtemény ugyanoda való visszakerülését szorgalmazza – folyamatosan napirenden maradt, bár 1907-ben megintcsak nem ott, hanem az Akadémia palotájának harmadik emeleti helyiségeiben nyílt a Képcsarnok anyagából kiállítás. Bár ez a kilenc termet betöltő anyagú tárlat nyitva volt a II. világháború kitöréséig, 1934-ben a Történelmi Képcsarnokot jogilag is a Nemzeti Múzeumhoz csatolták. A második világháborút követően a Magyarország története című kiállításig – ahol ugyan „csak” rész- és kiegészítő anyagként szerepeltek festmények és grafikák, lévén a bemutató történeti – nem is volt önálló tárlata ennek a fontos és méreteiben és kvalitásában egyaránt kiemelkedő gyűjteménynek, ami annál is inkább sajnálatos, mivel ily módon hosszú évekig ismeretlen maradt a nagyközönség számára.

A legújabb történeti kiállítás ugyan az eddigieknél nagyobb mértékben számol a Történelmi Képcsarnok anyagával, mint a tárlat fontos részével, azonban a hatalmas festészeti és grafikai együttes állandó, vagy időszakos, válogatás jellegű, bemutatása továbbra is várat magára, jóllehet nagy szükség lenne rá.

Jegyzetek

- 1 Aranyérmek, ezüstkoszorúk – Goldmedaillen, Silberkränze, Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században – Künstlerkult und Mäzenatur im 19. Jahrhundert in Ungarn. Magyar Nemzeti Galéria 1995. június–november, Budapest, 1995. A kiállítást rendezte: Sinkó Katalin. A katalógust szerkesztette: Imre Györgyi. Az érintett tanulmány (a tárgyleírásokon kívül): Sinkó Katalin: A művész siker anatómiája 1810–1900. (15–19. p.)
- 2 Mátrai Gábor: A magyar Nemzeti Múzeumban létező nemzeti képcsarnok ünnepélyes megnyitása. Az „Aranyérmek, ezüstkoszorúk” kiállítási katalógus 160–162. oldalán található az eseményre vonatkozó leírásokat.
- 3 Aranyérmek, ezüstkoszorúk i. m. 22. p.
- 4 Zádor Anna: A Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1961. j. Aranyérmek, ezüstkoszorúk i. m. 22. p.
- 5 Fejős Imre: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve (1884–1959). Művészettörténeti Értesítő 9 (1959). 235–239. p.
- 6 Kubinyi Agoston: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának Lajstroma. Pest, 1868.
- 7 Eötvös József: Kultúra és nevelés. Válogatás írásaiból. Összegegyűjtötte, szerkesztette és az előszót és jegyzeteket írta Mezei Márta. Budapest, 1976.
Eötvös az általa, mint kultuszminiszter által kiírt pályázatokról írván megemlíti annak a szoborsorozatnak a tervét, melyet a Magyar Nemzeti Múzeum főlépcsőházába terveztek.

A magyar művelődéstörténet kiemelkedő alakjainak mellszobraiból ma is ott áll néhány – igaz, kevesebb az eredetileg megrendeltnél – a helyén. A szobrok és a fölöttük lévő falképek összefüggenek egymással, s ez az elrendezés is egyfajta nemzeti pantheon gondolat megformálása. Lásd: *Sprenger Mária*: A Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának tisztítása. *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1957) 304–311. p.

8 Aranyérmek, ezüstkoszorúk, i. m. 23. p.

9 *Uo.*: 26. p.

10 *Fejős I.* i. m. 286–288. p.

11 Emlékirat egy magyar történeti arcképcsarnok ügyében. Budapest, 1882.

Fejős I. i. m. 286. p.

12 *Fejős I.* i. m. 287. p.

13 *Fejős I.* i. m. 286. p.

14 *Fejős I.* i. m. 287. p.

Garami Erika

Az 1860-61-es londoni Kossuth pénzjegyeket nyomtató Day & Son Co.

Kossuth Lajos az emigrációban Kütahya, New York és Philadelphia után tervét fel nem adva Londonban is próbálkozott a tervezett, második forradalom egyik legfontosabb eszközének, a papírpénznek előállításával. 1860-ban Torinóból visszatérve azonnal intézkedett az előkészületek megtételére és szerződést kötött Anglia egyik legtekintélyesebb nyomdászával, William Day-vel. A szerződés példánya tudomásunk szerint nem maradt fenn, így annak pontos dátuma és a szerződés feltételei sem ismeretesek, csak annyi bizonyos, hogy 1860 decemberének elején elkezdődött a nyomtatás.¹

A céget az idősebb William Day alapította 1823 körül. Louis Haghe *Three news in Hereford* (Hereford három arca) című kiadványával. Haghe (1806–1855) Belgiumból költözött Angliába, s lett Day társa Day & Haghe, Adelaide királynő litográfusai² néven. Adataink szerint Haghe-nek nem volt anyagi érdekeltsége a cégben, sohasem gyakorolta a tulajdonosi jogokat, sokkal inkább a cég vezető művészeinek kell őt tekinteni. 1852-ben elhagyta a céget, később akvarell festészetben ért el komoly sikereket. Néhány évtized elmúltával pedig a Royal Society of Water-Colour Artists elnökévé választották. Fivére, Charles könyomdászként továbbra is Day-nél dolgozott. a Day & Haghe a kromolitográfia³ egyik első hírnöke volt, legsikeresebb korai alkotása Owen Jones Alhambraja (1836), de a műfajt technikailag igazán magasra nem ök, hanem a 19. század egyik legkiemelkedőbb bankjegynyomtató cége, a Thomas de la Rue & Co.⁴ emelte, akik Kossuth londoni pénzjegyei sorsában is fontos szerepet játszottak volna, hiszen az ő genovai címükre küldte volna Kossuth gőzhajón Liverpoolból a pénzjegyeket Cavour gróf utasítására.⁵

Számos könyvillusztrációt készítettek, például Turner festményének nyomtatát, technikai újításokat vezettek be, mint a kicsinyítési eljárás fotografikus módszerrel. A fényképezés a korszakunkban még gyermekcipőben járt, így a könyvmotok iránt nagy volt a kereslet, a cég egyre sikeresebb lett.

Az ifjabb William Day jogi pályára készült, tanulmányainak egy részét különböző európai országokban kívánta végezni. Azonban csak Párizsig jutott, mert 1845-ben apjának halálhíre érkezett. Haza kellett utaznia Londonba, ahol mint a három fivér legidősebbikének át kellett vennie a cég vezetését. Sikerral – bizonyíték erre, hogy az 1851-es londoni világkiállítás egyik jótállója valamint díjnyertese lett. Ekkoriban lépett a cég nagylétszámú könyomdász szakembereinek sorába a glasgow-i William Simpson, aki Londonba érkezéséről így ír önéletrajzában: „Tudtam, hogy a Day & Sons London legelső könyomdász cége, elsősorban művészi munkájukat illetően, ezért náluk jelentkeztem először.”⁶ Simpont a krími háború helyszínen készített, kézi színezéssel kiegészített rajzai tették híressé.

A kromolitográfia pontos és bonyolult technikát igényel. A kontúrokat ekkor feketével rajzolták. Általában hét kő volt szükséges egy képhez, de előfordult, hogy akár tizennégy is. A 19. század művészetét bemutató nagyszabású munkához 1069 darab 25 tonna összsúlyú követ használtak fel, az 1200 darab példányhoz 1 300 000 nyomtatot kellett készíteni.⁷ A követet tisztítani kellett, a papíriveket egyenként igazították utána. Kossuth jegyeihez 320 követ készítettek a három címlet, az 1, 2 és 5 forintosok nyomására, amelyeket acéllemezekről véstek a kövekre. Mindhárom címlet mérete 114 x 86 mm, egy ívben 16 db jegy fért el. A nyomdászok mindössze három lemezt és 71 követ hagytak meg a pénzjegyek rajzolataival

mire a bírósági per elkezdődött, a többit megsemmisítették vagy litográfiai célokra használták fel.⁸

Az illusztrált könyvek ilyen technikával készített előállítására igen költségesnek bizonyult. A Day & Son karrierje az ötvenes években felfelé ívelt, a céget fejlesztették, bővítették. Viktória királynő és Albert herceg élénken érdeklődött az illusztrációk iránt, 1856 márciusában két legidősebb fiukat, Edward és Alfred hercegeket elküldték látogatóba a Day céghez a különféle nyomtatási módszerek tanulmányozására. A hercegek William Day vezetésével végigjárták az egész nyomdát, megtekintették például Simpson fent említett krími rajzait, a természettudományi tanszék számára készülő óriás fiziológiai és zoológiai rajzokat.⁸ A látogatást megörökítő litorajzot büszkén mutogatták a Gate Sreeti nyomdabéjártat felett.

A hatvanas évek kevesebb sikert hozott számukra, a hanyatlást csőd követte. Az elvesztett Kossuth pénzjegyper (melynek részleteire itt nem térünk ki) a nyomdászok számára még jelentett katasztrófát, sőt a papír árát is sikerült utólag visszaszerezniük, valamint a sajtó és a közvélemény is szimpátiával fordult feléjük, ami ismertségüket növelte. Az utolsó bírósági tárgyaláson még Lord Campbell lordkancellár is védelmébe vette a nyomdászokat⁹, tisztességes kereskedőnek tartva őket. Az általuk alapított *Nature and Art* 1866. évi számában cégük különféle tevékenységét felsorolva papírpénzek nyomtatóinak is hirdetik magukat:¹⁰

„Day & Son Ltd.

Művészi és kereskedelmi litográfusok és kromolitográfusok, színes nyomtatás minden eljárással, fotolitográfusok, acél és réz lemezek, másoló sajtók, papírpénzek, kötvények és igazolványok metszői – minden típusú munkát elvégzése, papíráruk, könyvkötészet, képeretkezés, szépművészeti és általános művek kiadása.”

Az 1851. évi Világkiállítás sikereire visszagondolva kérték fel a Day & Son céget az 1862. évre, amely az 1851-essel ellentétben súlyos veszteséggel zárult – s a céget is érzékenyen érintette. Egyre nagyobb anyagi veszteséggel kellett megküzdeniük, több kiadványukat értékesíteni sem tudták. A piac igényei is megváltoztak, a kromolitográfiai úton illusztrált könyveknek a fametszők jelentettek komoly kihívást, a művészek nagy része inkább ez utóbbit részesítette előnyben a kromolitográfiával szemben. Az eladások száma esni kezdett, s nem a legszerencsésebb időpontban jelent meg a már említett *Nature and Art* című hetilap, majd folytatása a *The Cromolithograph* 1866-ban, ill. 1867-ben a Day & Son gondozásában. Ezen kiadványok technikai színvonala még meg sem közelítette a 40-es, 50-es években kiadottakét. Szinte törvényszerű, hogy ebben a helyzetben a cég igazgatói között is mély ellentétek húzódtak. William Day végső megoldásként – egyik elsőként – élt az 1861. évi társasági törvény adta lehetőségekkel, a vállalatot korlátolt társasággá alakította át Day & Son Ltd. néven. A várt sikert ez sem hozta meg, Day számtalan hitelezőjét csak saját részvényei eladásával tudta kielégíteni, elegendő készpénz hiányában, az összes részvényétől meg kellett válnia. A cég szabályzata értelmében viszont minden igazgatónak legalább 500 font tőkével kell rendelkeznie. Így Williamnak el kellett hagynia a céget, újat alapított, melynek színvonala, eredményei már meg sem közelítette a Day & Son Co-ét. Hitelbe vásárolt gépeit nem tudta kifizetni és ebből a pénzügyi katasztrófából később sem tudott kilábalni. 1868-ban, mikor elhagyta a társaságot, fivére, John titkárként, másik fivére Joseph főfelügyelőként vette át a vállalat vezetését, majd John is megvált a cégtől, ekkor William Simpson megbízott titkár vette át az irányítást. A csödeljárás után a céget és nevet Vincent Brooks (1815–1885) vásárolta meg, s Vincent Brooks, Day & Son néven működtek tovább. Day nagy mennyiségű, értékes nyomólemezeit, nyomatait egy ismert szakember, Hodgson árverésére adták be (aki mellesleg rokonsági fokban is állt Day-vel). Ő túl alacsony áron értékesítette az értékes darabokat, sőt a nem igazán tisztességes eladásból Day pénzt egyáltalán nem látott viszont. Második cége igen rövid életű, sikerekben korántsem gazdag pályafutást

ért meg. Partnerei a bizonytalan helyzet láttán visszavették gépeiket, megrendeléseiket, főleg Raffaello rajzainak színes reprodukcióját a Zorn & Co. vette át és húzott belőle szép hasznot. William Day sorsa másodszor is a csőd lett.¹²

A Vincent Brooks, Day and Son a hetvenes években áttért a hengeres litonyomásra és az egyre fejlődő fényképezési technikára – így a céget a korabeli mutatók, indexek már litográfusként tüntették fel.¹³ A néhány évvel később a nyomdacsarnokban kiütött tűz jelntős károkat okozott Vincent Brooksnek, mégsem ez az oka annak, hogy 1912-ben a Day testvérek eladták a nyomdát. A hír az angol lapokban és a Vasárnapi Újságban¹⁴ is napvilágot látott. Ezzel megszűnt a jogutódja is annak az angol nyomdának, amely szerepet játszott a magyar papírpénzkibocsátásban, s az 1848/49-es önálló, magyar nyelvű pénz folytatása lett volna.

Jegyzetek

- 1 *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. III. Budapest, 1882. 79. p.
- 2 *Wakeman, Geoffrey–Bridson, Gavin D. R.*: A Guide to Nineteenth Century Colour Printers. (The Pough Press) London, 1975. 30–31. p.
- 3 Többszínű könyomtatási eljárás a színek egymásra nyomásával.
- 4 *Burch, Robert M.*: Colour Printing and Colour Printers. (Sir Isaac Pitman and Sons Ltd.) London, 1910. 182. p.
- 5 *Kossuth L.* i. m. 368. p.
- 6 *Simpson, William*: The Autobiography. (T. Fischer Unwin) London, 1903. 13. p.
- 7 *Burch, R. M.* i. m. 202. p.
- 8 The Illustrated London News 28 (1856. május 3.) 486. p.
- 9 The Law Journal Reports from Michaelmas Term 1860 to Trinity Term 1861. Chancery and Bankruptcy. (Edward Bret Ince) Vol. XXXIX. New Series XXX. London, MDCCCLXI. (Part I.) 708. p.
- 10 Nature and Art. (Day & Son „Limited”) Vol. 1. London, 1866., 1867.
- 11 *Wakeman G.–Bridson G. D. R.* i. m. 17–19. p.
- 12 *Colebrook, F.*: A Fine Old Lithographer. A Monthly Magazine for the Stone & Plate Printer, The Artist, Engraver & the Power 9 (September 1906) Vol. II. 537. p.
- 13 *McClean, Ruari*: Victorian Book Design and Printing. (Faber & Faber) London, 1972. 134. p.
- 14 *Kun Andor*: A pénzjegypör. Vasárnapi Újság 59 (1912) 663. p.

Garami Erika

Day & Son Co. The printer of London Kossuth banknotes in 1860–61

During the emigration period Kossuth tried to organise the banknote issue in order to finance a second forthcoming revolution. In 1860 he made an agreement with Day & Son, one of the most significant lithographic firms in London to print 1, 2 and 5 forint notes. The firm, „lithographers to the Queen”, was famuos mostly of book illustrations using the latest technique and a talented staff. Along with Kossuth in 1861 they acted as defendants before the Court vs. the Austrian emperor in the lost banknote case. But they managed to get the prie of

the paper they had used for the banknote printing. In the mid-60s both the quality of their work and their popularity declined, finally they went bankrupt. William Day, head of the firm left the company, founded a new one, which turned out far from being successful. Vincent Brooks carried on the firm until 1912, when the owners sold the company, which played an important role in the history of the Hungarian banknote issue.

The Day & Son Co.

(Summary)

The Day & Son Co. was the largest firm of lithographic printers in England at the time. Lajos Kossuth gave order of 21 million notes at a price of 8000 pounds for the perfection of the new Hungarian 1, 2 and 5 forint notes in London in late December 1860.

The company was founded by William Day, the elder about 1823, being the first representative of chromolithography, which was raised to high standard by Thomas de la Rue Co., one of the most outstanding banknote printers of the 20th century. The numerous book illustrations, the indigenous technique of photography in the 1850s brought the Day & Son prosperity, but the 60s brought decline, finally failure. The Kossuth-case did not mean them catastrophe, moreover, the press, the public opinion sympathised with them.

Mr. Day was one of the guarantors of both the 1851 and the 1862 World Exhibitions. The company founded periodicals, the *Nature and Art* and its continuation *The Chromolithograph*, but both turned short-lived. In the advertising in *Nature and Art* they called themselves – among others – “engravers of bank notes and bonds”. At those times their orders heavily declined, and so did the standard of their work. As a last resort William Day converted the business into a “limited” company, but he could pay his numerous creditors only by selling his own shares. He had to leave the company, business was carried on by his brothers and his secretary. In 1867 the company went into liquidation, Vincent Brooks brought the name and goodwill and the firm appeared as “Vincent Brooks, Day & Son” until 1912, when it was sold.

Erika Garami

Történeti értékpapírok a Legújabbkori Történeti Múzeumban II.

A hazai történeti értékpapírok közgazdasági és gazdaságtörténeti tipologizálását követően¹ a tanulmány második része az értékpapírok külalakjával foglalkozik.

1. Az értékpapír megjelenését tekintve sokszorosított nyomtatvány, ez az egyes kibocsátások nagy példányszáma miatt magától értetődik.² Így az értékpapírok a különféle papírgyártási és nyomdatechnikai eljárások emlékét is őrzik. Az értékpapírra nyomtatás útján kerülnek fel azok az adatok, amelyek az illető papírnak mint gazdasági okiratnak elengedhetetlen jogi kellékei. Ezek sorrendben: a kibocsátó megnevezése, a papír típusának megnevezése, a névérték megjelölése számmal és betűvel, az egyes papír sorszáma, esetleg sorozatszáma, a kibocsátás helye és időpontja, a cégszerű aláírás (ami lehet fakszimile, vagy kerülhet utólag kézírással a papírra), a cég pecsétje vagy bélyegzője, valamint a jogszabályi biztosíték. Ez utóbbit az adott értékpapír kibocsátását megengedő törvényre vagy a kibocsátó társaság alapszabályára való utalás jelenti. A hazai történeti értékpapírok esetében a kamatpapíroknál és a vasúti társaságok részvényein a törvényi hivatkozás, a többi részvénytől és a szövetkezeti üzletrészekben az alapszabályra való utalás jelentette a jogszabályi biztosítékot. A bányarészek esetében egyaránt hivatkoztak a kibocsátó társulatnak a bányakapitányság által megerősített szabályaira és az általános bányatörvényre. Természetesen a részvénytársasági és szövetkezeti alapszabályok maguk is törvényben (az 1875-ös Kereskedelmi Törvényben) meghatározott keretek között készültek. A Magyarországon kibocsátott történeti értékpapírok általában magyar nyelvűek voltak, de 1867 előtt előfordult német nyelvű is, majd a dualizmus alatt gyakorivá lett a magyar–német bilingvis, és a külföldi elhelyezésre számító kamatpapírokon és vasúti részvényeken gyakran megjelent a francia és az angol nyelvű felirat is. Olykor az ország nemzetiségeinek nyelveivel is találkozhatunk egy-egy helyi jellegű kibocsátás papírjain. Erre példa az óbecsei Bács-tiszamelléki Takarékpénztár 1910-es szerb–magyar nyelvű, a dési „Mercur” Kereskedelmi Társaság 1899-es román nyelvű, a fiumei Telek Rt. 1911-es magyar–olasz nyelvű, valamint a turócszentmártoni „Tátra” Felső-magyarországi Bank Rt. 1886-os magyar–szlovák nyelvű részvénye. Az I. világháborút követően az idegen nyelvű feliratok erőteljesen visszaszorultak, s csak a nemzetközi értékpapír-piacon részt vevő kibocsátások papírjain jelentek meg, mint például az ún. Népszövetségi kölcsön különféle pénznemekben kiállított kötvényein.

Az értékpapír szükséges formai kellékeit alkotó adatok, feliratok a papír előlapján szerepelnek, de az idegen nyelvű feliratot és a kibocsátás feltételeit tartalmazó magyarázó szövegeket gyakran az előlap hátoldalán és a hátlapon, az ún. köpenyen találjuk. Ez az eljárás a kamatozó és nyereménypapíroknál fordul elő, amelyeknél még a törlesztési és nyereménysorsolások időpontjait feltüntető táblázatokat is a hátoldalon vagy a köpenyen helyezték el. Az értékpapírokból foglalt periodikus kamat-, illetve osztalékigények technikai lebonyolítására szolgált a szelvényív, amelyet a kibocsátótól kapott az adott papír tulajdonosa a vásárláskor. A szelvényív kb. tíz–húsz éves időszakra terjedt ki. Az egyes szelvényeken folyamatosan növekvő rendben sor- és évszám, valamint az adott szelvényívhez tartozó értékpapír fontosabb adatai szerepeltek. A szelvényeken a dátumok azokat az időpontokat jelezték, amikor az adott szelvény az osztalék, illetve kamat felvételére jogosított, általában az értékpapír bemutatásával együtt. A szelvényíven elhelyezett szelvényutalvány arra szolgált, hogy ellenében az összes szelvény beváltása után a tulajdonos új szelvényívet

kaphasson a kibocsátótól. A részvények esetében gyakran előfordult, hogy az első szelvényívet nem külön lapon szolgáltaták ki, hanem a részvény köpenyén. A történeti értékpapírok formai kellékeinek érdekes jelensége volt az ún. juxta, amelyet a hamisítás megakadályozására használtak. Ennek alkalmazása úgy történt, hogy a kibocsátás előtt a papírokat sorszám szerint belekötötték egy könyvbe, majd az eladáskor egy görbe vonal mentén vágták ki azokat úgy, hogy egy részük benne maradt. Az eredetiséget ezek után könnyűszerrel megállapíthatták az értékpapír juxtaszegélyének a könyvbe való vissza-illesztésével.

A kibocsátás alkalmával az értékpapírok a fentebb leírt alakokban kerültek a vásárlók kezébe. Azonban az értékpapíroknak mint jogi, gazdasági okiratoknak, *értéktárgyaknak* a kezelésével kapcsolatban különféle adatok kerülhettek a papírokra, s ezek az egyes értékpapír élettörténetének sajátos állomásait jelzik. Az értékpapírra utólagosan került adatok jelentős része a kibocsátótól származott. A cég nevének megváltozását felülbélyegzéssel vagy felülnyomással a kibocsátó jelezte. Ugyanílyen módon történt a részvények névértékének megváltoztatása, amelyre az alaptőke felemelésénél, illetve leszállításánál került sor. A kibocsátók tüntették fel azokat a névérték-változásokat is, amelyek a pénzrendszer megváltoztatásából fakadtak. Hazánkban az osztrák értékű forint, a korona, a pengő és a forint megjelenésekor helyeztek el az értékpapírokon az új pénznemre szóló névértékeket, de csak részvényeken és üzletrészeken, mert a kamatpapírokon – vélhetően azok nagy száma és kiterjedt elhelyezése miatt – ilyen változtatásokra nem került sor. A részvényeken a kibocsátó helyezte el az „elővételi jog gyakorolva” feliratot, amely azzal a gyakorlattal kapcsolatos, hogy a részvénytársaságok első részvényeseiknek biztosították azt a jogot, hogy a társaság későbbi kibocsátásainál részvényeik arányában újabb papírokat vásárolhassanak. A különféle alakú bélyegzőkkel nyomott szöveggel együtt szerepelt az elővételi jog gyakorlásának éppen adott évszáma is. Az osztalékpapírok névre szóló példányainál fordult elő az az eljárás, hogy a kibocsátó a hátoldalra vagy a köpenyre felvezette a tulajdonos-változást. A részvények körében a századfordulótól már egyre kevesebb névre szóló, tehát a forgalmat korlátozó kibocsátás jelent meg, de az üzletrészeknél a kibocsátó részéről mindvégig megmaradt a tulajdonosok számontartása. A részvények és az üzletrészek egynémely kibocsátásánál a köpenyen jelezték az adott papírra jutó osztalék kifizetését. A részvényeknél a XIX. század során elhalt ez a gyakorlat, de az üzletrészek egy-egy példányán még a XX. században is valóságos dekoráció alakult ki az osztalékok kifizetésének bélyegzéssel és kézírással való évenkénti bejegyzéséből. A kamatpapírokon is találhatunk a kibocsátótól származó jelölést: olyan kötvények és záloglevelek esetében, ahol a tőkeösszeg visszafizetése előre meghatározott sorsolási terv szerint történt, a visszatörlesztést követően az illető papírra kézírással vagy bélyegzővel felkerült a „kisorsolva” felirat a megfelelő dátummal együtt. A kibocsátó részéről – az előző jelzéseknél jóval ritkábban – sor került az új szelvényív kiadásának rögzítésére is.

Az adatok egy másik csoportja a papírok vagyontárgy jellegéből következett, és forgalom közben került rá az értékpapírra. Az értékpapír mint áru magától értetődő természetességgel széles körben forgott a gazdasági életben anélkül, hogy mozgása bármiféle speciális nyomot hagyott volna rajta. Tulajdonképpen csak életútja periférikus pontjain kapott új kezeléseket: törvényhatóságok, gyámhatóságok, adóhivatalok igazolták alkalmanként azt a tényt, hogy egyes papírokat mint vagyontárgyakat letétként őriztek több-kevesebb ideig. Ritkábban még az is előfordult, hogy katonai házassági biztosítékként való letétet igazolt valamely pénzügyintézet az illető értékpapíron.

Harmadjára azokat a kezelési eljárásokat kell említeni, amelyek állami hatóságok részéről általános köz-, illetve gazdaságtörténeti okokból érintették az értékpapírok kisebb-

nagyobb csoportjait. Ide tartoznak az ún. nosztrifikációs bélyegzések, amelyeket a történeti Magyarország romjain keletkezett államokban végeztek el a papírpénzeken és az értékpapírokon, valamint a magyar állam 1921. évi rendkívüli vagyonadójával kapcsolatos felülbélyegzések. Ez utóbbi számára külön készítettek egy hátrafelé nyilazó lovas ábrázoló bélyeget, amely több államkötvényen feltűnik a kezelést végző pénzügyi intézet körbélyegzőjével együtt. 1936-ban az államháztartás egyensúlyának biztosítása érdekében hoztak egy rendeletet (ME 1936/300.), amely megtiltotta mind a bel-, mind a külföldi kibocsátású értékpapírok behozatalát külföldről. Ezért a külföldi tőzsdéken is jegyzett magyar papíroknak, a különféle kölcsönöknek és a nagyvállalatok részvényeinek belföldi tulajdonban levő példányait megkülönböztetésül felülbélyegezték a „Számjegyzékbe vétetett 1936” felirattal és a kezelést elvégző pénzügyi intézet körbélyegzőjével.³ Így ezek a példányok a budapesti tőzsdén a külföldi piacon forgó társaiktól eltérő árfolyamokon mozogtak, s csak ezeknek a szelvényeire fizettek osztalékot, illetve kamatot. Újabb számjegyzékbe vételi felülbélyegzések 1948-ban, az államosítást megelőzően kerültek a részvényekre. Az 1948-as kezelésekkal viszonylag kevés papírt láttak el, mert akkor gyakrabban egy külön nyomtatványon igazolták a papírok ellenőrzését. Azután egy évvel később, a nagyobb vállalatok államosításakor sor került a részvénytársaságok államosítására oly módon, hogy elrendelték a részvények bevonását. Ekkor viszonylag sok részvény került a Pénzügyi Intézeti Központba, ahol a papírokra „Az 1949/20 Tvr. alapján történt beszolgáltatás” feliratot bélyegezték.

Végezetül az értékpapírok jogi, formai szempontú leírásával kapcsolatban a papírok érvénytelenítését jelző kezelési eljárásokról kell megemlékezni. Az érvénytelenítés egy jelzése korábban már fölmerült: a „kisorsolva” felirat a kötvényeken és a zálogleveleken arra utalt, hogy az illető papírra vonatkozóan a továbbiakban semmiféle kamatkövetelés nem támasztható. Érvénytelenítésre a kamatpapíroknál tehát visszatörlesztéskor, vagyis a futamidő lejártakor került sor, míg az osztalékpapíroknál a kibocsátó cég üzemében bekövetkezett változások (felszámolás, beolvadás stb.) során történhetett meg a papírok bevonása érvénytelenítés végett. A kibocsátóhoz visszakerült, a gazdasági életből kivont papírok érvénytelenítésének leggyakoribb jelzései: a papír közepéből egy-egy darab kivágása, vagy a papírba történő oldalirányú bevágás. Ezen „archaikusnak” számító eljárásokra jó példa gyűjteményünkben a Kőbánya-Liget-Társaság 1851-es részvénye, ahol a cégszerű aláírásokat és a cégbélyegzőt érintő bevágással érvénytelenítették a papírt. A XX. században már a papírok több ponton (sorszám, aláírások, cégbélyegző stb.) való átlukasztása az érvénytelenítés általános eljárása. Az átlukasztások sok esetben csak átmenetnek számítottak a papírok teljes megsemmisítéséhez vezető úton: egyes kibocsátók alapszabályban vagy közgyűlési határozatban konkrétan rendelkeztek az érvénytelenítés, illetve megsemmisítés technikai állomásairól. A tulajdonos kezéből elkallódott, elveszett, vagy bármi módon megsemmisült értékpapírnak a gazdasági életből való hivatalos kivonása csak bírósági megsemmisítő végzés útján történhetett.

Áttekintve immár az értékpapírok külalakját jogi és gazdaságtörténeti szempontból, látható, hogy a papírokon föltüntetett adatok, jelzések elsősorban a forgalomképességgel és a papírokból foglalt követelések jogi biztosítékaival kapcsolatosak. A papírok kibocsátóinak gazdasági helyzetéről, a kibocsátások körülményeiről és az egyes darabok forgalmáról vajmi keveset tudhatunk meg. Ezekhez az információkhoz csak a kibocsátó társaságok, illetve hatóságok gazdaságtörténeti kutatásával, valamint az értékpapír-forgalom fő színterei (tőzsde, pénzügyi intézetek) megfelelő adatainak feltárással juthatunk. Az értékpapír tehát számunkra konkrét tárgyi valójában elsődlegesen relikvia, amely minden egyes megjelenésében emléke, maradványa annak a gazdasági-történeti környezetnek, ahol létrejött és funkcionált. A muzeológus számára éppen ezért fontos az értékpapír esztétikai megjelenésével kapcsolatos grafi-

kai díszítések tanulmányozása is, mert ezáltal alkothat fogalmat arról, hogyan szemlélte a kibocsátó, illetve a vásárló a papírokat.

2. Az értékpapír a kibocsátótól, vagyis a hitelfelvevőtől került a hitelező, vagyis a vásárló kezébe, s viszonylag hosszú ideig részt vett a gazdasági életben. Ezen idő alatt az egyes értékpapír mint valóságos érték, mint speciális áru képezte tulajdonosainak vagyontárgyát. Az értékes tárgyként való létezés manifesztálódott az értékpapír grafikai díszítésében. Az értékpapírokon a grafikai díszítés reprezentatív formái jelentek meg, amelyek egészen változatos alakot öltöttek az értékpapírok tömegesebb elterjedésének korától, a XIX. század közepétől. Ez a jelenség egyfelől annak tulajdonítható, hogy ebben a korban még a használati tárgyakkal kapcsolatban elvárták a gondos elkészítettséget, az esztétikus megjelenítést. A tetszetős kivitel iránti igény, a mives munka tisztelete éppen abban a polgárosodó rétegben élt erősen, amelyből az értékpapírok vásárlói elsősorban kikerültek. Másfelől a gondos grafikai megjelenítés a reklám eszközt is jelentette a kibocsátó számára, hiszen a különféle papíroknak egymással kellett versengeniük a hitelező közönség kegyeiért. Az értékpapírok esztétikus megjelenítéséhez megfelelő háttérrel biztosított a kor sokoldalúan fejlett nyomdaipara.

Az értékpapírok grafikai díszítéseinek elhelyezésénél magától értetődő volt, hogy a díszítő motívumokat a szövegek mellett szabadon maradt részekre nyomják. Az előbb leírt jogi, formai kellékeket tartalmazó szövegek a papír középső részén alkottak egységes szövegmezőt, így a díszítések általában a széleken keretként jelentek meg. A nyomdatechnika fejlődésével a XIX. század utolsó harmadától kiegészítő grafikai díszítésként gyakori lett a szövegmező alatti ún. alnyomat is. Megfigyelhető, hogy a díszítés mértéke, illetve jellege szerint különbség van az egyes értékpapírtípusok között. A kamatpapírok (kötvények, záloglevelek stb.) felületén az egyes kibocsátások céljainak, feltételeinek közlése miatt viszonylag kevés hely maradt a grafikai díszítés számára. Ráadásul a kamatpapírok biztos befektetési lehetőségeket jelentettek, és ezért élveztek a közönség bizalmát. A részvénytársaságoknak viszont nagyobb reklámra volt szükségük ahhoz, hogy kockázatosabb befektetési formának számító részvényeik elkeljenek a piacon. Ezért a részvények általában reprezentatívabb, díszesebb külsővel jelentek meg, mint kötvények vagy záloglevelek. Az értékpapír mint alkalmazott grafikai termék jellegzetességei, sajátos motívumai a részvényeken mutatkoznak meg a legváltozatosabb alakokban. Azonban a grafikai díszítés a részvények többségén is – figurális motívumok nélkül – a különféle betűtípusokból álló, esztétikusan elrendezett szövegrészből, és változatos körzetekből alakított keretből állt össze. A szövegeket gyakran folyóírással nyomták. Ennek valószínűleg nem csupán esztétikai oka volt, hanem a kézírásra emlékeztető személyesebb jellegével a papír iránti bizalmat igyekezhetek növelni. Itt említhető meg, hogy a cégszerű aláírások többsége ugyan fakszimile, de azért előfordulnak eredeti aláírások is, mint pl. Türr Istváné a Magyar Általános Készénbánya Rt. 1869-es részvényén.

A részvényeket díszítő figurális motívumok közül elsőnek az allegorikus alakokat említhetjük. Az allegorikus ábrázolások a reneszánsztól napjainkig folyamatosan jelen vannak különféle tárgyakon, épületeken stb. A reneszánszban az allegorikus alakok ókori előképek alapján újultak meg, s az antik attribútumok (bőszerszaru, horgony stb.) kiegészültek újkoriakkal, mint pl. kompasz, könyv, méhkaptár, éke, óra stb. A tulajdonságok, fogalmak, földrészek, természeti jelenségek emberalakokban ábrázolt allegóriáit az attribútumokkal együtt mintakönyvekben gyűjtötték össze a reneszánsz korában. Ezeket a mintakönyveket meg-megújuló kiadásokban századokon keresztül használták művészek és mesteremberek.⁴ A részvényeken a leggyakrabban a gazdaság különböző ágazatainak allegorikus alakjai tűntek föl, valamint a bőség, a szorgalom, a remény, a bizalom és a tisztelet allegóriái, amelyek

érthetőek úgy a gazdasági vállalkozás, vagyis a kibocsátó, mint a vállalkozásban kockázatot vállaló befektető, vagyis a részvényes felől. A nőalakokban ábrázolt különféle allegóriák gyakran egymás attribútumait is magukhoz vonták. Azonkívül a gazdasági élet újabb emb-lémái (üllő, kalapács, fogaskerek, stilizált mozdony és gyárpépület) jelentek meg az allegóriák mellett a korábbi attribútumokkal együtt. A gazdasági vállalkozásokkal kapcsolatba hozható allegóriák mellett néhány másik is megjelent – mint pl. a művészeté könyvekkel, írósz-közkkel, vagy a hajnal fáklós allegóriája –, de ezek általában konkrétabb illusztrációi művészeti vagy nyomdai vállalkozásoknak, illetve villamossági társaságoknak. Allegória-ként gyakran föltűntek antik istennők is, mint a szárnyas, koszorús Victoria, a sisakos, vértés Pallasz Athéné és Fortuna a bőségszarúval és golyóval. Alakjaikkal a kibocsátók bizonyára a siker, az erő és a szerencse képzeit igyekeztek felkelteni papírjaikkal kapcsolatban. Az em-lített allegorikus nőalakok mellett a legtöbbször Hermész (Merkur) alakja került a rész-vényekre. Hermész – aki már Homérosznál föltűnt Hasznótadó melléknévvel –, az ókor folyamán összeolvadva a római Mercuriussal a legkülönbébb módon kapcsolódott a gazda-godáshoz. Istene volt a hírhozásnak, a szerzésnek, a tolvajlásnak a kincslelésnek, az utak őrzésének stb., s végezetül a kereskedelemnek és az üzleti szerencsének is. Attribútumaival – a szárnyas sípkával és sarúval, kígyós botjával, pénzeszacskóval – egyetemben alakja divatos lett a reneszánszban, s attól kezdve gyakran ábrázolták képző- és iparművészeti alkotásokon.

Néhány jól sikerült ábrázolása századokra lett előképe a különféle épületeken, met-szeteken, érmeken és részvényeken megjelenő Hermészeknek. Ezek között talán a legjelen-tősebb ikonográfiai előkép Giambologna reneszánsz Mercuriusa, amelynek a földről éppen tovaröppenő alakja számos részvényen föltűnik. Az attribútumaikkal és a gazdaság különféle emblémáival (bálák, kincsesládák, kévék, fogaskerek stb.) részvényeken ábrázolt Hermészek és női allegóriák ikonográfiai megfogalmazása szempontjából különösen fontosak az újkori emlékérmek éremképei, ahol az ábrázolás éppoly kötött elrendezést igényelt a korlátozott felület miatt, mint az értékpapírokon.⁵ A XIX. században hasonlóak, illetve azonosak az alle-gorikus ábrázolások a különféle gazdasági egyesületek oklevelein, emlékérmein,⁶ az érték-papírokon és gazdasági épületek relief- vagy szobordíszein. Az építészeti párhuzamok közül itt csak Hermésznek pénzeszacskóval és kaduceusszal álló alakjára utalok (pl. az Újvidéki Takarékpénztár kupoláján),⁷ de említhetnék számos fővárosi példát is. A részvénytársaságok készítői tehát a különféle allegóriák, antik istenalakok ábrázolásával egy a XIX. században még élő tradícióra támaszkodva igyekeztek tájékoztatni vásárlóikat a papírok természete felől, illetve erősíteni irányukban a bizalmat. A reprezentáció szándéka nyilvánult meg ab-ban is, amikor a kibocsátó cégek elnevezésükben valamely antik isten vagy hős nevét szerepeltették. Victoria, Fortuna, Hermész, illetve Merkur névvel minden gazdasági ágazat cégeinél találkozhatunk. Apolló és Pallasz, illetve Minerva neve általában a kultúrával, At-lasz és Herkules neve pedig az iparral kapcsolatban merült fel gyakran. Ritkábban fordult elő Neptun neve, pl. hajózással és fürdővel foglalkozó cégeknél, valamint Juno és Jupiter neve, akik viszont a legkülönbébb társaságoknál szerepeltek.⁸ Az ábrázolásokhoz visszatérve látható, hogy az allegorikus alakok a részvényeken alapvetően az előképeknek megfelelően jelentek meg, de változatos egyedi grafikai megoldásokban.⁹ A századfordulóra, a rész-vénytársaságok nagyarányú megjelenésének korszakára azonban kialakultak olyan standar-dok, amelyek – a különféle egyedi grafikák mellett – egészen az államosításig éltek. A legjellemzőbb ábrázolásokat az 1–4. számú mellékletek mutatják be. Ezeken kívül még léteztek több kibocsátást is díszítő rajzolatok, mint pl. Hermész álló alakjának az ábrázolása, ahol egyik kezében kaduceuszt tart, másikkal horgonyra támaszkodik, mellette evezőlapát, fogaskerek és gyümölcsök, mögötte ládák, hordók, zsákok. Gyűjteményünkben erre az ábrázolásra szép példa többek között az újvidéki Ipari és Kereskedelmi Takarékpénztár

1. Az Újpestvidéki Takarékpénztár Rt. részvénye

2. Az Alsófehérvármegyei Gazdasági Bank és Takarékpénztár Rt. részvénye

3. Az Egyesült Érmihályfalvai Takarékpénztár és Érmelléki Hitelbank Rt. részvénye

4. A Losonczy Takaré- és Hitelbank Rt. részvénye

1911-es kibocsátású részvénye. Különösen szépek azok a részvények, amelyeken kétoldalt egy-egy nőalak áll Hermész és Heraklész attribútumaival. Ennek az ábrázolásnak első ismert előfordulása a Victoria Biztosító Társaság Kolozsvárott 1871-ben kibocsátott részvénye, ahol a szöveg alatti nyomtatban Victoria alakja is feltűnik.¹⁰ A papírt egy grazi nyomda készítette. Gyűjteményünkben ez a típus jelenik meg a Csongrádi Keresztény Gőzmalom Rt. 1885-ös részvényén (ld. 5. számú melléklet), a Szászsebesi Takarékpénztár Rt. 1897-es részvényén és a Tokaj Hegyaljai Takarékpénztár Rt 1918-as papírján is. Mindhárom kibocsátás a Posner Nyomdában készült, de az utóbbi két részvényen a kiegészítő díszítések más változatokban készültek, s egyik sem egyezik a Grazban készült papír egyéb díszítményeivel, csak a két főalak azonos hajszála. A századfordulón a részvények többségét Magyarországon néhány fővárosi nagy nyomda állította elő, mint az iménti Posner, valamint a Rigler, a Globus, a Czettel és Deutsch, az Athenaeum stb. A sok egyedi megoldás mellett főként náluk készültek az említett standardok. A vidéki nyomdák saját grafikaikon kívül gyakran másolták a fővárosi mintákat. Az utánzatok általában jó minőségű rajzolatokra sikeredtek, de akadtak gyakorlatlan kezekből kikerült papírok is, mint pl. a Buziási Takarékpénztár Rt. 1910-es részvénye, amely a temesvári Csendes nyomában készült, az 1. számú mellékletben közölt standard alapján.

5. A Csongrádi Keresztény Gőzmalom Rt. részvénye

Az allegorikus alakokat a részvényen általában kétoldalt a keretben, vagy a kereten belül, valamint a felső, illetve alsó szegély közepén helyezték el. Az alakokat gyakran puttókkal egészítették ki, amelyeknek a keret díszítésében, a szimmetrikus elrendezés kialakításában volt szerepük a kiegészítő attribútumokkal együtt. Ez utóbbiak gyakran tropeumszerű elrendezésben az allegorikus alakok alatt kétoldalt helyezkedtek el, s egészítették ki a keretet. Ugyanesak ez volt a feladata a különböző építészeti elemeknek, fülkéknek, oszlopoknak,

talapzatoknak. Egy-egy esetben, mint pl. a Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület századeleji kibocsátásain az építészeti előképek részletekig pontos ábrázolásaival találkozhatunk.

Az allegorikus alakok attribútumaikkal együtt már a XIX. század első felében megjelentek értékpapírokon. A gyűjteményből példa erre az 1847-ben Pesten kibocsátott iparműtári alapítványjegy, ahol a bőségszarut tartó ülő nőalak körül a gazdaság emblematikus tárgyainak széles körét láthatjuk.¹¹ A legszebb korai példák azonban kétségkívül a Pesti Művészeti-Egyesületnek az 1840-es években többszöri kibocsátásban megjelent részvényjegyei, amelyeken a növényi ornamentikájú klasszicista keretben Victoria és Pallasz Athéné alakja is föltűnik puttókkal és a képzőművészet eszközeivel együtt. Ezek a részvények Károlyi György gróf hagyatékában maradtak fenn.¹² Az allegorikus alakok a XIX. század második felében és a XX. században is a részvények leggyakoribb díszítő motívumai. A gyűjteményben őrzött mintegy 2000 különféle kibocsátású részvénynek közel felét csak geometrikus, illetve növényi ornamentikákból komponált keret díszíti. A másik rész 90%-át viszont allegorikus alakokkal díszített grafikák alkotják az alább tárgyalandó egyéb díszítő motívumokkal szemben. Ezeket a statisztikai adatokat a hazai tízezer nyi részvénytársaság kibocsátásainak tekintetében irányadónak tartom, részben azért, mert a gyűjtemény mind a gazdasági ágazatok, mind a nyomdák és a területi hovatartozás szerint rendkívül változatos anyagot tartalmaz, s részben azért, mert más – igaz, kisebb – gyűjtemények vizsgálatánál is hasonló eredményekre jutottam.

Az allegorikus alakok ábrázolása a részvényeken tehát általánosnak tekinthető, s nyilván hatott a papírok tartalmának megerősítésében akkor is, amikor a XIX. század során „a konvencionális szimbólumok, allegóriák és attribútumok hangulattá váltak, pusztán művészi kifejező eszközökké alakultak.”¹³

Az allegorikus ábrázolások egy speciális körét alkották Magyarország allegóriaként való megjelenítései Pannónia vagy Hungária alakjában. Ezeket az ábrázolásokat jelvényeink, a korona, a címeres pajzs kísérték, és azoknak a társaságoknak a papírjait díszítették, amelyek cégükben viselték a Pannónia, a Hungária, a Hazai, vagy Magyar stb. toldatot. Ezek a társaságok általában országos hatáskörűek voltak, hiszen felelőtlenül egy cég sem választhatott olyan elnevezéseket magának, mint Első Hazai!, Első Magyar! vagy Első Általános! stb., ezek ugyanis hivatalos szabályozás alá estek.

A grafikai díszítések egy újabb csoportját a címerek alkották, amelyek magukban vagy más ábrázolásokkal együtt jelentek meg a papírokon. A nevükben is valamely helységhez, földrajzi egységhez, vagy az országhoz kötődő cégek gyakran alkalmazták a megfelelő címet díszítésként. Példaként említhetjük a Hajdúszoboszlói Takarékpénztár Rt. 1907-es, a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár 1928-as, a Hajdúmegyei Takarékpénztár 1911-es, az Első Erdélyi Bank Brassóban 1887-es, a boszniai Varesi Vasipari Rt. 1895-ös, valamint az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1929-es kibocsátású címeres papírjait.

A grafikai díszítések egy további csoportja szintén a kibocsátó cégnek a kibocsátás, a vállalat működésének helyéhez való kötődését reprezentálta azáltal, hogy papírjaikon az illető helység látképét, jelentősebb részletét vagy építményét ábrázolták. Ennek illusztrálására szolgál a Budapest Székesfővárosi Takarékpénztár Rt. 1928-as részvénye a főváros dunai látképével, a „Hungária” Magyar Növényi Olajgyár és Finomító Rt. 1907-es kibocsátása Fiume tenger felőli látképével, a Nagymegyer és Vidéki Takarékpénztár Rt. 1909-es papírja Nagymegyer horizonton feltűnő látképével, a Dévai Takarékpénztár Rt.-é 1915-ből Déva várával, valamint a Győri Első Takarékpénztár 1926-os részvénye a győri Belváros ábrázolásával. Ezek az ábrázolások a papíron vagy fent, vagy lent foglalnak helyet, ahol viszonylag a legnagyobb tér nyílik megrajzolásukra, de olyan nagy vedutákkal, mint pl. a céhes okleveleken, itt nem találkozunk. A látképek általában a keretdísz részei, s gyakran

más motívumokkal együtt jelennek meg a részvényen. A Győri Első Takarékpénztár említett részvényén a látkép a kereten belül, közvetlen a szövegmező fölött helyezkedik el, míg a bal oldalon tropeumszerű függőleges díszítményt alakítottak ki a győri címerből, palmaágból, olajágból, a magyar koronázási jelvényekből és a gazdaság attribútumából. Ez a motívum a társaság 1894-es részvényén már föltűnt, de ott még Győr madártávlátú látképével együtt.¹⁴ A papír Czettel és Deutsch nyomdájában készült. Érdekesen alakult ennek a tropeumszerű díszítménynek a sorsa. 1920-ban már az idézett 1926-os kibocsátáshoz hasonlóan a győri Belváros látképével jelent meg, majd az 1920-as évek második felében allegorikus ábrázolások egy sajátos XX. századi megfogalmazásának lesz ellenpontja, ezúttal a jobb oldalon. Gyűjteményünkben ebből a típusból a Csongrád és Vidéki Takarékpénztár Rt. 1929-es, a Bicskei Takarékpénztár 1926-os, és a Szarvasi Hitelbank Rt. 1927-es részvényeit őrizzük, amelyeken természetesen a megfelelő város címere, illetve a cég emblémái váltják fel a győri címet. Ezek a Posner nyomdában készültek.

A díszítő motívumoknak egy speciális csoportját alkotják azok az ábrázolások, amelyeken a kibocsátó intézmények, vállalatok saját épületeiket, gyártelepeiket tüntették föl. Már a XIX. század közepétől gyakran alkalmazták ezt a díszítési módot a részvényeken, különösen a gőzmalmok és olyan gyárak esetében, ahol az üzem tevékenysége egy konkrét épülethez köthető. A motívum általában a keretben foglal helyet középen fent, illetve lent, és egyéb díszítő motívumok egészítik ki a keret más pontjain. A gyárábrázolások néha a keret sarkpontjain is megjelenhetnek. Erre példa a Hofherr-Schrantz Magyar Gépgyári Művek 1908-as részvénye, ahol az egyik sarokban a gyárkép 1900-as, a másik sarokban 1908-as állapotát örökítették meg.¹⁵ A XX. században gyakran a szövegmező alatti nyomtatban középen, vagy szintén középen, de feliratoktól szabadon hagyott felületen helyezték el ezeket az ábrázolásokat. Ez utóbbi megoldásokkal elsősorban a magyar-német bilingvis részvényeknél találkozhatunk, mint pl. a Pesti Victoria Gőzmalom több 1920-as évekbeli kibocsátású részvényein, a Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyár Rt.,¹⁶ a pécsi „Pannonia” Sörfőző Rt. és az Első Békéscsabai Gőzmalom Rosenthal Márton Rt. egyaránt 1926-ban kibocsátott papírjain. A felsorolt részvények grafikái, valamint sok más részvény üzemépület és gyártelep-ábrázolásai nem egy esetben ipartörténeti érdekességük.

A részvényeken a díszítő motívumok újabb csoportját a kibocsátó cégek konkrét tevékenységének, munkaeszközeinek és termékeinek ábrázolásai alkotják. A vállalkozás jellegére való közvetlen utalás már a XIX. század közepén feltűnik a részvények díszítésében. Erre szép példa a Lunkányi Hidegvíz-gyógyfürdő Rt. Wodianer Mór nevére kiállított 1851-es részvénye, ahol a keret díszítésében a fürdő épülete felül, a fürdőzők alul jelennek meg. A Tőszegi Gőzmalom Rt. 1893-as papírján is keretben felül a malom épülete látható, kétoldalt és alul az allegorikus alakok és attribútumok helyén pedig arató parasztok és malomkövéső iparosok jelennek meg. A századfordulótól kezdve a különféle munkafolyamatok, gépek ábrázolásai a papíron gyakran alyomatként a kereten belülre kerültek. A vállalkozások sokféleségének megfelelően a motívumok ábrázolásai adták a legváltozatosabb megoldásokat, eleinte más motívumokkal együtt, később azokat kissé visszaszorítva, önmagukban. A megannyi variációból példaként a Hofherr már említett részvényét és a „Cellini” Ezüst- és Fémárugyár Rt. 1923-as papírját említem meg.¹⁷

A felsorolt díszítő motívumok mint típusok megjelentek a vasúti részvénytársaságok kibocsátásain is, de ezeken a vasúti tevékenység sajátos jellege, eszközei és emblémái a grafikáknak csak rájuk jellemző megoldásait hozták létre. Az allegorikus alakok mellett szárnnyaskerekék, tárcsák, mozdonyok egészítik ki vagy váltják fel attribútumaikat. Erre szép példák a Temesvár-Nagyszentmiklósi H. É. V. Rt. és a Nagy-Tapolcsány-Bossány-Trencsén H. É. V. Rt. részvényei.¹⁸ A sokféle helyi érdekű vasúti társaság papírjai részére speciális

standard kompozíció is készült. Ezen a számyas kerék a robogó vasúti szerelvény ábrázolásával együtt mintegy összeköti az attól balra, illetve jobbra eső tájrészleteket, amelyek mindig az adott helyi érdekű vasúti vonal végpontjait ábrázolták (ld. a 6. számú mellékletet).

6. A Baja-Bezdan-Zombor-Apatin-Szondi H.E.V. Rt. részvénye

Áttekintve a részvények díszítő motívumait, az ábrázolások stílusáról kell néhány szót ejteni. A részvények hazánkban a XIX. század első felében, a klasszicizmus korában jelentek meg nagyobb számban. A klasszicista stílus jellemzői (szimmetria, kiegyensúlyozottság, mértéktartás, reprezentativitás) jól megfeleltek a részvényekkel szemben támasztott igényeknek. Ezzel magyarázható, hogy a díszítés XIX. századi jellegzetességei a XX. században is tovább éltek, gyakran éppen klasszicizáló, illetve akadémikus modorban. Másrészt a papírok tartósságának, biztonságosságának érzetét keltette a régebben megszokott díszítő elemek – leggyakrabban allegorikus alakok – alkalmazása. A múlt század közepén alakult cégek közül többen évtizedekkel későbbi kibocsátásaikon is ragaszkodtak a régi papírjaikon használt ábrázolásokhoz, mint pl. a Pécsi Takarékpénztár Egyesület az 1874-es, illetve 1926-os részvényeken, vagy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, amely az 1860-as évektől kezdve azonos megjelenésben bocsátotta ki a részvényeit évtizedeken keresztül, még az 1946-os részvényutalványait is. Az állandóság képzetének az ábrázolás azonosságával való megerősítése gyakori a numizmatika egyéb területein is, gondoljunk csak pl. az ókori Athén évszázadokon át vert „baglyos” pénzeire. A tradícióhoz és a reprezentációhoz való ragaszkodás miatt különféle modernbb művészeti stílusok csekély nyomokat hagytak a részvényeken. Ennek a következménye az allegorikus alakok túlsúlya az egyéb motívumokkal szemben. A gyárak, épületek, munkafolyamatok ábrázolásánál is élt az a követelmény, hogy a szöveges részt nem zavarva a keretbe kerüljenek, ezért ott viszont gyakran eljelentéktelenedve tűntek fel. A két oldalon harmonikusan elhelyezett gyárábrázolásoknak ritka szép

példája a Miskolci Gőztéglagyár Rt. 1892-es részvénye (ld. 7. sz. melléklet), míg az üzem-épületnek felül közepén, klasszicizáló keretben való ábrázolására a Kugler Henrik utóda Gerbeaud Rt. 1926-os részvényei adnak kivételesen jól sikerült, esztétikus példát. Érdekes módon a XIX. század második felének historizáló stílusai sem nagyon befolyásolták a rész-

7. A Miskolci Gőztéglagyár Rt. részvénye

vények ábrázolásait. Kivételnek számít a Kőszeg-Szombathelyi Vasút-Társaság 1883-as neoreneszánsz,²⁰ és a Zellerin M-féle Gyári Rt. 1893-as neogótizáló részvénye. Ezenkívül az allegorikus alakoknál megfigyelhető, hogy az 1800-as évek végétől az antikizáló öltözeteket gyakran népies, historizáló ruha váltotta fel. A szecesszió, annak ellenére, hogy rövid idő alatt meghódította az iparművészeteket is, a részvényeken figurális kompozícióval alig jelentkezett (ld. a 8. számú mellékletet), inkább csak a keretet alkotó körzetek elemei között láthatjuk. A XX. századi művészeti törekvések, szemléleti válságok tükröződtek az alkalmazott grafikában is, a különféle társadalmi, egyleti okleveleken, képeslapokon stb. A sokféle absztrakt, naturalista, népies, historizáló törekvés azokon a nyomtatványokon jobban megközelítette az elvárásokat (ld. pl. vitézi oklevelek), mint a műfajából adódóan kötöttebb értékpapíron. Ennek ellenére a részvényeken is jelentkeztek a fenti törekvések, amelyek gyakran a papír egészét igyekeztek modern díszítményekkel kitölteni, mint pl. a Magyar Sokszorosító Műipar Rt. 1909-es részvényén, amelyen a szövegmező közepén egy medailonba zárva helyezkedik el, kétoldalt egy-egy meztelen nyomdász látható,²¹ vagy mint a Magyar Nemzeti Apolló Mozgófénykép Rt. 1924-es részvényén, amelyen közepén a szöveg alatti nyomtatásban a Homonnai Jenő tervezte jelvényeken és érmeiken is ábrázolt ősmagyar harcos alakja látható. Az eredmény gyakorta zavaros, ízléstelen kompozíció lett, mint pl. a „Cyklop” Építő és Ingatlanforgalmi Rt. 1926-os, vagy a Sütő és Cukrász Iparosok Rt. 1921-es részvényén,²² de ritkábban sikerült stilizált, a betűtípusokkal összhangban levő grafikákat

8. Az Apollo Projektograph Rt. részvénye

9. A Balaton Halászati Rt. részvénye

is készíteni. Erre a Balaton Halászat Rt. 1939-es részvénye jó példa (ld. a 9. számú mellékletet). A XX. századi részvényeken a múlt század mértéktartó színezésével ellentétben általános az élénk színek alkalmazása. Ugyanakkor előfordult, hogy a hagyományosnak nevezhető motívumokat (allegóriákat és attribútumokat) könnyebb, modernebb formában megújítva, élénkebb színekkel nyomtatva nyertek esztétikus, szép kiállítású részvényeket. Erre bizonyíték az Erdélyi Egyesület Kereskedelmi Rt. 1914-es részvénye,²³ valamint a korábban említett szarvasi és bicskei részvények allegorikus alakjai. A modernebb felfogást és a részvény természetéhez illő hagyományos formát a Kner Nyomda termékei ötvözték szerencsés módon az 1920-as, 30-as években. A Kner lemondott a nagyobb, összefüggő kompozíció erőltetéséről, ehelyett visszatért a jól tagolt keretdíszehez, amelynek megfelelő pontjait a hagyományos allegorikus alakokkal hangsúlyozta. A keret lazán elhelyezett szecessziós elemei és a könnyed, szép rajzolatú alakok együttesen elegáns, jól áttekinthető, funkcionális nyomtatványt eredményeztek (ld. ehhez a 10. számú mellékletet). A Kner Nyomda mintasorozatokot készített grafikáiból, s a megrendelők különféle keretdíszekből és figurális ábrázolásokból állíthatták össze a nekik tetsző kompozíciót.

10. A Soroksári Takarékpénztár Rt. részvénye

A részvények hosszúra nyúlt bemutatása után a többi értékpapír-típus grafikai díszítéseinek érdekességei következnek. A szövetkezeti üzletrészek számos kibocsátásán a részvényeknél kialakult standardokat utánozták (pl. Nagyváradi Gazdák és Kisiparosok Hitelszövetkezete 1943.), míg a többi kibocsátáson más jellegű, egyedi ábrázolásokat találunk. Ez utóbbi papírokon enyhült a részvényeknél tapasztalt klasszicista komolyság, helyette a mezőgazdasági munka közvetlenebbül ábrázolt alakjai (Magyar Mezőgazdák Szövetkezete 1930-as évek),²⁴ magyaros virágminták (Magyar Köztisztviselők Fogyasztási, Termelő- és Értékesítő Szövetkezete 1920-as évek, „Aranyszál” Szövetkezet 1940-es évek), valamint

izléseken és jól megoldott szecessziós kompozíciók (Általános Fogyasztási Szövetkezet 1910-es évek, a „Kéve” Ruházati Áruház Szövetkezet 1920-as évek)²⁵ tűntek fel. Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy a szövetkezetek csak a századelőn alakultak nagyobb számban, tehát üzletreszjegyek közvetlen tradíció nélkül készültek, másrészt az üzletreszek a részvényektől eltérően elsősorban nem a polgári, hanem a kispolgári és vidéki földműves rétegek kezébe kerültek. Az Országos Központi Hitelszövetkezet és a „Hangya” Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet tagszövetkezeteinek papírjain gyakran feltűnt Károlyi Sándor gróf portréja, illetve alakja,²⁶ aki az országos szövetkezeti hálózat kiépítésében nagy szerepet játszott a századfordulón.

A kamatpapírok közül az I. világháború alatt kibocsátott hadikölcsönök és Budapest XX. századi kötvényei érdemelnek figyelmet a grafikai díszítés szempontjából. A közönség tájékoztatására szánt szöveg ezekenél is tekintélyes helyet foglal el, de a papírok felső negyedén szép grafikákat láthatunk. A háborús államkötvényeknél nyilván a lakosság hazafias érzéseit igyekeztek felkelteni a magyar történelemre utaló ábrázolásokkal. A téma a millenniumi időkben divatba jött honfoglaláskori harcos alakja volt, amely a századfordulón számos művészeti alkotáson megjelent: pl. Körösfői Kriesch Aladár képein, az 1911-es torinói világiállítás magyar pavilonján, azonkívül többek között érmeken, jelvényeken stb. A hadikölcsön-papírok egyik grafikai típusán nyilazó lovasokat ábrázoltak, a másikon pedig egy ősmagyar emberpár elképzelt alakja a nagyszentmiklósi kincs ívócsanakjaival együtt jelent meg a szecessziós jellegű kompozícióban.²⁷ A fővárosi díszített kötvényein a századelőn dunai panorámák láthatók különféle rajzolatban, így az 1910-es, az 1911-es, az 1918-as és az 1920-as kibocsátások papírjain.²⁸

Végezetül a sorsjegykölcsönök ábrázolásaira vonatkozó megjegyzésekkel zárom az értékpapírok alkalmazott grafikai termékként való bemutatását. A századfordulón a különféle jótékony, illetve kulturális célok megvalósítása érdekében kibocsátott sorsjegykölcsönök grafikai díszítései mindig a kibocsátás céljához kapcsolódtak, ezen kívül nem mutatnak rokonságot egymással. A Józsv-Egyesület sorsjegyének grafikáját pl. Cserna Károly, könyvillusztrációiról is ismert grafikus készítette el.²⁹ Az Egyházi Műemléki Alap sorsjegyén a kibocsátás bevételeiből felépíteni, illetve helyreállítani kívánt templomok rajzolatát láthatjuk a keretdíszben, míg az 1917-es Vöröskereszt-sorsjegyen Hungaria páncélinges alakja öleli magához a világháború kárvallottjait.

A gyűjtemény történeti értékpapírjai sokoldalúan reprezentálják a különféle típusok grafikai díszítéseit. Ezek alapján megállapítható, hogy az értékpapírok – elsősorban a részvények – esztétikus, műves megjelenítésére gondot fordítottak készítőik. A grafikai díszítéshez felhasznált témák, illetve motívumok köre pontosan körülhatárolható. Ezek kísérték végig a hazai értékpapír-kibocsátás több mint száz évét. A jogi, formai kellékeknek és a díszítések elhelyezésének lehetőségei – típusonként – meghatároztak egy sajátos keretek között mozgó állandó megjelenést, amely jól felismerhetővé tette az értékpapírokat a sokféle grafikai nyomtatvány között. Alátámasztja ezt a benyomást a külföldi történeti értékpapírokra vetett pillantás is, mert mind a motívumok körében, mind az elrendezés kialakításának főbb elvei tekintetében teljes az egyezés.³⁰ Természetesen a térben és időben másképpen jelentkező művészeti stílusok, helyi tradíciók miatt tarka a kép. A század eleji francia és spanyol értékpapírok általában nagyon díszesek, és gyakori köztük a művészi hatású, a papír nagy részét betöltő szecessziós kompozíció, míg az amerikai papírok általában puritánabb megjelenésűek.³¹ Ennél általánosítóbb megjegyzéseknek nemigen van helyük, mert példa akad mindenütt mindenre.

Tanulmányomat egy példára való utalással zárom: a Rajna-vidéki Bank Rt. 1923-as részvényén Hermész és Fortuna alakjának modern felfogású, attraktív és elegáns ábrázolása³² óhatatlanul a hazai Kner Nyomda egyidejű, hasonló kvalitású részvényeit idézi.

Jegyzetek

- 1 *Pallós Lajos*: Történeti értékpapírok a Legújabbkori Történeti Múzeumban. *Folia Historica*. 18 (1993) 289–316. p.
- 2 Ritkaságnak számítanak azok az értékpapírok, amelyeket írógéppel készítettek, mint pl. az EOS Kereskedelmi Rt. 1930-as években kibocsátott részvényeit. Itt jegyzem meg, hogy a tanulmányban említésre kerülő példák a múzeum gyűjteményéből valók. Ahol lehet, ott utalok azokra a kiadványokra, amelyekben valamely példaként felhozott értékpapír fényképe illusztrációként már megjelent. Egy-egy esetben hivatkozom majd nem a gyűjteményben őrzött anyagokra is, ezek lelőhelyét a megfelelő helyen jelzem.
- 3 Budapesti Közlöny 1936. 19. sz. 2–5. p.
- 4 Az allegorikus ábrázolások újkori kanonizálása szempontjából rendkívül jelentős az itáliai Cesare Ripa munkássága. *Iconologia* című művében az 1500-as évek végén összeállította a különféle allegóriákat. Leírásai kiterjedtek az öltözetek színétől kezdve az alakok testtartásán keresztül az attribútumokig bezárólag minden részletre. A mű első kiadásai illusztráció nélkül jelentek meg, majd az 1600-as évek elejétől metszetekkel illusztrálták a különféle itáliai, német, holland és francia változatokat. Ripa *Iconologiajának* legmodernebb kiadása: *A. Meser Edward*: Cesare Ripa Baroque and Rococo Pictorial Imagery. New York 1971., amely egy 18. századi augsburgi kiadáson alapul.
- 5 Günther Probszt-Ohstorff: *Schau – und Denkmünzen Maria Theresias*. Graz, 1970. 145., 151., 303., 323., 389., 390. p.; *Weber, Ingrid*: Deutsche, Niederlandische und Französische Renaissance plaketten. I–II. München, 1975. Bd. I. 219., 284., 320., 325. p. Bd. II. 120., 174., 205., 209. tábla.
- 6 *Gohl Ödön*: Budapest újbb emlékérméi Budapest, 1905. 33., 34. p.; *Huszár, Lajos-Procopius, Béla*: Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 93. p. XIV. Tábla.
- 7 Magyar művészet 1890–1919. I–II. Szerk.: *Németh Lajos*. Budapest, 1981. II. köt. 102. p.
- 8 Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz. Szerk.: *Kallós János*. 9 (1933) III–IV. köt. 33., 41., 250., 325., 327., 365., 532., 566., 596., 783–785., 820., 834., 915. p.
- 9 *Mátray Kálmán*: 100 történelmi értékpapír. „Blankett” Kft. Budapest, 1990. 21., 127. p.
- 10 Uo. 53. p. A részvény magántulajdonban.
- 11 Bedő gmk. és Ex Libris kft. 1. aukciója, Árverési katalógus. Budapest, 1991. 75. p.
- 12 *OL*, Károlyi Levéltár. P. 414. 9. fiók Lad. 9
- 13 *Bialostocki, Jan*: Régi és új a művészettörténetben. Budapest, 1982. 243. p.
- 14 OTP Bank Pénzügytörténeti Szakgyűjtemény. Ltsz.: 92.79.1.
- 15 *Mátray K.* i. m. 145. p. A közölt fotó nem a gyűjteményben őrzött példányról készült.
- 16 Uo. 165. p. A közölt fotó nem a gyűjteményben őrzött példányról készült.
- 17 Uo. 155. p. A közölt fotó nem a gyűjteményben őrzött példányról készült.
- 18 *Pallós Lajos*: Az értékpapírok világa. Kiállításvezető és katalógus. Budapest, 1990. 20. p.
- 19 *Mátray K.* i. m. 181. p. A közölt fotó nem a gyűjteményben őrzött példányról készült.
- 20 Uo. 93. p.
- 21 OTP Bank Pénzügytörténeti Szakgyűjtemény. Ltsz.: 92.315.1.

- 22 Mátray K. i. m. 215. p.
23 Pallós L.: Az értékpapírok világa! i. m. 28. p.
24 Uo. 7. p.
25 Lásd a tanulmány első részéhez tartozó 3. számú mellékletet.
26 Pallós L.: Az értékpapírok világa! i. m. 22. p.
27 Uo. 24. p.
28 Uo. 8. p.; Lásd a tanulmány első részéhez tartozó 4. számú mellékletet.
29 Uo. 12. p.
30 Nimmergirt, Jörg: Historische Wertpapiere. Augsburg, 1991. 13–159. p
31 Uo. 36., 38., 67., 74., 106. p.
32 Uo. 84. p.

Pallós Lajos

Historical securities in the Collection of Museum of Contemporary History Part II.

The second part of the study on the collection of the securities of the Museum is dealing with the graphical, typographical appearance. At first the study summarizes the informations in connection with the issue and circulation (denomination, nominal value, signatures). The entries that were signed on the securities after the emission, just like the nostrification stamps, the changes in the nominal value and possessions and the different signs of depositions, have special importance because they are documenting their individual life.

Afterwards the study deals with the printing and graphical ornamenting of the securities. They were intended for long term investments, moreover they were objects of sale and purchase. The issuers wanted to manifest their documentary evidence and value even with their outer appearance. In most cases only the fine typography and the handsome framing were able to fulfill this requirement, however there are several papers with different types of figural decoration. The most common ornaments of Hungarian historical securities – mostly shares – were allegorical female figures or the displaying of Hermes with the emblems of economics. Ornaments related to the issuers, just like factories, banks or the countryside and the coats of arms of the settlements and towns dealing economical work, are also common types of decoration. It was frequent to combine the different elements of decoration, but the typography was always placed on the right. The graphical elements of the Hungarian securities were developed in the 19th century considerably influence by the Austrian papers. In the third part of the last century consolidated iconographical types of ornamentations appeared owing to the fact the majority of the Hungarian securities were printed in certain big printing houses of Budapest. Their iconographical types determined the decoration of the Hungarian papers for decades. The modern art styles of the 20th century like art nouveau were first represented on securities only after the First World War in modest measure. In the 20th century the graphical elements of the Hungarian securities remained classical and somehow conservative compared to the Latin countries and the states of Balkans, where decorations often pushed text into the background.

Cennerné Wilhelmb Gizella ravatalánál

Amikor meghallottam Cennerné Wilhelmb Gizella halálának szomorú hírét, azon a napon este újra elővettem Than Mórról írt könyvét. Tőle kaptam, amikor 1982-ben megjelent. Miközben lassan átlapoztam, és itt-ott beleolvastam a kötetbe, tudattalanul fel-felvillantak közös múzeumi létünk, hétköznapijaink néha örömteli, máskor nehéz – évtizedeket átfogó – momentumai. Ma már tudom, mindeközben akaratlanul emlékképpé vált bennem Wilhelmb Gizella minap még mosolyogva mesélő, érvelő, vitázó – s közülünk oly fájdalmasan hirtelen távozó – alakja. Talán kicsit furcsa kimondani, ám úgy érzem, valójában én akkor búcsúztam el tőle. Merthogy mindannyian egy kicsit másként, de mindenképpen úgy búcsúznak szereteteinktől, barátainktól, kollégáinktól, érdemdús ismerőseinktől, amilyen elmélyült és amennyire igaz volt velük kapcsolatunk életükben. Mégis bizonyíthatjuk, éppen az emlékek sokfélesége nemesíti meg az elmúlásból fakadó közös fájdalmat.

Ennek tudatában hajtok fejet Cennerné Wilhelmb Gizella ravatalánál a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat nevében. Emlékezve arra a kollégára, aki – 1946-tól szinte haláláig a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaként – többféle politikai rezsim szenvedő alanya és túlélője, intézményi managementek segítője és vitapartnere, s ami a legfontosabb: több szakember generáció meghatározó törzstagja volt. Mindvégig elkötelezett tudósként, a szó legnemesebb értelmében: profi muzeológusként, korrekt emberként. Cennerné majd félévszázados múzeumi tevékenysége elsősorban a Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteményéhez kapcsolódott. Ennek fejlesztésében, ikonográfiai szempontok szerinti ártrendezésében, korszerű nyilvántartásának kialakításában érdemei elévülhetetlenek. De jórészt e gyűjteményre épült jelentős tudományos és sokoldalú kiállításrendezői munkássága is. A Nemzeti Múzeumnak szinte nem volt olyan történeti, művelődéstörténeti kiállítása, amelynek ő valamilyen szinten ne lett volna közreműködője. Több mint száz tudományos és ismeretterjesztő írása között a kisebb-nagyobb tanulmányok, hazai és külföldi kiállítási katalógusok cikkei, műtárgyleírásai és olyan nagylélegzetű önálló kötetek váltogatják egymást mint a Magyarország történetének képeskönyve 896–1849, a Than Mór monográfia. Csak őszintén remélni lehet, hogy befejezetlen munkáinak lesz méltó folytatója.

Nehéz pontosan definiálni, mikor és hogyan teljes egy szakmai életmű. Nem egyszer mást gondol erről maga az ambiciózus kutató, másként vélekednek a kortársak, s esetleg egészen másként ítél majd egyszer az utókor. Hihetjük, mert tudjuk, kutató-muzeológusként Cennerné Wilhelmb Gizella sokszínű, magasszínvonalú életművet hagyott ránk.

Olyan szokatlan, és nagyon-nagyon rossz múltidőben beszélni. Temetni azt, akivel még együtt dolgozni akartunk gyűjteményben, kiállításban, akitől még előadást vártunk volna a társulatban, akinek még szívesen hallgatnánk olykor bőbeszédű történeteit családfákról, nemesi viszályokról, megrendelőkről és mesterekről, s tulajdonképpen mindarról, amit elmúlt századok grafikáiról elolvasott, s amit élő kalendáriumként magában hordozott.

Kedves Gizi! Barátai és kollégái, nagyon sokan a Magyar Nemzeti Múzeumban, tudósként tiszteltük, kollégaként szerettük. Emlékét megőrizzük, nyugodjék békében.

Dr. Cenner Gyuláné Wilhelmb Gizella dr.
tudományos publikációinak jegyzéke

- 1 Than Mór Bp., 1944. 100.1. 7. kép. Bölcsészdoktori disszertáció.
- 2 Kovács Mihály szabadságharci csataképe. Szabad Művészet, 1949. évf. 195.1.
- 3 Barabás Miklós 1843-ban Párizsban festett arcképei. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1951. Budapest, 1952. 121-22.1.
- 4 A Than-család a magyar festészetben. Művészettörténeti Értesítő (a továbbiakban: MÉ), 1952. évf. 140-41.1.
- 5 Than Mór. Budapest, 1953. Képzőművészeti Alap kiadása, 52.1. 29. kép.
- 6 Egidius Sadeler magyar arcképei. Folia Archaeologica (a továbbiakban: FA), u.f. VI. Budapest, 1954. 153-56.1.
- 7 Martino Rota magyar arcképei. FA. u.f. VII. Budapest, 1955. 157-63.1.
- 8 Hunyadi János a magyar képzőművészetben. Szabad Művészet, 1956. évf. 351-58.1.
- 9 Widemann-metszetek után készült olajportrék. FA u.f. VIII. Bp., 1956. 169-82.1.
- 10 Über die ungarischen Porträtforger von Elias Widemann. Acta Historiae Artium 1957. 325-48.1. Akadémiai jutalommal kitüntetett tanulmány.
- 11 Wilhelm Peter Zimmermann magyar vonatkozású rézkarc-sorozatai. FA, u.f. IX. Budapest, 1957. 187-203.1.
- 12 A Magyar történelmi Képcsarnok rézlemez-gyűjteménye. FA, u.f. XI. Budapest, 1959. 197-206.1. Rózsa Györggyel közösen.
- 13 Szenczi Molnár Albert arcképe. Magyar Nyelv, 1959. évf. 163-64.1.
- 14 „Szerelmey Miklós” szabadságharci litográfiái. MÉ, 1959. évf. 153-55.1.
- 15 A magyar litográfiák katalógusa. Gerczi Teréz: A magyar körrajzolás története a XIX. században. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 166-222.1. A monográfia szerzőjével közösen.
- 16 Ismeretlen Vidéki-metszet Szent-Tamás bevételéről. MÉ, 1960. évf. 50-51.1.
- 17 A XVI-XVIII. századi magyarországi parasztlázadások grafikus ábrázolásai. FA, u.f. XII. Budapest, 1960. 259-71.1.
- 18 Zrínyi Miklós, a költő hadjáratainak grafikus ábrázolásai. FA, u.f. XIII. Budapest, 1961. 223-34.1.
- 19 Magyarország történetének képeskönyve. I. 896–1849. Képzőművészeti Alap kiadása. Budapest, 1962. 359.1. 272. kép. 15. színes tábla.
- 20 Németországban tanuló magyar ifjak litografált arcképei. FA. u.f. XIV. Budapest, 1962. 223-28.1.
- 21 Raimann Rudolf balatoni tájkép-sorozata. Új Helikon, Veszprém, 1963. 47-50.1.
- 22 Zrínyi Miklós, a költő arcképeinek ikonográfiája. FA, u.f. XVI. Budapest, 1964. 187-209.1.
- 23 Zrínyi Miklós, a költő halálának egykorú ábrázolásai. FA, u.f. XVII. Budapest, 1965. 211-16.1.
- 24 A Zrínyi-család törökellenes harcai a XVI–XVIII. század képzőművészetében. Szigetvári Emlékkönyv. Budapest, 1966. 345-64.1.
- 25 Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos und Ungarn. FA, u.f. XVIII. Budapest, 1966/67. 227-249.1.
- 26 Lapunk alapítójának (Pécs Antal) arcképei. Bányászati-Kohászati Lapok, 1968. évf. 1. sz.

- 27 Graphische Prträtforngen ungarischer Persönlichkeiten in der Kunst des XV–XIX. Jahrhunderts. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena. Gesellschaft und Sprachwissenschaftliche Reihe. 1969. 169–72.1.
- 28 Der Moldaufelzug Sigismund Báthorys Fürsten von Siebenbürgen in den zeitgenössischen Darstellungen. Bericht über den zehnten Historikertag in Graz. 1970. 177–92.1.
- 29 Zrínyi Péter képmásai. FA, u.f. XXI. Budapest, 1970. 177–92.1.
- 30 A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai. A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi Emlékkönyve. Nagykanizsa, 1972. 69–83.1.
- 31 Die Beziehungen der Ambraser Sammlung und der provinziellen ungarischen Bildnis-malerei. Actes du XXII Congres International D'Histoire de L'Art. Budapest, 1969. Budapest, 1972. II. 189–93.1.
- 32 Die Darstellungen der Türkenkriege an der Südgrenze Mitteleuropas. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. 1969. Eisenstadt, 1972. 175–94.1.
- 33 Ráckeve látképe és Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. Studia Cmitatensia (Tanulmányok Pest megye múzeumaiból) 1. sz. Szentendre, 1972. 129–34.1.
- 34 XVI–XIX. századi grafikus viseletsorozatok, Közép-európa nemzetiségei életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. Folia Historica (a továbbiakban: FH), 1. Budapest, 1972. 23–43.1.
- 35 Báthory Zsigmond moldvai hadjáratának egykorú grafikus emlékei. FH, 2. Budapest, 1973. 57–67.1.
- 36 Die grafischen Trachtenfolgen aus dem XVI–XIX. Jahrhundert, als Bild-Quellen zum Leben und zur gesellschaftlichen Stellung der Nationen in Mitteleuropa. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. 1971. Eisenstadt, 1973. 129–54.1.
- 37 Adalékok az ifjú II. Rákóczi Ferenc és felesége ikonográfiájához. MF, 1975. évf. 62–66.1.
- 38 Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok. Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk: Galavics Géza. Budapest, 1975. 279–312.1.
- 39 Tompa Mihály arcképei. FH, 3. Budapest, 1975. 81–88.1.
- 40 Deák Ferenc ábrázolások. FH, 4. Budapest, 1976. 91–101.1.
- 41 Thököly Imre és szabadságharca az egykorú grafikában. Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége.” Budapest, 1976. 347–50.1.
- 42 Utilisation de modeles iconographiques et stylistiques dans l'art du portrait en Hongrie au XVII siecle. AHA, XXII. Budapest, 1976. 117–32.1.
- 43 Halotti képmások, ravataképek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában. Művészet, 1977. évf. 32–35.1.
- 44 A Történelmi Képcsarnok újabban megszerzett Zádor-anyaga. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei, 1978. 2. sz. 55–64.1.
- 45 A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. A Veszprém megyei múzeumok közleményei, 13. Veszprém, 1978. 139–48.1.
- 46 Künstlerische Vorbilder und Vorstudien zu den Siebenbürgischen Mark-Szenen von Franz Neuhauser dem Jüngeren. AHA, XXIV. Budapest, 1978. 365–71.1.
- 47 A szabadságharc kilenc nagy csatája. Than Mór csataképei. Budapest, 1978. Utószó. 107–14.1.
- 48 Théodore Valério Magyarországon. FH, 6. Budapest, 1978. 53–77.1.
- 49 A Magyar Történelmi Képcsarnok kéziratos térképei. FH, 7. Budapest, 1979. 121–39.1.
- 50 Maria Theresia, als Königin von Ungarn. Ausstellungskatalog. Redaktion Dr Gerda Mraz–Dr. Gerald Schlag. Eisenstadt, 1980. 12., 23., 29., 37., 41–45., 59–60., 62–66., 98., 107–108., 113–117., 119–120., 125–126., 137–138., 179–180., 220–223., 358–359. sz. leírások.

- 51 Bethlen Gábor metszet-archépei. (Kelet-nyugati stíluskapcsolatok a XVII. századi portré-grafikában (FH, 8. Budapest, 1980. 33-53.1.
- 52 Bethlen Gábor alakja a képzőművészetben. Német nyelvű közlésre leadva a Történet-tudományi Intézet Bethlen Gábor emlékkönyvébe.
- 53 A történeti festészet ábrázolási típusai. Művészet Magyarországon. 1830–1870. Katalógus I. Szerk.: Szabó Júlia, Széphelyi F. György. Budapest, 1981. 47-56.1.
- 54 Művészet Magyarországon. 1830–1870. Katalógus II. Szerk.: Szabó Júlia, Széphelyi F. György. Budapest, 1981. 116–17., 120–21., 123., 125–26., 129., 132–37., 138–40., 144–48., 150–52., 154–55., 157., 159–60., 162–64., 166., 201., 299. sz. leírások, valamint a történeti festészet 13 mesterének rövid életrajza.
- 55 „Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben” illusztrációi és illusztrátorai. FH, 9. Budapest, 1981. 59-77.1.
- 56 Than Mór. Budapest, 1982. Képzőművészeti Alap kiadása. 110.1., ebben 45.1. szöveg, 30.1. katalógus, 29. színes tábla.
- 57 Új portréműfajok a 18. századi magyarországi festészetben. Ars Hungarica, 1982. évf. 2. sz. 167-177.1.
- 58 Batthyány Lajos ikonográfiája. FH, 10. Budapest, 1982. 21-45.1.
- 59 Joseph Haydn in sener Zeit. Ausstellungskatalog. Redaktion: Dr. Gerda Mraz, DDr. Gottfried Mraz, Dr. Gerald Schlag. Eisenstadt, 1982. 279., 281., 718., 737., 758., 882. sz. leírásai.
- 60 A Magyar Nemzeti Múzeum ösgalériái. (A százéves Történelmi Képcsarnok gyűjteményeiből) FH, 11. Budapest, 1983. 7-39.1.
- 61 Feind oder zukünftiger Verbündeter? Zur Beurteilung der politischen Rolle des Emerikus Thököly in den grafischen Blättern seiner Zeit. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 10. Wien, 1983. 54-62.1.
- 62 Der Freiheitakampf von Emerich Thököly in in der zeitgenössischen Grafik. Köpeczi, Béla: Staatsräson und christliche Solidarität. Budapest, 1983. 387-91.1.
- 63 Rudolf Eitelberger und die Wandmalereien im Ungarischen Nationalmuseum. Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. Wien, 1983. 29–32.
- 64 A magyar történeti ikonográfia forrásanyagának sajátosságai. Művészettörténeti Értesítő, 1984. évf. 1–2. sz. 6–11.
- 65 Neue Gattungen doer Portraitkunst des XVIII. Jahrhunderts in Ungarn. Jahrbuch für Österreichische Kulturgeschichte. Herausgegeben von Gerda Mraz. Eisenstadt, 1984. 71–85.
- 66 Stilprobleme der ungarischen provinziellen Porträtmalerei im 17. Jahrhundert. Seminaria Niedzickie. Zwaszki artystyczne polsko-czeskowegierskie. II. Kraków, 1985. 103–111.
- 67 Zwei Ausstellungen der Kunst des 19. Jahrhungerts in der Ungarischen Nationalgalerie. Seminaria Niedzickie. II. Kraków, 1985. 213–216.
- 68 Die Porträtkunst der Barockzeit in Ungarn – künstlerische Gestaltung durch historische und gesellschaftliche Faktoren mitbestimmt. XXV. Internationaler Kongress fuer Kunstgeschichte. CIHA. Wien, 4-10.9. 1983. Band, 9. Wien, 1985. 143–147, 207–210.
- 69 Das Ungarische Nationalmuseum und die Förderung der einheimischen Kunstentwicklung. 1985. Közlésre leadva a „Seminaria Niedzickie” IV. kötetébe.
- 70 Insignien und Reliquien der Herrscher aaus dem Hause der Árpáden – Ausstellung im Ungarischen Nationalmuseum. 1985. 1985. Közlésre leadva a „Seminaria Niedzickie” IV. kötetébe.
- 71 Történeti ikonográfia. A történelem segédtudományi. Szerk.: Kállay István. Budapest, 1986. 333–346.

- 72 A magyar barokk provinciális portré stíluskapcsolatai. Történeti Szemle, 1986. évf. 2. sz. 219–236.
- 73 Zsáka vára. A Bihari Múzeum IV–V. Évkönyve. Berettyóújfalu, 1986. 173–180.
- 74 Simo Ferenc, Schmidt József, Tikos Albert, Medve Imre, Than Mór, Klimkovics Ferenc, Klimkovics Béla, Jakobey Károly, Szoldatits Ferenc, Jankó János, Szemlér Mihály, Szerelmey Miklós, Marastoni József, Doby Jenő, a fametszet mesterei – részletek a Művészettörténeti Kézikönyv „1780–1830” közötti éveket felölelő kötetéből, valamint két értékelő tanulmány „A Magyar Nemzeti Múzeum története, szerepe a magyar művelődésben és művészeti életben. 1802–1890.” és „A történeti téma a 40-es évek grafikájában és festészetében”. Pótlólag Weber Xavér Ferenc művészetének bemutatása. Kb. 2 1/2 ív. 1982–1992.
- 75 A Zrínyiek ikonográfiai hírneve. Zrínyi arcképek és kísérszövegük a törökellenes harc szolgálatában. 1560–1663. Somogy, 1988. évf. 1. sz. 5–8.1.
- 76 A portré és a magyar nemesi társadalom. Főúri ösgalériák, családi arckpek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása. Budapest, 1988. 26–34.1. Továbbá a grafikus és festmény-portrék katalógusa. uo. 52–121.1.
- 77 Évszázadok Szent István ábrázolásai. Életünk, 1988. évf. 8. sz. 761–766.1.
- 78 Das Portrait, als geschichtliches und kulturgeschichtliches Dokument. Ungarn und Österreich. Szene einer „Ehe”. Gemeinsame Ausstellung – Ungarisches Nationalmuseum – Budapest – Museum Österreichischer Kultur, Eisenstadt. Eisenstadt, 1989. 30–36.1. és a kiállított 44 olajfestményportré katalógustételei.
- 79 Cennerné Wilhlm Gizella-Köpeczi Béla-Vadász Sándor: Képek a nagy francia forradalom történetéből. Budapest, 1989. Helikon Kiadó, 199. képes ábra, 113–121.1. apparátus.
- 80 Méceñes et public de l’art de la gravure en Hongrie a la deuxieme moitié du XVIII. siecle. Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment. III. Oxford, 1989. 1472–1473.1.
- 81 Teleki László arcképei. Folia Historica, 14. Budapest, 1989. 29–50.1.
- 82 Die Wandlungen der thematischen und der ikonographischen Tradition in den ungarischen historischen Porträtfolgen. Acta Historiae Artium, XXXIV. Budapest, 1989. 125–131.1.
- 83 A királyi tábla köszöntése. Jogtörténeti Szemle, 3. Budapest, 1990. 106–107.1.
- 84 Das graphische Porträt in Ungarn im 18. Jahrhundert. Niedzica Seminars, IV. Cracow, 1990. 187–197.1. 117–124. kép
- 85 Képzőművészeti műpártolás a XVI–XVIII. századi Nyugat-Dunántúlon. „Jelentkezünk” 1990. szeptemberi különszám. Szombathely, 5–16.1.
- 86 Görgey Artúr ikonográfiája. In: Görgey rtúr élete és működése Magyarországon. Bpest, 1990. 118–138., 177.1.
- 87 Mátyás király arcképei. Életünk, 1990. évf. 8. sz. Szombathely, 71–73.1.
- 88 Die Ritter. Burgenländische landesausstellung. Burg Güssing, 1990. 309.1. 36. sz. katalógustétel.
- 89 A grafikus portré a XVIII. századi magyarországi művészetben. Folia Historica, 16. Budapest, 1991. 63–69.1.
- 90 Magyar-román testvériesülési emléklap Brassóból. Folia Historica, 16. Budapest, 1991. 143–149.1.
- 91 A Képzőművészeti Társulat XIX. századi népeletkép-műlapjai. Népi kultúra és nemzet-tudat. Budapest, 1991. 127–134.1., 16–21. kép.

- 92 Huldigung und Nachruf. Königin Elisabeth in der bildenden Kunst. In: Elisabeth. Königin von Ungarn, Wien-Köln-Wiemar, 1991. 27-36.1. és katalógus 24-31., 38., 40., 42-43., 46-48., 55-63., 65., 79-81., 83., 132-133., 163., 166-167., 169., 172-173., 193-195., 198-199. sz. tételei.
- 93 A képzőművészet szerepe Erzsébet királyné tiszteletének és kegyeletes emlékezetének ábrázolásában. Elisabeth. Königin von Ungarn, Wien-Köln-Weimar, 1991. 168-175.1. és a fent citált katalógustételek magyar nyelven.
- 94 Hőskultusz a Zrínyi-család képzőművészeti mecénatúrájában. Somogy, 1991. évf. 6. sz. Kaposvár. 59-62.1.
- 95 Széchenyi István arcképei. Életünk, 1991. évf. 12. sz. 1098-1105.1.

Csorba László

Kossuth-kiállítás a Nemzeti Múzeumban

Örök sopánkodás tárgya a nemzet szellemi állapotáért felelősséget érzők körében, hogy miként lehet folyamatosan ébren tartani nagy idők nagy alkotóinak életművét az újabb generációk körében. Ne csupán az évfordulók verklejében csendüljenek fel a róluk szóló, nemegyszer politikai felhangokkal torzított dallamok – fogalmazták meg sokan az aligha vitatható igényt –, hanem váljon mindennapi szellemi táplálékká ez a fajta szellemi muzsika! Aki tanárember komolyan veszi a maga hivatását, nyilván aligha mondhat le erről a pedagógiai optimizmusról. De az évfordulók, mint a közösségi emlékezet önként választott mérföldkövei, akkor is megőrzik jelentőségüket, ha azokon kívül is tettek sora tanúskodik jeles elődeink méltó megbecsüléséről. E gondolatok jegyében került sor országszerte éppúgy, mint kinn a nagyvilágban a Kossuth Lajos halála centenáriumáról történő megemlékezések tucatjaira.

Ma már csitulni látszanak azok a viták, amelyek oly hosszú időn át akadályozták a magyar polgárosodás legnagyobbjai életművének tárgyilagos történelmi megítélését. Mitoszokat oszlat, és nem a valódi történelmi szereplők tényleges teljesítményét kisebbíti annak belátása, hogy pl. az 1840-es években, a reformkérdések megítélésében Kossuthnak volt igaza az épp általa, igencsak megalapozottan a „legnagyobb magyarnak” nevezett Széchenyi ellenében. De ugyanígy, Kossuth valódi nagyságát sem kisebbítheti Görgey tábornok hazafiúi becsületének és hadvezéri talentumának immár szakmailag kellőképpen megalapozott méltánylása. A történelmi folyamatok valódi ellentmondásosságát tükrözni képes történetírás ma már egyszerre képes értékelni Deáknak a kiegészítés megkötését indokló, illetve Kossuthnak a tervezett kapcsolat veszélyeire figyelmeztető érvelését, és így tovább. A téma átpolitizáltsága ugyanakkor nem volt véletlen. Egyfelől évszázados közép-európai sajátosság, hogy a nyomorult jelen helyett a történelem adja a napi politizálás rugalmasan alakítható, nemegyszer szélsőséges demagógiával alkalmazott érvkészletét. Ha ma csökken is az erre vonatkozó igény, aligha jósolható e gyakorlat közeli vége. De talán van e jelenségnek egy mélyebben fekvő oka is. A polgárosodás alapkérdéseinek, a térségben együtt élő népek közös problémáinak sajátos „hibernálása” a kommunista diktatúrák idején azzal a következménnyel járt, hogy talán csak napjainkban lesz lezárható történelmi korszak az a periódus, amelynek megnyitásán bábáskodtak egykor a nemzeti panteon legnagyobbjai. Róluk beszélve a magunk mai problémáit fogalmaztuk meg – ezért is volt nehéz a higgadt mérlegelés.

Többféle kihívással, emelkedett elvárásokkal kellett tehát szembenéznie a Nemzeti Múzeumnak, amikor a centenáriumi megemlékezések részeként a „nagy” Kossuth-kiállítás megrendezésére vállalkozott. Az alapos előkészítő munka során hónapokig eltartott – a történelmi megítélések erőterében kellőképpen kiegyensúlyozott – koncepció kialakítása, ennek – a modern kiállításszervezési alapelveket éppúgy, mint a szorító anyagi körülményeket figyelembe vevő – hozzáillesztése a rendelkezésre álló térhez, majd mindezek alapján az ország közgyűjteményeiben őrzött nem csekély tárgy- és dokumentumanyag átrostálása. Az eredmény összességében messzemenően megfelelt a várakozásoknak, és a nagy siker egyértelműen igazolta: a Nemzeti Múzeum mind a témához, mind a maga tradícióihoz méltó módon emlékezett meg Kossuth Lajosról.

A kiállítást a rendező muzeológusok, Körmöczy Katalin és Haider Edit az emeleti kupolás előcsarnokban és a díszteremben helyezték el. Életút bemutatásáról lévén szó, a kronológiai rend kínálkozott megfelelő vezérfonalnak. Az ifjúkor és a zempléni kezdetek anyagában nem hívja fel külön ismertetés a figyelmet arra az árvaszéki jegyzőkönyv-másolatra,

amely Széchenyi iratanyagából került a tárlóba, hiszen aligha lehetne pár sorban összefoglalni e bonyolult ügy akárcsak főbb fázisait is. De már az irat pusztája jelenléte bizonyítja, hogy a tárgyilagosságra törekvő rendezők nem kívánták elhallgatni a fiatal Kossuth vitatható, elmarasztható lépéseit sem.

A díszterem terének jó megszervezése a kiállítás egyik fő erőssége. Miközben a falak mellé állított tárlókban rendre megjelennek a reformkori politikai életet, a szabadságharc dicsőséges részleteit, az emigráció sikereit és hányattatásait, avagy mindezek mellett és mögött a Kossuth magánviszonyait megjelenítő tárgyak, iratok, könyv- és sajtótermékek, a terem belsejében installált anyagnak főként a hangulati ereje megragadó. Reformkori díszruha, Kossuth tekintélyes méretű pénzügyminiszteri íróasztala az egyik oldalon, a Batthyány-kormány gyönyörű, sötétvörös bársonnyal kárpitozott székei közepén, továbbá fegyverek a szabadságharcokból és Kossuth kormányzóelnöki díszruhája – mi több, pompás ötlettel, a kiegészítés korszakváltásának jelzéseként Deák Ferenc egykori képviselőházi padja – a túloldalon adják a sétatert, amelyen körbejárhat a múlt időkbe felejtkező látogató. Remek elgondolás, hogy az emigráció időszakának anyagával párhuzamosan az önkényuralom korának hazai főbb eseményei is megjelenítésre kerülnek, együtt érzékeltetve a kossuthi politika terepét és céljait.

De a térszervezés igazi feladatát a díszterem két oldalának magasított emelvényei adták. Az első lépés annak felismerése volt, hogy ezekre nem vitrineket, hanem Kossuth életének valamelyik korszakából való bútor-interieur kell állítani. Adott is volt a ceglédi Kossuth Múzeum anyagából a száműzött torinói lakásának remekül megőrzött berendezése, de nem lehetett könnyű ennek méltó párját megtalálni, méghozzá lehetőleg az életút reformkori periódusából. A rendezők azonban példásan oldották meg a találós kérdést. A múzeumi társanyagban őrzik Csapó Dánielnek, a hazai agrárszakirodalom egyik úttörőjének, az OMGE első elnökének bútorhagyatékát. Nos, az a felismerés, hogy a liberális reformpolitikus leánya révén ez az anyag Fiumébe került, és ha nem is bizonyítható, de mindenesetre nem kizárt hogy Széchenyi és Kossuth esetleg éppen ezeken ülve cserélt eszmét az Adria-parti városkában, kellő alapot adott a másik interieur berendezéséhez.

A megérdemelt dicséret mellett persze akad tárgya a kritikának is. Csupán hiányosság, hogy sok helyen említetlen marad, miszerint a tárlókban elhelyezett tárgyak nem csupán kor- és hangulatidéző szerepet játszanak, hanem Kossuth használatában voltak, vagy közvetlen környezetéből származnak. Még az olyan kiemelkedő jelentőségű portrék sem kaptak magyarázó feliratot, mint a Londonban, 1851-ben készült, Claudet-féle, vagy a nevezetes, Cincinnati 1852-ben fotografált dagerrotípiája. Mivel a tárgyak végső sorrendje szinte a megnyitást pillanattáig folyton változott, nemegyszer a már meglévő feliratokat kellett cserélni – de ez csak magyarázza, és nem menti a hibát. Néhol elírás is akad; a legkellemetlenebb a csodálatos Than Károly-féle csata-akvarellek közül a komáromi nevezetes ütközetnek – ahol Görgey tábornok a sebesülése előtti pillanatokban integet Poeltenberg tábornoknak – ábrázolása, amelyet sajnálatosan Tápióbicskére lokalizál a felirat.

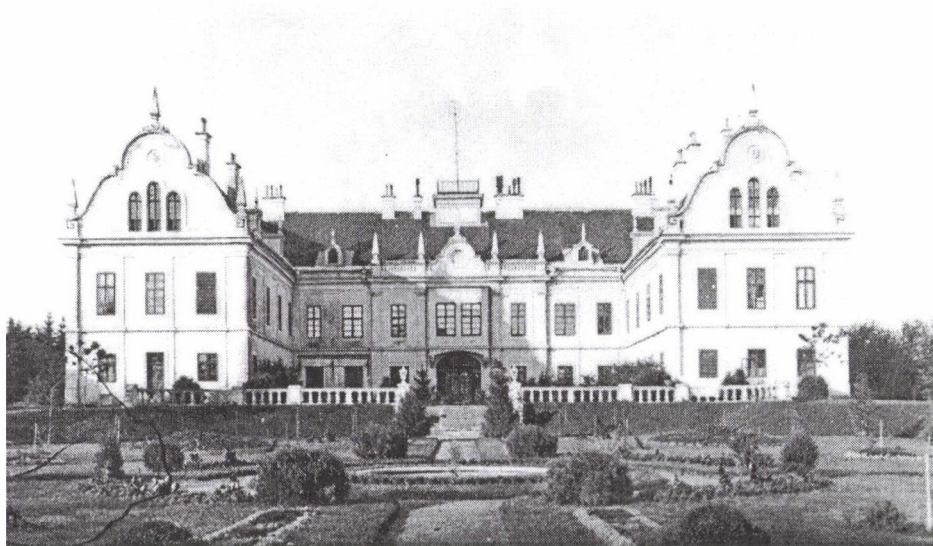
A kiállítástól búcsúzó látogató immár újra a kupolás előcsarnokban, a befejező tárlókat csodálva a temetés fotói mellett a formálódó Kossuth-kultusz relikviáival ismerkedhet. A kultusz a mindenkori politikai törekvések ketrecébe igyekezett beleszorítani Kossuth rendkívüli életművét, melyet elhallgatni nem, csupán eltorzítani lehetett a lepergett évszázad során. Ez a kiállítás azonban nem lett része semmilyen előjelű kultusznak: tükréből Kossuth Lajos mai tudásunk alapján hitelesített, valódi tekintete néz vissza ránk.

Baji Etelka–Csorba László: KASTÉLYOK ÉS MÁGNÁSOK Az arisztokrácia világa a századvégi Magyarországon

Reprezentatív fényképalbumot jelentetett meg 1994 telén a Hegyi és Társa Kiadó. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára anyagából válogatott több mint 400 fotográfia segítségével mutatja be a magyarországi birtokkal és címmel rendelkező mágnások életét.

Rendkívüli a válogatás gazdagságát tekintve is, de rendkívüli az ábrázolt világ is, amely a polgárosodott Európa közepén tár elénk egy, már csak a kor szüksége szerint is letűnő, mégis szilárdan hagyományt és tartást őrző társadalmi csoportot. A néhány száz családot magába foglaló arisztokrácia a századvégen még jelentős szerepet játszott, hiszen „a lakosság egyszázezred része tartotta kezében az összes hasznos földterület 13%-át...” – írja Csorba László történész a könyv bevezetőjében. Ez a szemléletes adat részben jelzi is, hogy a magyar mágnások szerepe a közéletben összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint akár az angol lordoké, akár a porosz junkereké. [A Főrendiházban kb. 70–80%-os arányban volt lehetőségük résztvenni a törvénykezési munkában.]

Gazdasági és politikai súlya a mágnásoknak mindenképpen indokoltá teszi egy ilyen jellegű album megjelenítését. És az a tény is, hogy szeretünk mostanában elmerengeni a múlt gazdagjainak pompáján; kicsit divat lett a régi gazdagságba menekülni mostani szegénységünkől. Érződik ez a nosztalgikus, néha kissé kesernyés hang Csorba László szövegein is. A sokhelyütt érdekes és korrekt információt nyújtó – megjegyzem, kissé aránytalan – képmagyarázatokban hol a rendkívül precíz történész szólal meg, hol pedig az így vagy úgy értékítéletet mondó mai ember. Kérdés, hogy kell-e a ma szemszögéből minősíteni a századforduló arisztokratáinak életét egy reprezentatív albumban.

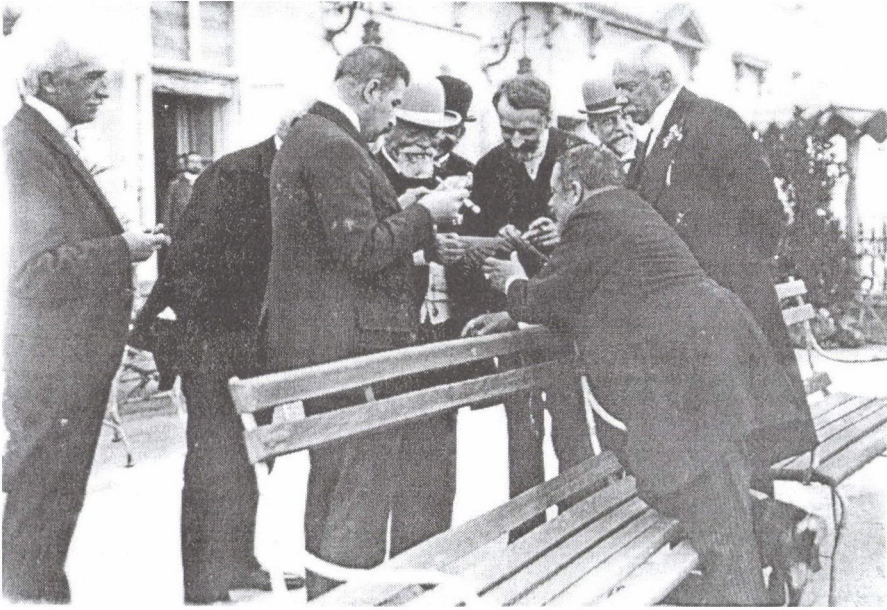

1. A töketerebesi Andrassy-kastély
Klősz György felvétele, 1896 körül

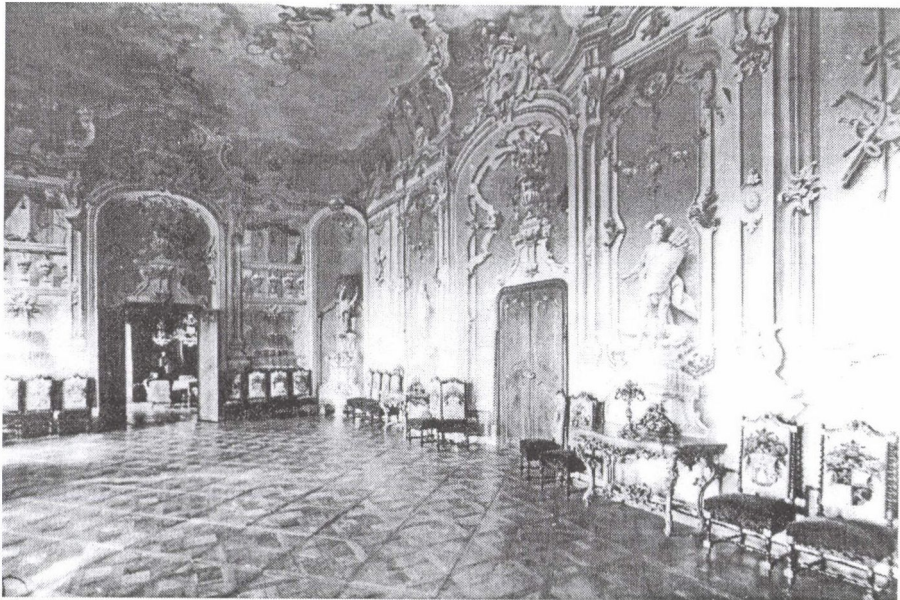

2. Batthyány Lajos gróf országgyűlési képviselő, fiumei kormányzó és felesége,
 Andrássy Ilona grófnő, Andrássy Gyula miniszterelnök lánya.
 Koller Károly felvétele, Budapest, 1885 körül

Szép, de nehéz feladata volt a képek válogatását végző Baji Etelkának. A Fényképtár különlegesen gazdag gyűjteménye nagyszerű lehetőséget adott az anyag összeállítására, viszont a bemutatás sorrendjének megtalálása valószínűleg sok gondot okozhatott. Hiszen egy fényképalbum lapozgatása egyfajta lineáris rendet követ, amelyben fontos szerepe van a logikai egymásutániságnak. A szerkesztő ehhez az egyik legjárhatóbb utat választotta, mintegy látogatóként vezet végig bennünket a kastélyokon a főkaputól a hátsó kertig. Közben

3. A koalíciós kormány tagjai a miniszterelnökség (Sándor Palota) teraszán.
Középen Andrássy Gyula gróf belügyminiszter
Jelfy Gyula felvétele, 1906

4. A gácsi Forgách–Wenckheim kastély díszterme. Körben a székek támláját a 42 vármegye
hímzett címere díszíti.
Klősz György felvétele, 1896 körül

feltáruul előttünk szinte minden, ami egy mágnás család környezetében, életében látványos és szerepet játszhat. Nagyszerűen érzékelhetjük a családok életterének méreteit, pompáját, életvitelük magabiztos nyugalalmát. Külön értéke az összeállításnak a viselettörténeti szempontból is jelentős vizit- és kabinetképanyag illusztrálásként való felhasználása.

Történeti szempontból igen érdekes a Politizáló főurak című fejezet, amelyben már láthatjuk Mayer György, Müllner János, Jelfy Gyula és Kallós Oszkár korai riportfelvételeit is. Sajnálatosan ezek a fotótörténeti érdekességek nem kellő hangsúllyal szerepelnek a műben.

Egy ilyen nagyságrendű fényképalbum lehetőséget nyújtott volna a képszerkesztőnek a szakmában oly régóta joggal hiányolt fotótechnika-történeti információk közlésére. A korszak fényképkészítő újításai, technikai kidolgozottságuk meglepően részletgazdag, szép megoldásai a korabeli albumin képeken, platinotípiákon kiválóan nyomon követhetők. Sajnos az album kékesszürke nyomása éppen a legkülönlegesebb platinotípiák eredeti szürkéjét rontja, hatásukban ezek a képek térnek el leginkább az eredetiektől.

E bravúros fényképek között találhatjuk például Streliszky Sándor 1897-ben készített fotómontázsát a millenniumi ünnepségsorozat keretében a budai királyi palota dísztermében rendezett udvari bálról; vagy Izabella főhercegnő felvételeit. Különös értéke van az Erzsébet királynéről öt nappal halála előtt titokban készült genfi felvételnek.

A képekhez kapcsolódó, sokszor kuriózum számba menő információk, történetek színessé, olvasmányossá teszik az albumot. Az „alkotó” főurak életrajzi kis történetei szintén gazdag ismeretet adnak, annak eldöntése viszont elég esetlegesnek tűnik, hogy kiről mennyit ír a szerző. Hatvány Lajos báróról például aránytalanul keveset tudhatunk meg, pedig mecénási szerepe és a róla készült nagyhatású Székely Aladár portré egyaránt többre méltatta volna.

Sokszor kell kézbevenni ezt a szép fényképalbumot. Ráérősen, nyugodtan, kényelmes karosszékből kell nézegetni, mert időt igényel, gondolatokat ébreszt és mert fontosságot követel magának.

Örömmel vennénk kézbe a képeskönyv folytatását is.

Basics Beatrix

Beszámoló három híres londoni képzőművészeti gyűjteményről, avagy milyen is legyen egy kiállítás

A három gyűjtemény, melyeket 1993 nyarán volt alkalmam meglátogatni, s a mindig vágyott, de ritkán elért alapossággal tanulmányozni a Wallace Collection, a Courtauld Institute Galleries és a Royal Academy of Arts. Mindhárom Londonban található, s az átlag turisták számára viszonylag kevésbé ismertek – legalábbis itthon. A Londonba látogató turisták, műélvezők, netán szakemberek azonban elkerülhetetlenül találkoznak velük: nincsen olyan pontja a városnak, ahol plakátokon, szórólapokon prospektusokban ne ismertetnék őket, nem is említve a programfüzeteket, kulturális tájékoztatókat. Az egyik legalkalmasabb hely a plakátok elhelyezésére a hatalmas kiterjedésű, turisták és helybéliek által egyaránt állandóan használt metró. (Vajon nálunk miért nem helyeznek el kiállítási plakátokat a metróban, földalatti, aluljárókban?) E helyszín már önmagában garancia arra, hogy sokezer emberrel megismertessék a kiállításokat. A plakátok maguk hatalmasak, gyönyörűek, figyelemfelkeltők. Egy-egy szezonális nagy kiállítás mindig esemény, de egy-egy múzeum, vagy galéria propagálása is mindig olyan, hogy a látogató erős késztetést érezzen valami „kihagyhatatlan” megtekintésére. A Courtauld Institute szórólapján például Manet Folies-Bergère bár-jának reprodukciója látható, fönt az intézmény neve és logo-ja, lent pedig a felirat: „Életreszóló benyomást kelt önben!”

Belőlük a két oldalon öt olyan reprodukció, mely méltán kelti az emberben azt az érzést, hogy ha ebben a gyűjteménybe nem látogat el, olyat hagy ki, ami pótolhatatlan. Manet, Cézanne, Cranach és Rubens, vagy Modigliani megfelelő alkotásai olyan művészettörténeti fordulópontok illusztrációi, olyan művészek életművének csúcstejesítményei, akik az átlag műveltségű európai számára kihagyhatatlan látnivalók. Mellettük ott van még az épület belsejéről egy fotó, s a szöveg rögtön tudatja is velünk, hogy „ez sem akármilyen”: a Királyi Művészeti Akadémia korábbi otthona, a Somerset House néven ismert palota a György-kori építészet egyik mesterműve. A helyszín pedig a belváros, a Covent Garden, a színházak vidéke, a Trafalgar Square – itt azután minden valmirevaló turista megfordul. A gyűjtemény rövid ismertetése lényegretörő: európai művészet és iparművészet a 14-től a 20. századig, és „természetesen” csupa kiemelkedő alkotás. És ez így igaz a valóságban is, nemcsak holmi reklámfogás. Mondhatnánk erre persze, hogy könnyű nekik, hiszen ezek vannak a birtokukban. Igen ám, de mindez ugyanakkor tálatás kérdése is. Hasonló neveket a budapesti Szépművészeti Múzeum ismertetésénél is lehetne fölsorolni, de bármely más, kevésbé gazdag gyűjteményt lehet úgy bemutatni, hogy a látogató azt érezze: ezt nem szabad kihagyni, itt elmulasztatlanul érdekes dolgok vannak.

Ami itt még ráadás az amúgy is gazdag gyűjteményhez: Samuel Courtauld 45 képből álló hagyatéka, impresszionista és posztimpresszionista festmények.

Az ismertető szöveg utolsó mondata így hangzik: egyetlen londoni lakos vagy turista nem mulaszthatja el a lehetőséget, hogy ezt az egyedülálló művészeti gyűjteményt műemléki környezetben, London szívében megtekintse. Tartozik még a szórólaphoz több fontos gyakorlati információ: térkép, melyen pontosan és világosan jelölik az intézmény helyét, a legközelebbi metrómegállókat. Közlik a pontos nevet, címet, telefonszámot, nyitvatartási időt (azt is, hogy mikor, mely ünnepeken nincsen nyitva a gyűjtemény). Közlik a belépti díj összegét, és a különböző engedményeket; a csoportos jegyfoglalás telefonszámát, a plakátárusító-hely nyitvatartási idejét. A Courtauld Institute-nak van saját könyvesboltja is,

melynek választéka igazán lenyűgöző. Fölhívják a figyelmet, hogy nincsen a környéken parkolási lehetőség, és a fotózáshoz külön engedély kell. A látogatók fizikai kényelmét rengeteg eszköz szolgálja – van kávézó, és külön bejáró a mozgáskorlátozottaknak, de lehet a helyszínen is tolókoszt igényelni. A mosdókban eldobható műanyagpohár ingyenesen, ha megszomjazna az ember; természetesen minden ragyogóan tiszta, izléses és működik is.

Ez tehát egy az állandó kiállítások, gyűjtemények közül.

A Royal Academy of Arts, azaz a Királyi Művészeti Akadémia ugyan nem rendelkezik állandó gyűjteménnyel, de az egyik legrangosabb időszak kiállítóhely. Az 1993-as nyár akadémiai kiállítása egy érdekes szempontú Pissarro bemutató volt; alcíme szerint „Az impresszionisták és a város”. A szórólap borítóján és hátoldalán Pissarro „Rue Saint Lazare” című képének reprodukciója, a festő összetéveszthetetlenül jellegzetes ecsetvonásaival a századforduló nyüzsgő párizsi utcaképének bemutatása. Elsőként a művész életrajzát közlik, röviden és lényegretörően; utalva a kiállítás „apropórára”: bár a festő elsősorban vidéki jelenetek ábrázolójaként ismert, életének utolsó évtizedében a városi élet megfestése foglalkoztatta. A címlap-reprodukcióin kívül három ilyen műve látható a nyomtatványon: az éjszakai Boulevard Montmartre, az Avenue de l’Opéra reggeli napsütésben, és a roueni székesegyházhoz vezető utca egy napos délutánon. Ezek révén azt is megtudhatjuk, hogy a városi képeken nemcsak a helyszín, hanem annak különböző napszakokban, illetve éghajlati viszonyok közötti bemutatása vonzotta a festőt. Ezek a képek Pissarro életében együtt ritkán voltak kiállítva, az Akadémián akkor hatvan darab volt látható belőlük.

Már a címlapon is föltűnt a bal alsó sarokban egy kis kék címke: a kiállítást a Banque Indosuez Group szponzorálta. Belül rögtön a főszöveg után erről a pénzügyi csoportról kaphatunk tájékoztatást, magától az igazgatótól. Ez a gyakorlat – egy-egy időszaki kiállítás anyagi kereteinek részbeni biztosítása – nálunk is előfordul már, s remélhetőleg ugyanolyan gyakorivá válik egyszer, mint sok európai országban már megvalósult régebben. Reklámnak is kiváló, s anyagi megfontolásból is előnyös ez a különböző cégek, vállalatok, pénzintézetek számára, s tanulhatunk a módszerből is: több és szebben megfogalmazva, hitelesebben, mintha csak annyi áll egy katalógusban, hogy szponzorálta X. A kiállítás előadássorozat is társul, s ez megint nem egyedülálló, sőt általános gyakorlatnak mondható. Ezeket az előadásokat a kiállítás társ-kurátorai, rendezői – neves angol és külföldi szakemberek – tartják; címük és időpontjuk föl van sorolva a tájékoztatón. Van még „felnőtt kutatónap”, amelyet a Londoni Egyetem Birbeck College-a szervezett meg, valamint külön tárlatvezetés és előadás tanároknak (tancsomagot is küldenek nekik kérésre, a munka segítéséhez). Vannak nyitás előtti „kora” reggeli tárlatvezetések diákoknak, de van jeltolmácsos tárlatvezetés süketnémaóknak is. Külön fölhívják a figyelmet, hogy tekintettel a várható nagy érdeklődésre kérik, használják ki a jegy-előreváltás lehetőségét. Az elővétel mellett lehet még telefonon és postán is jegyet rendelni, de aki óhajtja, válthat „Academy card”-ot is, mellyel jutányos áron megtekintheti egész évben a kiállításokat, jegyvásárlás nélkül. (A kérlőlap mellékelve van a tájékoztatón).

Az információ része a szórólapnak hasonló a Courtauld Institute-éhoz; ugyanazon adatok mellett azonban itt még képkeretező, illetve aranyozó műhely is létezik, természetesen a nagyközönség számára. A 93-as év további, valamint a 94-es összes tervezet kiállításáról is adnak tájékoztató – ezek híres gyűjtemények „vendégszereplésétől” korszak, illetve művész-bemutatókig terjednek. És végül szerveztek még egy fesztivált is, három hétvégén a Royal Academy udvarán és az iskola termeiben, ahol zene, tánc, színház, költészet, jazz, performance és vásár teszi emlékezetessé eseménysorozatával a kiállítást és az intézmény tevékenységét.

A Manchester Square-en álló Hertford House eredetileg klasszicista, de többször átépített palotája a leghíresebb londoni magángyűjtemény, a Wallace Collection otthona. 1897–1900 között alakult át közgyűjteménnyé. Egy jól megszerkesztett, inkább katalógusnak, mint vezetőnek nevezhető kis kiadvány nemcsak a gyűjtemény egyes darabjairól, hanem annak és tulajdonosainak történetéről is tájékoztatja a látogatót. 1897-ben Lady Wallace hagyta a nemzetre az anyagot, Sir Richard Wallace özvegyeként, aki a 4. Hertford-i márkí törvénytelen fiaként örökölte Anglia legnagyobb magángyűjteményét. Az alapítók és a család története, amivel a szöveg kezdődik, érdekes és jellemző. Az egyik legősibb angol család utolsó leszármazottja, a negyedik márkí sohasem nősült meg. Párizsban nevelkedett, lovassági tisztként képviselősködött, és végül Párizsban is telepedett le. III. Napóleon közeli barátjaként élete utolsó három évtizedét szinte kizárólag a gyűjtésnek szentelte. Sok francia művel is gyarapította a családi gyűjteményt, sevres-i porcelánokkal, és francia bútorokkal, miniatűrakkal. Végül törvénytelen fiára, Richard Wallace-ra hagyta a gyűjteményt, aki híres volt jótékonykodásáról Párizsban. Ezért később bárói címmel is jutalmazták, persze csak azután, hogy 1871-ben addigi élettársát, barátnőjét, harmincéves fiának anyját, a francia Julie Castenaut feleségül vette. Londonba költözvén az angol társadalom nem igazán fogadta be, részben éppen a fent említett körülmények miatt; fia vissza is költözött Franciaországba. Jórészt hasonló gyűjtői ízléssel rendelkezett, mint apja, s ugyanabból a körből gyarapította a gyűjteményt. Az egykori illatszerbolti eladólány, a későbbi Lady Wallace férje halála után a világtól elzártan élt a Manchester Square-i házban és férje kívánságát végrehajtva hagyta az államra az anyagot halála után.

A Hertford House épülete a 19. században változatlan formában már nem volt képes a hatalmas műtárgymennyiséget tárolni, így az 1870-es években kibővítették, ekkor kapta mai alakját. Ma légkondicionált, jól karbantartott, ízlésesen berendezett múzeum, megőrizve azonban az egykori palota-jellegét. A földszinti és emeleti alaprajzon megtekinthetjük a 22 terem beosztását. Maga a festészeti anyag is rendkívül változatos, a festmények zöme a 18–19. századból származik; angol, francia, holland, németalföldi és itáliai mesterek alkotásai. Van egy vegyes, főleg iparművészeti középkori, reneszánsz és barokk anyag, de Tiziano művek mellett 17. századi angol portrék sora is látható. Reménytelen vállalkozás lenne felsorolni a sok híres, közismert kompozíciót, melyeket a falakon fölfedezhet a látogató, s igen kiváló az iparművészeti része is a gyűjteménynek – bútorok, porcelánok elsősorban –, valamint a Sir Richard Wallace által megvásárolt hatalmas középkori és reneszánsz fegyvergyűjtemény.

A Wallace Collection kiadványainak jegyzékével zárul a katalógus – ezek a nagyközönség számára megvásárolható művek szakmai szempontból alapvetőek (katalógusok, gyűjteménytörténeti publikációk, monográfiák és albumok). Találhatunk egy látogatói szabályzatot is a kötet végén, amiből kiderül, hogy ez a gyűjtemény kevésbé szolgáltatás-központú, aminek oka föltehetőleg a magánpalota helyszín és az egykori magángyűjtemény jelleg megtartása. Ezzel együtt itt sem hiányozhat a térkép a helyszínről, a legközelebbi metrómegállók jezésével. Nincs azonban étterem vagy büfé az épületben, bár – mint ezt a kiadvány is írja – a környék tele van viszonylag olcsó és kiváló éttermekkel. A gyűjteményről rendszeresen tartanak előadásokat a nagyközönség számára és kérésére vezetést is tartanak.

Sok tanulságot szolgáltat a hazai szakembernek ez a három londoni gyűjtemény, illetve kiállítóhely. A Wallace Collection arra példa, amikor egy gyűjtemény „csak” „önmagát adja”. Azaz van annyira híres és gazdag, hogy ez elegendő legyen a látogatók odavonzására. De azért azokat a szolgáltatásokat, legalábbis a legfontosabbakat, amit a két másik intézmény nyújt, itt is adni kell a látogatóknak, mert rengeteg múlik rajtuk. Akármilyen szép és gazdag is egy múzeum, ha nem tudnak róla az emberek, nem látogatják. A figyelemfelkeltés

tehát alapvető szempont, s ennek módját érdemes lenne nekünk is ellesni. De ez csak az első lépés. Ha már benn van a látogató az intézményben, jól is kell, hogy érezze magát, alapvető szükségletei legyenek kielégítve, s e mellé még kapjon magasszintű kulturális élvezetet is. Végül pedig azzal a boldog tudattal hagyja el a kiállítást, hogy valami olyanban volt része, ami hasonlíthatatlanul értékes, egyedülálló élmény, ami csak az övé és gazdagabb lett általa. Ez pedig mindhárom helyen kétségtelenül sikerült is.

